

खुला सिकाइ शिक्षा

सामाजिक अध्ययन

आधारभूत तह
कक्षा ६-८ सरह
तह - २

नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक : नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

© सर्वाधिकार प्रकाशकमा

पहिलो संस्करण : वि.सं. २०६५

दोस्रो संस्करण : वि.सं. २०६६ (परिमार्जित)

परिमार्जित संस्करण : वि.सं. २०७३

मुद्रक :

हाम्रो भनाइ

शिक्षा व्यक्तिको जन्मसिद्ध अधिकार हो । तथापि विभिन्न कारणले सबैले शिक्षाको पहुँच पाएका छैनन् । अझै पनि आधारभूत तहको कक्षा १-५ पुरा गरी पढाइ छाड्नेहरूको सङ्ख्या ठुलै छ । उक्त कक्षा पुरा गरी घरायसी समस्या तथा अन्य विविध कारणले पढ्न नपाएकाहरूलाई लक्षित गरी अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले आधारभूत तह कक्षा ६-८ को औपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रमलाई सङ्कुचन गरी खुला सिकाइका रूपमा पहिलो र दोस्रो तहका कक्षा सञ्चालन गरिएका छन् । उमेर र समयको बन्देज नगरी स्थानीय समुदाय र सिकारुको उपयुक्त समयमा कक्षा सञ्चालन गरी दुई वर्षको अवधिमा आधारभूत तह कक्षा ६-८ सरहको शिक्षा दिने उद्देश्यले खुला सिकाइ अन्तर्गत दोस्रो तहमा पठन पाठन गराउनका लागि यो पुस्तक तयार पारिएको हो ।

खुला सिकाइ अन्तर्गत सिकारुले पनि आधारभूत तहको अन्त्यमा लिइने जिल्ला स्तरीय परीक्षामा सहभागी हुनुपर्ने भएकाले मूलतः यसमा पनि औपचारिक पाठ्यक्रमकै विषयवस्तु समेटिएका छन् । यद्यपि यसमा पाठ्यांशको प्रस्तुतीकरण, अभ्यास संयोजन र सिकारुका रुचि, क्षमता र चाहनालाई यथासम्भव समेटी सरलीकरण गरिएको छ । खुला सिकाइको मर्मअनुसार यसमा सिकारुले

आफ्नो क्षमता तिखार्ने, व्यावहारिक ज्ञानलाई सैद्धान्तिक बनाउने, अन्तर्क्रिया र छलफल गर्ने तथा पढेर र गरेर सिक्ने प्रशस्त अवसर पाउने छन् । यस पुस्तकको शिक्षण सिकाइमा सिकारु सक्रिय लाभक र शिक्षक सहजकर्ताका रूपमा रहने छन् र सिकारुले ज्ञानलाई व्यावहारिक रूपमा आत्मसात् गरी तिनको स्तरीकरण, वर्गीकरण र विशिष्टीकरण गर्ने छन् भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

यस सामाजिक अध्ययन र जनसङ्ख्या शिक्षा, दोस्रो तहको परिमार्जन कार्य श्री डिल्लिप्रसाद शर्मा, श्री माधव दाहाल र ज्ञानवहादुर अधिकारीले गर्नु भएको हो । विषयवस्तु सम्पादन र प्रुफ रिडिङ श्री चुडामणी पौडेल, दिनेश घिमिरे र पद्मा शर्माले गर्नु भएको हो त्यसैगरी भाषा सम्पादन चिना निरौलाले गर्नु भएको र टाइपिङ तथा लेआउट डिजाइन लगायतका प्राविधिक काम श्री जयराम कुइँकेलले गर्नु भएको हुँदा उहाँहरू लगायत परिमार्जन तथा विकास कार्यमा सम्बद्ध सबै प्रति केन्द्र हार्दिक आभार एवम् धन्यवाद प्रदान गर्दछ ।

अन्त्यमा यस पुस्तकलाई सकेसम्म त्रुटिरहित बनाउने प्रयास गरिएको छ, तथापि यसमा भाषाशैली, प्रस्तुतीकरण जस्ता पक्षमा अझै कमीकमजोरी हुन सक्छन् । यसको सुधारका लागि सिकारु, सहजकर्ता र सरोकारवाहरूबाट प्राप्त हुने रचनात्मक सुझावको केन्द्र सधैं अपेक्षा गर्दछ ।

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र

विषयसूची

क्र.सं.	पाठ	विषयवस्तु	पृष्ठसङ्ख्या
एकाइ एक : हामी र हाम्रो समाज			
	पाठ १	विकास र सङ्घीयता	१
	पाठ २	नेपालका प्रदेशहरू	५
	पाठ ३	विकासका पूर्वाधार	१४
	पाठ ४	विकासका लागि दक्ष जनशक्ति	१६
एकाइ दुई : हाम्रो परम्परा, सामाजिक मूल्य र मान्यता			
	पाठ १	हाम्रो धार्मिक परम्परा	२५
	पाठ २	हाम्रा चाडपर्वहरू	२९
	पाठ ३	विविधता हाम्रो पहिचान	३४
	पाठ ४	हाम्रा राष्ट्रिय सम्पदाहरू चिनाँ	३७
	पाठ ५	अन्तर्राष्ट्रिय व्यक्तित्वहरू	४२
एकाइ तिन : सामाजिक समस्या र विकृति			
	पाठ १	सामाजिक समस्याहरू	४९
	पाठ २	सामाजिक समस्याको रूपमा छुवाछुतको परम्परा र यसको समाधान	५४
	पाठ ३	सामाजिक समस्या तथा विकृतिको समाधान	५७
	पाठ ४	सामाजिक समस्या समाधानमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाको योगदान	६१

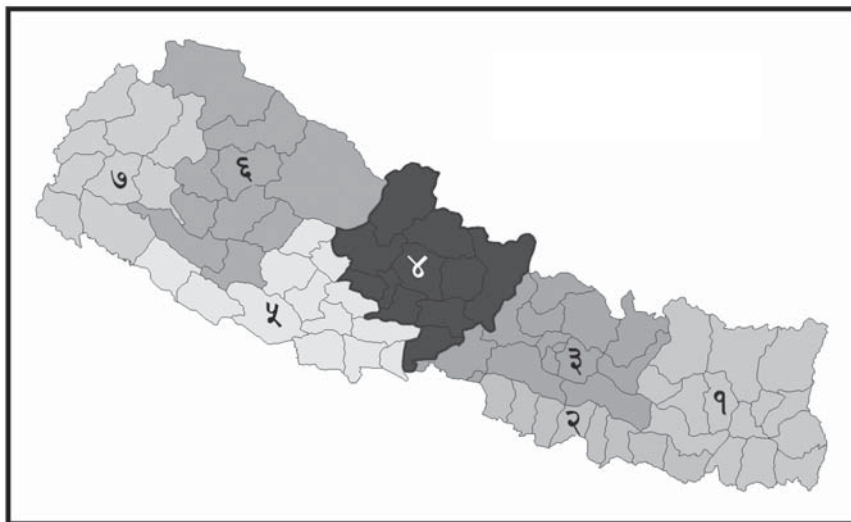
पाठ ५	द्वन्द्व व्यवस्थापन	६२
पाठ ६	दिगो विकास र सुशासन	६४
पाठ ७	शान्तिको अवधारणा र आवश्यकता	६६
एकाइ चार	नागरिक चेतना	
पाठ १	सामाजिक नियम	६७
पाठ २	मानव अधिकार	६९
पाठ ३	समावेशीकरण	७१
पाठ ४	हाम्रो संविधानका विशेषताहरू	७३
पाठ ५	राज्यका प्रमुख अङ्गहरू	७५
पाठ ६	नागरिक दायित्व	७९
एकाइ पाँच	हाम्रो पृथ्वी	
पाठ १	अक्षांश र देशान्तरको परिचय	८१
पाठ २	पृथ्वीको गति	८४
पाठ ३	मौसम र हावापानी	८९
पाठ ४	तापक्रममा प्रभाव पार्ने तत्वहरू	९२
पाठ ५	नक्सा कार्य	९४
पाठ ६	उत्तर अमेरिकाको प्राकृतिक अवस्था र सामाजिक जनजीवन	९७
पाठ ७	दक्षिण अमेरिकाको प्राकृतिक अवस्था र सामाजिक जनजीवन	९९
पाठ ८	अफ्रिका महादेशको प्राकृतिक अवस्था र सामाजिक जनजीवन	१०१

पाठ ९	जलवायु परिवर्तन	१०३
पाठ १०	विपद् व्यवस्थापन	१०६
एकाइ छ	हाम्रो बिगत	
पाठ १	नेपालको एकीकरण र आधुनिक कालको प्रारम्भ	११०
पाठ २	सुगौली सन्धि र प्रभाव	११५
पाठ ३	राणा शासन र सुधार कार्यहरू	११८
पाठ ४	प्रजातन्त्रको स्थापना पछि हालसम्मका प्रमुख राजनैतिक घटनाक्रम र सामाजिक आर्थिक उपलब्धिहरू	१२३
पाठ ५	युनानी सभ्यता र मानव जीवनमा प्रभाव	१२७
पाठ ६	प्राचीन रोम र पुनर्जागरण	१२९
एकाइ सात	आर्थिक क्रियाकलाप	
पाठ १	पर्यटन उद्योग	१३२
पाठ २	व्यापार	१३५
पाठ ३	मुद्रा र बैङ्क	१४०
पाठ ४	बजारमा मूल्य कसरी बढ्छ र घट्छ ?	१४३
पाठ ५	बचत, लगानी र पुँजी निर्माण	१४५
पाठ ६	रोजगारीको अवस्था	१४६
एकाइ आठ	हाम्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र सहयोग	
पाठ १	मित्रराष्ट्रहरूसँगको सम्बन्ध	१४८

पाठ २	संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र नेपाल	१५१
पाठ ३	अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा नेपालको योगदान	१५३
पाठ ४	कुटनीतिक नियोग	१५५
पाठ ५	समसामयिक घटना	१५७
एकाइ नौ	जनसङ्ख्याको परिचय र जनसाङ्ख्यिक अवस्था	
पाठ १	जनसाङ्ख्यिकी, जनसाङ्ख्यिक प्रक्रिया र तत्त्वहरू	१५८
पाठ २	जनसङ्ख्या परिवर्तनका निर्धारकहरू	१६०
पाठ ३	जनसाङ्ख्यिकीय मापन	१६२
पाठ ४	नेपालको जनसङ्ख्या बमोट	१७२
पाठ ५	नेपालमा जनसङ्ख्या वितरण	१८१
पाठ ६	नेपालमा आन्तरिक र बाह्य बसाइँसराइ	१८३
पाठ ७	विश्वमा जनसङ्ख्याको आकार वृद्धिदर	१८४
एकाइ दस : जनसङ्ख्या वृद्धि र व्यवस्थापन		
पाठ १	जनसङ्ख्या वृद्धि र व्यवस्थापनका उपायहरू	१८६
पाठ २	जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र गुणस्तरीय जीवन	१९१
पाठ ३	जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय र सङ्घसंस्थाको भूमिका	१९४

एकाइ : १ हामी र हाम्रो समाज

पाठ : १ विकास र सङ्घीयता

१. माथि दिइएका नक्शाहरू राम्ररी अध्ययन गर्नुहोस्, अनि सोधिएका प्रश्नहरू जवाफ दिनुहोस् :

(क) नक्शा (१) र (२) मा के भिन्नताहरू पाउनुभयो ?

- (ख) नक्शा (१) मा रहेका विकास क्षेत्रहरूलाई किन परिवर्तन गरिएको हो ?
- (ग) प्रदेशहरू निर्माण गर्दा देशको विकास छिटो हुन्छ भनी अपेक्षा गरिन्छ किन ?
जानकार व्यक्तिलाई सोधेर उत्तर लेख्नुहोस् ।
- (घ) नेपालमा क्षेत्रीय विकासको अवधारणाभन्दा सङ्घीयता किन उपयुक्त मानिएको हो ?
- (ङ) तपाईं बसोबास रहेको जिल्ला कुन प्रदेशमा रहेको छ ? नेपालको नक्शा बनाई आफ्नो प्रदेश र जिल्ला भर्नुहोस् ।

२. हामी मनन गरौं है त ।

मानिसको जीवनस्तरमा हुने सकारात्मक तथा गुणस्तरीय परिवर्तनलाई विकास भनिन्छ । व्यक्तिको आफ्नो जीवनमा विगतका वर्षहरूमा भन्दा वर्तमान समयमा प्राप्त भएका सुविधाहरू आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने क्षमता पनि विकास हो । त्यसैगरी राष्ट्रको पूर्वाधारमा भएका सकारात्मक परिवर्तनलाई पनि विकासको रूपमा लिइन्छ ।

देशका प्रत्येक नागरिक तथा क्षेत्रको बराबर विकास गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०१८ सालमा नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गरिएको थियो । त्यसैगरी वि.सं. २०३७ सालमा ५ विकास क्षेत्रमा विभाजन गरियो । केन्द्रको अधिकारलाई विकेन्द्रित गरी स्थानीय निकायसम्म पनि पुऱ्याइएको थियो तथापि आशा गरिएअनुरूप उपलब्धि हासिल हुन सकेन । जनताले क्षेत्रीय संरचना को विकल्प खोजे । दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/०६३ पछि विकल्पका आवाजहरू थप बुलन्द भए । समानुपातिक र समावेशी सिद्धान्तका आधारमा स्रोत र साधनको बाँडफाँड गर्ने कुरा संविधानमा उल्लेख गरियो । नेपालको वर्तमान संविधान नेपालको संविधान, २०७२ असोज ३ गते घोषणा गरिएकाले नेपाल एक सङ्घीय देश हो भनी उल्लेख भएपश्चात् हाल नेपाल गणराज्य सात प्रदेशको नयाँ संरचनामा व्यवस्थित रहेको छ ।

३. सङ्घीय भनेको के हो ? नेपालमा यसको महत्त्व किन छ ? हाल देशमा भइरहेका गतिविधिलाई अवलोकन गर्नुहोस्, पत्रपत्रिका तथा टिभिमा प्रसारण हुने समाचारहरू अध्ययन गर्नुहोस् र साथीलाई पनि सुनाउनुहोस् ।

तपाईंको निर्ष्कर्ष जस्तै नेपालमा पहिले केन्द्रीकृत शासन प्रणाली थियो । हरेक निर्णयहरू केन्द्र वा राजधानीबाट गरिन्थ्यो । जनताले स्थानीय तहमा गरिने विकास निर्माणका निर्णयहरू गर्न सक्ने अवस्था थिएन । विकासका कार्य धेरै भ्रन्भटिलो र धेरै प्रक्रियाको चरणहरू पार गर्नुपर्थ्यो । परिणामस्वरूप कार्यमा ढिलासुस्ती तथा परिणाम अत्यन्तै कम प्राप्त हुन्थ्यो । यी सबै व्यवधानलाई हटाउन र जनताको आफ्नो गाउँटोलको निर्णय आफै गर्न जनताकै चाहनामा देशको पुर्नसंरचना गरियो जसलाई सङ्घीयताको नामले चिनिन्छ । यो पूर्ण विकेन्द्रित शासनमा आधारित राजनीतिक व्यवस्था हो ।

देशलाई विभिन्न राज्यहरू वा प्रदेशहरू विभिन्न स्थानीय तहहरू आदिमा पुर्नसंरचना गरी जनताको बृहत्तर सहभागिता, विकास निर्माणका कार्यहरू गर्ने, नीति नियमहरू बनाउने, शान्ति सुरक्षा परिचालन र व्यवस्थापन गर्ने आदि सहितको शासन व्यवस्थालाई सङ्घीयता भनिन्छ । नेपालको सङ्घीयता मौलिक प्रकारको रहेको छ । केन्द्र वा सङ्घ प्रदेश र स्थानीय तह गरी तिन प्रकारका कार्यकारी सरकारहरूको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ ।

सङ्घीय संरचना कार्यान्वयनपश्चात् नेपाललाई धेरै फाइदा हुने भएकाले यसको महत्त्व बढी रहेको छ । यसलाई बुँदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- (क) जनताका समस्या स्थानीय तहमा तुरुन्तै समाधान वा सम्बोधन गर्न सकिन्छ ।
- (ख) राजका अङ्गहरूबिच शक्ति सन्तुलन कायम हुन्छ ।
- (ग) जनताको निर्णय सर्वोपरि हुने तथा हरेक निर्णय र कार्यमा उनीहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुन्छ ।
- (घ) साधन र स्रोतको अधिकतम प्रयोग हुन्छ ।
- (ङ) विकासको दर वृद्धि हुन्छ र स्थानीय विशिष्टताअनुसार विकास हुन्छ ।
- (च) अल्पसङ्ख्यक समुदायको राज्य सञ्चालनमा सहजै पहुँच हुन्छ ।
- (छ) समावेशी, समानुपातिक सिद्धान्त व्यवहारमा लागु हुन्छ ।
- (ज) प्रक्रियामुखी भ्रन्भटिलो व्यवस्थाको अन्त्य र व्यवहारिक एवम् कार्यमूलक प्रणाली स्थापित हुन्छ, आदि ।

क्रियाकलाप

१. नेपालको नक्शा कोर्नुहोस् र प्रदेशहरू भर्नुहोस् ।
२. स्थानीय तहलाई के के अधिकारहरू प्रदान गरिएको छ ? नेपालको संविधान खोजी गरी लेख्नुहोस् ।

अभ्यास

तलका प्रश्नहरूको उत्तर लेखी सहजकर्ता शिक्षकलाई देखाउनुहोस् :

- (क) नेपालमा विकास क्षेत्रको अवधारणा किन उपलब्धिपूर्ण हुन सकेन ? कारणहरू दिनुहोस् ।
- (ख) सङ्घीयता भनेको के हो ?
- (ग) नेपालमा सङ्घीयता किन लागु भयो ?
- (घ) सङ्घीयताका फाइदाहरू के के छन् ? बुँदामा उल्लेख गर्नुहोस् ।
- (ङ) नेपालमा अब कति प्रकारका सरकारहरू रहन्छन् ?
- (च) सङ्घीयताले विकासको दरलाई वृद्धि गर्न कसरी मदत गर्दछ ? आधारहरू प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

(एक छिन सोचौं है त !)

हाम्रो देश नेपाल सङ्घीय संरचनामा रूपान्तरण भएपश्चात ७ ओटा प्रदेशहरूमा व्यवस्थित गरिएको छ । प्रदेशहरू निर्माणका सन्दर्भमा ऐतिहासिक, भौगोलिक, प्राकृतिक स्रोत, संस्कृति आदिलाई आधार बनाइएको छ । नेपालका सात प्रदेशहरूको सङ्क्षिप्त जानकारी यस प्रकार रहेको छ ।

प्रदेश - १

नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा अवस्थित यो प्रदेशले १४ ओटा जिल्लाहरू समेटेको छ । प्राकृतिक भूवनोट हिमाल, पहाड र तराई यस प्रदेशमा रहेका छन् । नेपालका ठुला हिमालहरू सर्वोच्च शिखर सगरमाथा, कन्चनजङ्घा, मकालु, चोयु आदि यस अन्तरगत पर्दछन् । कुल भुभागको १८% अर्थात २५,९०५ वर्ग कि.मी क्षेत्रमा पर्दछ । करिब ४५ लाख (२०६८ को जनगणना) मानिसहरू बसोबास रहेको यो प्रदेशमा राई, लिम्बू, लेप्चा, राजवंशी, कोचे, मेचे, सतार, भुँगाँड, ब्राह्मण, क्षेत्री, शेर्पा आदि जातजातिको बसोवास छ । सांस्कृतिक विविधताले धनी रहेको यो प्रदेशमा नेपालका प्रमुख तीर्थस्थलहरूमा वराह क्षेत्र, पाथीभरा, हलेसी, छिन्ताङ्देवी हुन् । यो प्राकृतिक सुन्दरताले पनि भरिपूर्ण प्रदेश हो । अन्तुडाँडा, इलामको चिया बगान, हिमाली श्रृङ्खलाहरू, सगरमाथा तथा मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज यसका ज्वलन्त उदाहरणहरू हुन् । पर्यटनका साथै खाद्य र नगदे बाली, उद्योगहरू, सिमापार व्यापार यहाँका आर्थिक क्रियाकलापहरू हुन् । नेपालको सबैभन्दा पुरानो विराटनगर जुटमिल यही अवस्थित छ । यो प्रदेशको साक्षरता लगभग ७१% रहेको छ भने प्रमुख सहरहरूमा विराटनगर, इटहरी, धरान, चन्द्रगढी, धनकुटा बजार हुन् ।

तराईका आठ ओटा जिल्लाहरू रहेको समतल भूमिको मात्र प्रदेश हो । नेपालको कुल भूमिको करिब ७% अर्थात ९६६१ वर्ग कि.मी क्षेत्रफल यस प्रदेशले ओगटेको छ । करीव ५४ लाख (२०६८ को जनगणना) मानिसहरू यस प्रदेशमा बसोबास गर्दछन् । मधेशी समुदायका यादव, मण्डल, शाह, सिंहलगायत थारू, दलित, मुस्लिम, बाह्मण, क्षेत्री, तामाङ, जातिको वसोवास रहेको छ । तथापि यो मधेशीवासी वाहुल्यमा भएको क्षेत्र हो । पूर्वपश्चिम राजमार्ग, हुलाकी राजमार्ग, दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल निजगढ वारा यही क्षेत्रमा अवस्थित छन् । नेपालको प्रमुख व्यापारिक नाका विरगन्ज कोरिडोर यही पर्ने र क्षेत्रहरू धेरै भएकाले अन्य प्रदेशको तुलनामा यो प्रदेश आर्थिक रूपमा विकसित रहेको छ । वीरगन्ज, गौर, राजविराज, लाहान, सिमरा, जनकपुर, लाहान, सिमरा, जनकपुर, यहाँका मुख्य सहरहरू हुन् । रामजानकी मन्दिर क्षेत्रहरू यसै प्रदेशमा पर्दछन् । खाद्यबालीमा धान र नगदेवाली उखु यसक्षेत्रमा बढी उत्पादन हुन्छ । यस क्षेत्रको उत्तरी भागमा अवस्थित चुरे क्षेत्रमा घना चारकोशे झाडी रहेको छ । मुख्यतया मैथिली, भोजपुरी र नेपाली भाषा यहाँ बढी बोलिने भाषाहरू हुन् ।

नेपालको मध्य क्षेत्रमा अवस्थित यो प्रदेशमा १३ ओटा जिल्लाहरू रहेका छन् । देशकै राजधानी रहेको यस प्रदेशको अधिकांश भूबनोट हिमाली, पहाडी र चितवन जिल्लाको तराईको समथर भूमि रहेको छ । यस प्रदेशले कुल भू-भागको १४% अर्थात २०,३०० वर्ग कि.मी भू-भाग ओगटेको छ । करिब ५५ लाख (२०६८ को जनगणना) मानिसहरू यस प्रदेशमा बसोबास गर्दछन् । सांस्कृतिक परम्परामा धनी यस प्रदेशमा नेवार, शेर्पा, तामाङ ,ब्राह्मण, क्षेत्री , दलित, दशनामी, गुरुङ, थारू मगर जातजातिको वसोवास रहेको छ । गोसाइँकुण्ड, पशुपतिनाथ, स्वयम्भू, बौद्धनाथ, जामे मस्जिद, दोलखा भिमेश्वर आदि यहाँका प्रमुख धार्मिक स्थलहरू हुन् । कृषि मुख्य पेसा रहेको यहाँका मानिसहरू उद्योग, पर्यटन, व्यापारिक क्रियाकलापमा संलग्न रहेका छन् । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, शिवपुरी राष्ट्रिय निकुञ्ज, लाङ्गटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज यस प्रदेशमा पर्दछन् । काठमाडौँ, ललितपुर, भरतपुर, बनेपा, हेटौँडा, चरिकोट आदि यहाँका प्रमुख सहरहरू हुन् ।

नेपालको पर्यटकीय सहर पोखरा रहेको यो प्रदेशमा १० ओटा जिल्लाहरू र नवलपरासीको सुस्ता - वर्दघाट पूर्वको क्षेत्र पर्दछन् । कुल भुभागको १४% अर्थात २१,५०४ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल ओगटेको र २४ लाख (२०६८ को जनगणना) जनसङ्ख्या रहेको प्रदेश हो । पर्यटनको दृष्टिले अग्र स्थानको यो प्रदेशमा नेपालका महत्त्वपूर्ण हिमालहरू धवलागिरी, अन्नपूर्ण, मनास्लु, तिनचुली पर्वतहरू पर्दछन् । मनाङ र मुस्ताङ सुख्खा जिल्लाहरू तथा उपत्यकाहरू यसै प्रदेशमा पर्दछन् । फेवा, रूपा, उच्च स्थलको तिलिचो ताल पनि यहाँका सौन्दर्यहरू हुन् । पोखरा, बन्दिपुर, मुक्तिनाथ, गोरखा, मनकामना यहाँका पर्यटकीय स्थलहरू हुन् । गुरुङ, मगर, तामाङ, चेपाङ, ब्राह्मण, थकाली, क्षेत्री दलित, दुरा यहाँका बासिन्दाहरू हुन् । ढोरपाटन सिकार आरक्ष, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र यही पर्दछन् । जलविद्युत उत्पादनका दृष्टिले यो प्रदेश बढी महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

पहाड र तराईका क्षेत्रहरू रहेको यो प्रदेशमा १० ओटा पूर्ण जिल्लाहरू र नवलपरासीको पश्चिम भाग एवम् रुकुम जिल्लाको पूर्वीभागहरू पर्दछन् । यस प्रदेशमा हिम श्रृंखलाहरू छैनन् । कुल भुभागले १५% अर्थात २२,२८८ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल ओगटेको र करिब ४९ लाख (२०६८ को जनगणना) जनसङ्ख्या रहेको छ । बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज, बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज यही पर्दछन् । लुम्बिनी, रिडी, रेसुङ्गा, सुपा देउराली, स्वर्गद्वारी, ठाकुरद्वारा, बागेश्वरी यहाँका धार्मिक तीर्थस्थलहरू हुन् । बुटवल, कृष्णनगर, तौलिहवा, सन्धिखर्क, तम्घास, तानसेन, नेपालगन्ज, तुल्सीपुर, कोहलपुर आदि प्रमुख सहरहरू हुन् । मुख्ययता मगर जातकै बाहुल्य रहे तापनि ब्राह्मण, क्षेत्री, थारू, यहाँका बासिन्दाहरू हुन् । कृषि यहाँको प्रमुख आर्थिक क्रियाकलाप भए तापनि सरकारी सेवामा यहाँका मानिसको बढी संलग्नता पाइन्छ ।

नेपालको मध्यपश्चिम क्षेत्रमा अवस्थित यो प्रदेश क्षेत्रफलको आधारमा सबैभन्दा ठुलो प्रदेश हो । देशका नौ ओटा पूर्ण जिल्लाहरू र रुकुमको पश्चिम भाग ओगटेको यो प्रदर्शनले कुल भूभागको २०% अर्थात् २७९८४ वर्ग कि.मि. भूभागमा फैलिएको छ । करिब ५% (११ लाख ५० हजार जनसङ्ख्या, २०६८ को जनगणना) मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । फोक्सुण्डो ताल, रारा ताल, रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज यहाँका प्रमुख प्राकृतिक पर्यटकीय स्थलहरू हुन् । यहाँ यासागुम्बा, स्याउ, ओखर, जडीबुटी आदिले अर्थिक क्रियाकलापमा मदत पुर्‍याएका छन् । देउती बज्यै, चन्दननाथ, शे-गुम्बा, काक्रे विहारलतायतका धार्मिक स्थलहरू यहाँका आर्कषणका केन्द्रहरू हुन् । ठकुरी, क्षेत्री, ब्राह्मण, दलित, तामाङ, शेर्पा, मगर यहाँका मुख्य जातजातिहरू हुन् । घाँसे मैदान प्रशस्त भएको यहाँ पशुपालन गरिन्छ । सिस्ने, कान्जिरोवा हिमालयहरू यहाँ पर्दछन् ।

नेपालको सुदुर पश्चिममा अवस्थित यो प्रदेशमा ९ ओटा जिल्लाहरू रहेका छन् । यस प्रदेशले १३% अर्थात १९५३९ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल ओगटेको छ । करिब १०% (२५ लाख, २०६८ को जनगणना) मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । नेपालको तिन ओटै प्रदेशहरू समेटेको यो प्रदेशमा नेपालको पश्चिमी सीमा महाकाली नदी अवस्थित छ । शुक्लाफाँटा वन्यजन्तु आरक्ष, खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज यहाँका आर्कषणहरू हुन् । उग्रतारा, शैलेश्वरी, बढीमालिका आदि यहाँको धार्मिक स्थलहरू हुन् । भीमदत्त नगर, धनगढी, दिपायल, टिकापुर, साँफेवगर, अमरगढी नगर यहाँका प्रमुख सहरहरू हुन । यहाँका मानिसको मुख्य पेसा कृषि हो ।

नेपालका प्रदेशहरूको संक्षिप्त जानकारी

प्रदेश न.	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि)	जिल्लाहरू (ओगटेको क्षेत्र समेत)
	२५,९०५	ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, भुपा, मोरङ, सुनसरी, धनकुटा, तेह्रथुम, संखुवासभा, भोजपुर, सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, खोटाङ, उदयपुर

१,६६१	सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, वारा, पर्सा
२०,३००	सिन्धुली, रामेछाप, दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, ललितपुर, भक्तपुर, काठमाडौं, नुवाकोट, रसुवा, धादिङ, मकवानपुर, चितवन
२१,५०४	गोरखा, लमजुङ, तनहुँ, स्याङ्जा, कास्की, पर्वत, म्याग्दी, वाग्लुङ, नवलपरासी (सुस्ता - वर्दघाट पूर्वक्षेत्र)
२२,२८८	गुल्मी, पाल्पा, अर्घाखाँची, रूपन्देही, कपिलवस्तु, नवलपरासी (पश्चिम क्षेत्र) प्युठान, दाङ, रोल्पा, बाँके, बर्दिया, रूकुम (पूर्वी भाग)
२७,९८४	सुर्खेत, जुम्ला, हुम्ला, दैलेख, जाजरकोट, रूकुम (पश्चिम भाग)
१९,५३९	कैलाली, कञ्चनपुर, डोटी, डडेलधुरा, वैतडी, बझाङ, अछाम, बाजुरा, दार्चुला

क्रियाकलाप

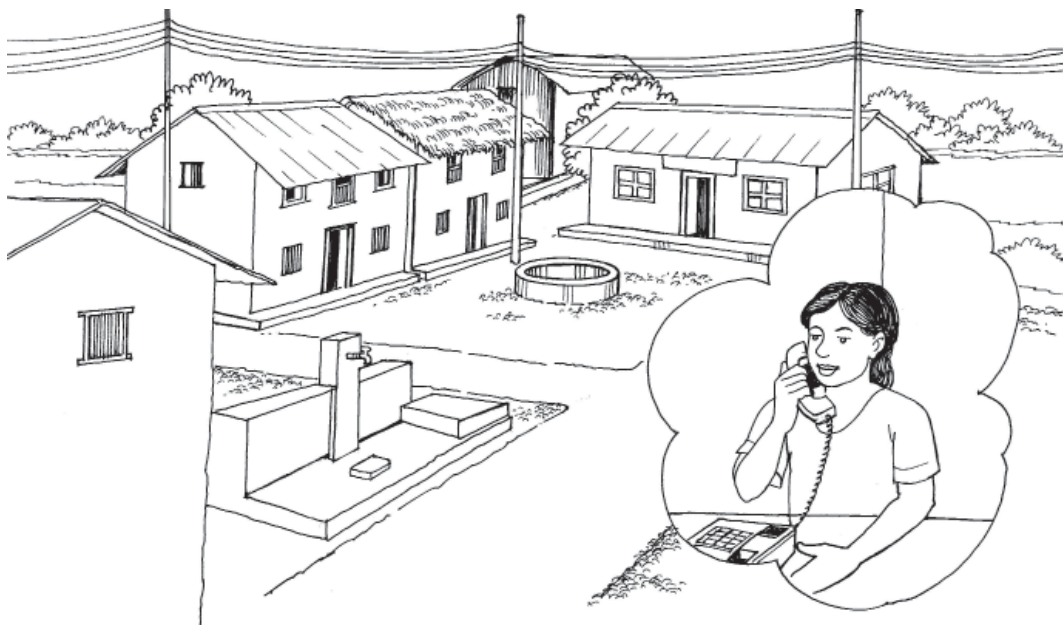
१. माथि उल्लेखित प्रदेश क्षेत्रफलको आधारमा स्तम्भ चित्र बनाई सहजकर्ता शिक्षकलाई देखाउनुहोस्।
२. प्रदेशहरूमा समानुपातिक, विकास गर्न के गर्नुपर्ला ? साथीसँग छलफल गरी उत्तर लेख्नुहोस् ।
३. तपाईंको प्रदेशको नक्शा कोर्नुहोस् र हाल सञ्चालित मुख्य आयोजनाहरूको सङ्केतद्वारा बताउनुहोस् ।
४. के तपाईं आफ्नो समुदाय वा नजिकको क्षेत्रमा संचालित विकास कार्यमा सहभागि हुनुभएको छ ? छ भने जनताको सहभागिता कस्तो थियो ? उपलब्धि के भयो ? लेख्नुहोस् ।

अभ्यास

तलका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

१. प्रदेश भनेको के हो ?
२. नेपाललाई किन ७ प्रदेशमा विभाजन गरिएको हो ?
३. तपाईं वसोवास रहेको प्रदेश कुन हो र यसका के के विशेषताहरू छन् ?
४. आफ्नो प्रदेशको विकासका लागि तपाईं कस्तो भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुहुन्छ ? लेख्नुहोस् ।
५. प्रदेश न. ५ र ६ बिचका समानता र भिन्नताहरू बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्नुहोस ।

विकासका पूर्वाधारहरू (सञ्चार, विद्युत् र खानेपानी)

सोचविचार गरी तल सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

- (क) तपाईंको समुदायमा कुन कुन प्रकारका सञ्चारका साधनहरू छन् ?
- (ख) तपाईंको गाउँ/सहरमा बिजुली उपलब्ध भए त्यसबाट के के काम भएका छन् ? भन्नुहोस् ।
- (ग) तपाईंको इलाकामा खानेपानीका स्रोतहरू के के छन् ?

अब तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

- (क) सुमन थापाको घर मनाङ जिल्लाको भाका हो । उनको गाउँमा देश विदेशमा भएका घटनाक्रमहरू, नयाँ नयाँ वैज्ञानिक आविस्कार, आर्थिक उन्नति, राजनीतिक अवस्था आदिको जानकारी सञ्चारका माध्यम रेडियो, टेलिभिजनबाट थाहा हुन्छ । सञ्चारका साधनहरूमध्ये हुलाक सेवा पनि छ । हुलाकबाट चिठी आदानप्रदान गरिन्छ । टेलिफोनको व्यवस्था छ । एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा खबर पुर्‍याउन टेलिफोनले सहयोग पुर्‍याएको छ । अलि तल चामेमा रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका, आकाशवाणी, फ्याक्स, इमेल, इन्टरनेट आदिबाट संसारका विभिन्न घटनाक्रमहरू सजिलै प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

(ख) विद्युत्

उर्मिलाको घर काभ्रेको माडनकुडारीमा पर्छ । उनको गाउँमा पहिले बिजुली थिएन । साना तथा लघु जलविद्युत् आयोजनाको सहयोग र स्थानीयवासीको प्रयासमा चौँरी खोलामा जलविद्युत् आयोजना सञ्चालन गरी माडनकुडारी गाविसको वडा न. ४, ५, ६ र ८ मा विद्युत् सेवा उपलब्ध गराइएको छ । अहिले उनको गाउँमा बिजुलीबाट रेडियो, टिभी आदि बजाउन सजिलो भएको छ । पहिले अँध्यारो हुने गाउँ अहिले झिलिमिली भएको छ ।

(ग) खानेपानी

विनीताको घर मुगुमा छ । त्यहाँ धेरै नदी र ताल तलैयाहरू छन् । यसै गरी भर्ना, पोखरी आदि पनि छन् । नेपाल विश्वको दोस्रो ठुलो जलस्रोतको धनी देशको रूपमा चिनिन्छ । यहाँका ७७ प्रतिशतभन्दा बढी जनसङ्ख्यालाई खानेपानी सुविधा उपलब्ध भएको छ । काठमाडौँ उपत्यकाभित्रको खानेपानी व्यवस्थापन गर्न निजी क्षेत्रलाई दिइएको छ । हाम्रो देशमा खानेपानीको समस्या ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्र दुवैमा रहेको छ । सहरमा घरैपिच्छे धारा भए पनि पानी नआउने समस्या छ भने ग्रामीण इलाकामा आधुनिक धारा जडान गरिएको छैन । आगामी दिनमा यस्ता समस्याको समाधान गर्नु जरुरी छ ।

क्रियाकलाप

१. नेपालमा ग्रामीण इलाकामा भन्दा सहरी इलाकामा बढी सञ्चारका साधनहरू हुनाका कारणहरू के के हुन् ?
२. तपाईंको जिल्लामा कुन कुन सञ्चारका साधनहरू छन् ? तिनको सूची बनाउनुहोस् ।
३. घरमा विद्युत् भएको व्यक्तिले कुन कुन कुरामा ध्यान नदिए विद्युतीय दुर्घटना हुन सक्छ ? साथीहरूसँग छलफल गरी लेख्नुहोस् ।
४. विद्युत् शक्तिबाट विकासका कार्यहरूमा कसरी सहयोग पुग्छ ?
५. खानेपानीलाई विकासको पूर्वाधारको रूपमा लिनुको कारण के होला ? साथीहरूसँग छलफल गरी लेख्नुहोस् ।
६. प्रदूषित पानी पिउनाले के कस्ता रोगहरू लाग्न सक्छन् ? यसबाट कसरी बच्न सकिन्छ ?

सोचविचार गरी तलका प्रश्नको जवाफ दिनुहोस् :

- (क) तपाईंको गाउँ/सहरमा बाटो निर्माण गर्दा कस्ता कस्ता जनशक्तिको प्रयोग भएको छ ?
- (ख) तपाईंको विद्यालय बनाउन के कस्ता सिपयुक्त व्यक्तिहरू संलग्न भएका हुनुहुन्थ्यो ? तिनको सूची बनाउनुहोस् ।
- (ग) तपाईंको इलाकामा के कस्ता विकास निर्माणका कामहरू भएका छन्, त्यस्ता काममा तपाईंले केकस्तो सहयोग गर्नुभयो ?

अब तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

देश विकासका लागि सबैले आफ्नो ज्ञान, सिप र योग्यताअनुसारको काम गरेर सघाउनुपर्छ । एउटा व्यक्ति वा संस्थाले मात्रै देश विकास गर्न सक्दैन । सबैले आफ्नो क्षेत्रबाट सक्दो सहयोग गरी समान रूपमा काम गरेमा मात्र देश विकास हुन्छ । विकासका काम एकै खालका हुँदैनन् त्यसैले त्यसका लागि फरक फरक काम गर्ने मानिस आवश्यक पर्छ । व्यक्तिले आफूले जानेको काम गर्न आफूसँग भएको ज्ञान, सिप र दक्षता उपयोग गर्छ । यस्तो ज्ञान, सिप र दक्षता आर्जन गर्न औपचारिक, अनौपचारिक शिक्षा र तालिमको आवश्यकता पर्छ । हाम्रो देशमा विभिन्न पेसासँग सम्बन्धित जनशक्ति रहनुभएको छ । जस्तै : इन्जिनियर, डाक्टर, किसान, वकिल, शिक्षक, कर्मचारी, व्यापारी, सैनिक, प्रहरी,

समाजसेवी, सवारी चालक, पाइलट, खेलाडी, उद्यमी, डकर्मी, सिकर्मी, मजदुर, पत्रकार आदि । कुनै क्षेत्रमा आवश्यकताभन्दा बढी जनशक्ति छ भने कुनै क्षेत्रमा जनशक्तिको अभाव छ । पढेर काम गर्नुहुन्न भन्ने गलत धारणाले जरो गाडेको छ । श्रमको सम्मान गर्ने परिपाटी हराउँदै गएको छ । आरनमा बसेर रामकृष्ण दाइले फोरुवा (तराई क्षेत्रमा खेतबारी खन्ने औजार), हँसिया बनाइदिए, तल्लाघरे बिरु काकाले जुत्ता बनाइदिए, अनि गाउँकै सुन्तली दिदीले चोली सिलाउनुभयो के हामीले तिनको सम्मान गर्‍यौ त ? साना ठुला सबै कामलाई सम्मान गर्न सिक्नुपर्छ, सबैले कुनै न कुनै काम (योग्यताअनुसारका काम र कामअनुसारको मार) गर्नुपर्छ । त्यसका लागि आवश्यक ज्ञान, सिप र दक्षता आर्जन गर्नुपर्छ । आफूले सिकेका कामहरू गरी आफ्नो गाउँ/सहर, क्षेत्र र राष्ट्र निर्माणमा योगदान दिनुपर्छ ।

राष्ट्रले पनि आफ्नो देशका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति तयार गर्नुपर्छ । जनशक्ति उत्पादन गर्ने योजना बनाई सोहीअनुसार कार्य गर्नुपर्छ । कुनै क्षेत्रमा बढी र कुनै क्षेत्रमा कम जनशक्ति उत्पादन गर्नाले कुनै क्षेत्रको विकासमा कठिनाई उत्पन्न हुने र कुनै क्षेत्रका जनशक्ति काम नपाई बेरोजगार हुने स्थिति आउँछ । त्यसैले देश विकासका लागि आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गरी सबैले रोजगार पाउने वातावरण तयार गर्नु नै आजको आवश्यकता हो ।

क्रियाकलाप

१. देश विकासका लागि के कस्ता जनशक्ति आवश्यक पर्छन् । तिनको सूची बनाउनुहोस् ।
२. तपाईंको समुदायमा कस्ताकस्ता जनशक्ति छन् ? तिनले के के काम गर्छन् ?
३. “आवश्यकताभन्दा बढी जनशक्ति उत्पादन गर्दा बेरोजगार सङ्ख्या बढ्छ”, कसरी ?
४. तपाईंको समुदायमा कुनै विकास निर्माण सम्बन्धी आयोजना सञ्चालन गर्नुपर्‍यो भने ती आयोजना सञ्चालन गर्न सक्षम जनशक्ति बाहिरबाट ल्याउनुपर्छ कि पर्दैन ? छलफल गरी लेख्नुहोस् ।
५. तपाईंको समुदायमा पढे लेखेका मानिसहरू काम नपाएर भौतारि रहेका छन् भने उनलाई तपाईं के सल्लाह दिनुहुन्छ ?
६. कामका आधारमा मानिस सानो र ठुलो हुँदैन, किन ? समूहमा छलफल गरी लेख्नुहोस् ।

स्वाध्यायन सामग्री

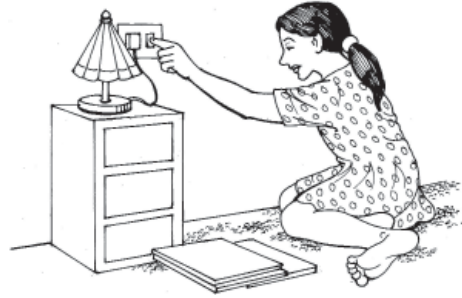
विकासका पूर्वाधार (सञ्चार, विद्युत र खानेपानी) को सदुपयोग

सोचविचार गरेर उत्तर लेख्नुहोस् :

(क) सार्वजनिक धाराबाट पानी भरेपछि धारा बन्द गर्नुहुन्छ कि खुलै छोड्नुहुन्छ ? किन ?

(ख) आफू घरबाहिर जाँदा विद्युत बालिरहनुहुन्छ कि बन्द गर्नुहुन्छ ? किन तपाईंले त्यस्तो गर्नुभएको ?

(ग) तपाईं टेलिफोन प्रयोग जहिले पनि गर्नुहुन्छ कि आवश्यक परेको समयमा मात्र गर्नुहुन्छ ?

अब तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

बाँके जिल्लाका अहमद खाँको घरमा खानेपानीको धारा, बिजुली र टेलिफोनको सुविधा छ । धाराको पानी भरेपछि धारो बन्द गर्न कहिले बिसँदैन् । उनले धारा बन्द गरेकाले उनको छिमेकमा पनि पानीको खाँचो भएको छैन । छिमेकका धाराहरूमा पनि पानी आउँछ र सबैलाई खानेपानी पुगेको छ । उनी साँझको समयमा घरमा भएका सबै बत्तीहरू बाल्दैन् । आवश्यक बत्तीहरू मात्र बाली बिजुलीको अनावश्यक खपत गर्दैन् । घरबाहिर जाँदा बिजुलीको मुख्य स्विच बन्द गरेर जान्छन् । त्यस्तै आवश्यक परेको बेलामा मात्र कम्प्युटर इन्टरनेट चलाउने, टेलिभिजन हेर्ने गर्छन् । यसले गर्दा विद्युत कार्यालयमा महसुल बुझाउन जाँदा बढी रकम तिर्नुपर्दैन । उनका छोराछोरीहरू पनि पढ्ने समयमा बत्ती बाल्छन् र सुत्ने बेलामा बत्ती निभाएर मात्र सुत्ने गर्छन् । त्यस्तै टाढाटाढा बसेका आफन्तलाई आवश्यक पर्दा टेलिफोन

गर्छन् । टेलिफोन महसुल पनि बढी तिर्नुपदैन् । यसरी उनले आफ्नो घरमा भएका सामानहरूको सही सदुपयोग गरेका छन् । त्यस्तै उनी सार्वजनिक धारा, टेलिफोन, बिजुलीबत्ती पनि अनावश्यक रूपमा प्रयोग गर्नुहुदैन भनी छरछिमेक र टोलबासीलाई सम्झाउँछन् । उनको यस्तो कामको सबैले प्रशंसा गरेका छन् । हामीले पनि उनले गरे जस्तै खानेपानी, बिजुली र टेलिफोनको सही सदुपयोग गर्ने बानी बसाल्नुपर्छ ।

क्रियाकलाप

१. अहमद खाले गरेका कामहरू किन हामीले अनुसरण गर्नुपर्छ ?
२. तपाईं पनि अहमद खाले जस्तै आफूसँग भएका साधनको सदुपयोग गर्नुहुन्छ ? यदि गर्नुहुन्छ भने कसरी गर्नुहुन्छ ?
३. खानेपानीको मुहान, धारा, कुवा आदिको किन संरक्षण र सदुपयोग गर्नुपर्छ ? छलफल गरी लेख्नुहोस् ।
३. तपाईं सार्वजनिक काममा कसरी सहयोग पुऱ्याउनुहुन्छ, त्यसको योजना बनाउनुहोस् ।
५. तपाईं अरूलाई खानेपानी, सञ्चार र बिजुलीको सदुपयोग गर्न के सल्लाह दिनुहुन्छ ?

हाम्रो सञ्चारको अवस्था : पहिले र अहिले

सन्ध्याले हाम्रो देशको गाउँमा पचास वर्ष पहिले र अहिले सञ्चार क्षेत्रमा भएको परिवर्तन यसरी देखाइन् :

पचास वर्ष पहिलेको सञ्चारको अवस्था	वर्तमान समयमा सञ्चारका अवस्था
<ul style="list-style-type: none"> ■ एक ठाउँमा घटेको घटनाको खबर अर्को ठाउँमा पुग्न महिनौं लाग्थ्यो । 	<ul style="list-style-type: none"> ■ देशको ७५ जिल्लाकै सदरमुकामहरू, प्रायः सबै सहरी क्षेत्र र सयौं गाउँहरूमा समेत तारयुक्त र ताररहित टेलिफोन सेवा उपलब्ध रहेको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> ■ सूचना आदनप्रदानको प्रमुख माध्यम मौखिक रूपमा एक ठाउँको मानिसले अर्को ठाउँमा खबर पुऱ्याउने गरिन्थ्यो । 	<ul style="list-style-type: none"> ■ टेलिफोन सेवा उपलब्ध गराउन सरकारी क्षेत्रको नेपाल टेलिकम र निजी क्षेत्रमा युनाइटेड टेलिकम, मेरो मोबाइल आदिको स्थापना र विस्तार प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा टेलिफोन सेवाको विस्तार भइरहेको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> ■ थोरै पढेलेखेका मानिसहरूले चिठीको माध्यमद्वारा सूचना आदान प्रदान गर्दथे । 	<ul style="list-style-type: none"> ■ देशमा केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्ला, छोटो र अतिरिक्त गरी झन्डै चार हजार हुलाक कार्यालयहरू रहेका छन् ।
<ul style="list-style-type: none"> ■ चिठी ओसार्नका लागि खासखास सहरी क्षेत्रहरूमा हुलाकको व्यवस्था थियो । 	<ul style="list-style-type: none"> ■ रेडियो नेपालको केन्द्रीय र क्षेत्रीय प्रसारणका साथै विभिन्न ठाउँहरूमा १५० भन्दा बढी एफ एम रेडियो स्टेसनहरूको स्थापना भएको छ ।
<ul style="list-style-type: none"> ■ रेडियो नेपालको भर्खर स्थापना भए पनि देशको अधिकांश भागमा प्रसारण सुन्न सकिँदैनथ्यो भने रेडियो सेट पनि धनी व्यक्तिहरूका हातमा मात्र थियो । टेलिभिजन सेवा सुरु भएको थिएन । 	<ul style="list-style-type: none"> ■ नेपाल टेलिभिजन, कान्तिपुर टेलिभिजन, इमेज च्यानल, नेपाल वान, च्यानल नेपाल, सगरमाथा टेलिभिजन, एभिन्यूज आदि

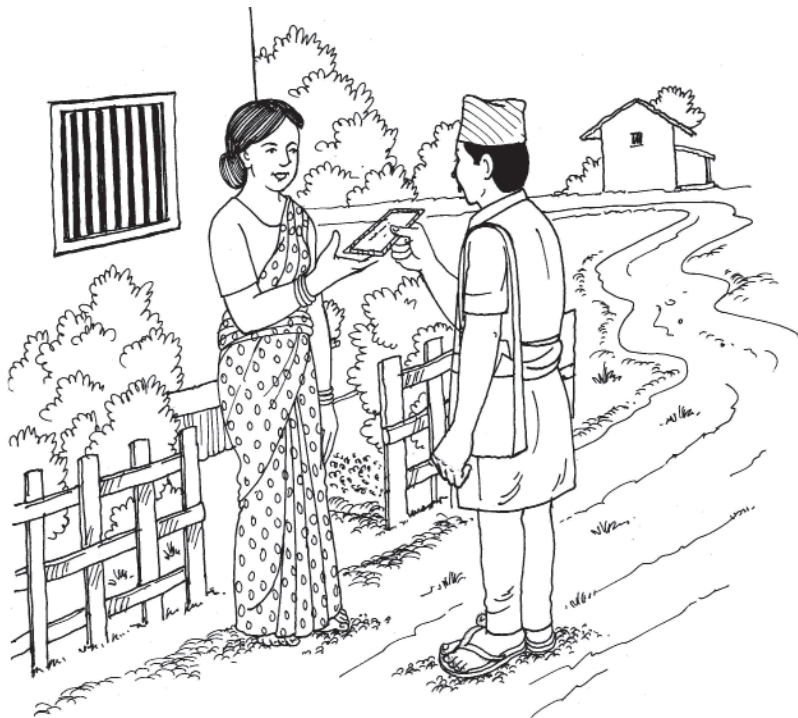
पचास वर्ष पहिलेको सञ्चारको अवस्था	वर्तमान समयमा सञ्चारका अवस्था
<ul style="list-style-type: none"> आकाशवाणी सेवा स्थापना भए पनि अत्यन्त सीमित जिल्लाहरूमा मात्र सेवा उपलब्ध थियो । त्यो पनि सर्वसाधारणको पहुँचमा थिएन । 	<ul style="list-style-type: none"> देशभित्र टेलिभिजन च्यानलहरूको स्थापना भएको छ भने भूउपग्रहमार्फत प्रसारण हुने विश्वका विभिन्न ठाउँहरूबाट प्रसारण हुने टेलिभिजन च्यानलहरू पनि सहरी क्षेत्रहरूमा उपलब्ध रहेका छन् ।
<ul style="list-style-type: none"> समाचार छापने पत्रिका गोरखापत्र मात्र थियो । त्यो पनि केही सहर क्षेत्रमा मात्र पुग्थ्यो । सर्वसाधारण सबैले पढ्न पाउने गरी छापिँदैनथ्यो । 	<ul style="list-style-type: none"> कम्प्युटरमार्फत इमेल, इन्टरनेटको सुविधा धेरैजसो सहरी क्षेत्रहरूमा उपलब्ध छ । गोरखापत्रलगायत कान्तिपुर, अन्नपूर्णपोस्ट, समाचारपत्र, द राइजिङ नेपाल, काठमाडौँ पोस्ट, द हिमालयन आदि जस्ता राष्ट्रिय दैनिक, स्थानीय दैनिक, साप्ताहिक, मासिक, पाक्षिक, द्वैमासिक, त्रैमासिक, चौमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक पत्रिका गरी चार हजारभन्दा बढी पत्रपत्रिका प्रकाशन हुने गरेका छन् ।
<ul style="list-style-type: none"> टेलिफोन सेवा सरकारी ओहदामा बस्ने उच्चस्तरका व्यक्तिहरू अत्यन्त धनी व्यक्तिहरूले मात्र केवल सोखका रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने गर्थे । 	<ul style="list-style-type: none"> टेलिफोन पुगेको ठाउँहरूमा फ्याक्स सेवा समेत उपलब्ध छ ।
<ul style="list-style-type: none"> देशको १० प्रतिशतभन्दा बढी क्षेत्र सञ्चार सम्पर्कभन्दा बाहिर रहेको थियो । 	<ul style="list-style-type: none"> नेवारी, मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू, विभिन्न राई बाहुन, मगर, गुरुङ, लिम्बू, तामाङ, शेपा आदि विभिन्न मातृभाषाहरूमा समेत पत्रपत्रिका प्रकाशन हुने गरेको छ ।

पचास वर्ष पहिलेको सञ्चारको अवस्था	वर्तमान समयमा सञ्चारका अवस्था
<p>► विश्वका अत्यन्त थोरै मुलुकसँग मात्र सञ्चार सम्पर्क स्थापित रहेको थियो ।</p>	<p>► सञ्चार क्षेत्रमा भएको व्यापक विकासको कारणले गर्दा पुरै संसार सानो गाउँ जस्तो भएको छ ।</p> <p>► विश्वका प्रायः सबै देशहरूसँग सञ्चार सम्पर्क कायम रहेको छ । धेरैजसो देशहरूमा अत्यन्त सस्तोमा टेलिफोन सम्पर्क गर्न सकिन्छ ।</p>

सामुदायिक कार्य

१. सन्ध्याले बनाएको सञ्चारको तुलनात्मक तालिका अध्ययन गरी तपाईंले पनि तपाईंको क्षेत्र जिल्लामा भएका त्यस्तै विकासका पूर्वाधारका तालिका बनाउनुहोस् ।
२. तपाईं रहनुभएको समुदायमा ५० वर्ष अगाडिको कुरा थाहा पाउने कुनै व्यक्तिलाई भेट्नुहोस् र त्यस समयमा समुदायमा रहेको सञ्चारको अवस्थाको बारेमा जानकारी लिनुहोस् । टिपोट गर्नुभएको तथ्याङ्कलाई प्रतिवेदनको रूपमा तयार गरी सम्पर्क सत्रमा सबैलाई पढेर सुनाउनुहोस् र आवश्यक परेमा सुधारसमेत गर्नुहोस् ।
३. तल दिइएका सञ्चारका साधनहरूमध्ये तपाईंले उपयोगमा ल्याएका, देखेको तर उपयो गमा ल्याउन नपाएका र नाम मात्र सुनेका साधनहरू छुट्याएर लेख्नुहोस् ।
गोरखापत्र, नेपाल टेलिभिजन, रेडियो नेपाल, कान्तिपुर टेलिभिजन, द राइजिङ नेपाल, अन्नपूर्ण पोस्ट, कान्तिपुर दैनिक, इमेज च्यानल, कान्तिपुर एफ.एम., नेपाल समाचार पत्र, च्यानल नेपाल, प्रिपेड मोबाइल, पोस्टपेड मोबाइल, इमेल, फ्याक्स, तारटेलिफोन, सी.डी.एम.ए.टेलिफोन, काठमान्डु पोस्ट, नेपाल साप्ताहिक, हिमाल, विभिन्न मातृभाषाका पत्रिकाहरू, आफू बसेको ठाउँमा प्रसारण हुने एफ.एम.रेडियो, आकाशवाणी ।
४. माथि दिइएका सञ्चारका सूचीलाई पत्रिका, रेडियो र टेलिफोन गरी तिन समूहमा विभाजन गरी लेख्नुहोस् ।
५. तपाईंको समुदायमा कुन कुन प्रकारका सञ्चारका साधनहरू उपलब्ध छन् ? के ती सञ्चारका साधनहरू सबैले उपयोग गर्न पाएका छन् ? छैनन् भने उपयोग गर्न नपाउनुको कारण लेख्नुहोस् ।

६. तपाईं रहेको स्थानमा विकासका के के सम्भावनाहरू रहेका छन् ? कारणसहित लेख्नुहोस् ।
७. तपाईंको समुदायमा सञ्चारले अन्य पक्षको विकासका लागि कस्तो सहयोग पुऱ्याएको छ ? खोजी गरी लेख्नुहोस् ।

८. माथि दिइएको दुई ओटा चित्रले कस्तो प्रकारको सञ्चारको अवस्था देखाएको छ । उक्त दुवै प्रकारको चित्रबाट सूचना प्रवाह गरिएको भए पनि त्यसमा भिन्नता रहेको छ । तपाईंले कस्तो भिन्नता रहेको पाउनुभयो । दुवै चित्रको बारेमा वर्णन गर्नुहोस् ।

थप जानकारीका लागि

पूर्वाधारका प्रकार	तेरौँ योजनाको अन्त्यसम्मको उपलब्धि	चौधौँ योजनाको अन्त्यसम्मका अपेक्षित उपलब्धि
१. खानेपानी	आधारभूत स्तरको खानेपानी सेवाको सुविधाप्राप्त जनसङ्ख्या ८३.६% । त्यसैगरी उच्च स्तरको खानेपानी सेवाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या १५% रहेको ।	आधारभूत स्तरको खानेपानीको सेवाको सुविधाप्राप्त जनसङ्ख्या ९०% पुर्याउने र उच्च स्तरको खानेपानी सेवाको पहुँच ३०% मा पुर्याउने ।

एकाइ : २ हाम्रो परम्परा, सामाजिक मूल्य र मान्यता

पाठ : १ हाम्रो धार्मिक परम्परा

नानुमायाले खुला कक्षामा आफूसँग पढ्ने साथीहरूले मान्ने धर्मको बारेमा तालिकामा यसरी लेखिन् :

साथीको नाम	साथीले मान्ने धर्म	प्रमुख धार्मिक ग्रन्थ	प्रमुख धार्मिक स्थल	धर्मवलम्बीहरूले गर्ने प्रमुख क्रियाकलापहरू
सोनाम	बौद्ध	त्रिपिटक, जातक कथा	लुम्बिनी, गया	गुम्बा, स्तूपमा ध्यान गर्ने सत्य र अहिंसामा जोड दिने ।
राधा	हिन्दू	वेद, उपनिषद्, रामायण, महाभारत, गीता, पुराण	पशुपतिनाथ, कासी	मन्दिरमा पूजा पाठ गर्ने विभिन्न देवीदेवताको मूर्ति र तस्बिरमा पूजा गर्ने, ऊँकार उच्चारण गर्ने, पञ्चोपचार, दशोपचार, षोडाशोपचार आदि विधिबाट पूजा गर्ने ।
आलम खाँ	इस्लाम	कुरान	मक्का मदिना	मस्जिदमा गई प्रार्थना गर्ने, नमाज पढ्ने, मुहम्मदलाई ईश्वरको प्रतीक मान्ने आदि ।
किबाहाङ	किरात	मुन्धुम	लारुम्बा, हात्तीवन	पारुहाङ र सुम्निमालाई ईश्वर मान्ने, माङखीम, चण्डीथान मार्गाथान आदिमा पूजा गर्ने, मुन्धुमद्वारा प्रकृतिको पूजा गर्ने आदि ।
सोहन	क्रिस्चियन	बाइबल	जेरुसेलम	चर्चमा गई प्रार्थना गर्ने, जिजस क्राइस्टलाई ईश्वरको प्रतीक मान्ने आदि ।

नानुमायाले जस्तै तपाईंले पनि आफूसँग पढ्ने साथीहरूलाई सोधी उनीहरूले मान्ने धर्म, उक्त धर्मको प्रमुख धार्मिक ग्रन्थ, धार्मिक स्थल र उक्त धर्मावलम्बीहरूले गर्ने प्रमुख क्रियाकलापहरू लेख्नुहोस् ।

हाम्रो देश नेपालमा मानिने प्रमुख धर्महरूको बारेमा थप जानकारी

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार हाम्रो देशमा मानिने धर्म र उक्त धर्मावलम्बीहरूको तथ्याङ्क यस्तो छ :

- हिन्दू धर्म : ८१.३ प्रतिशत
- बौद्धधर्म : ९ प्रतिशत
- इस्लाम धर्म : ४.४ प्रतिशत
- किराती धर्म : ३ प्रतिशत
- क्रिस्चियन धर्म : १.४२ प्रतिशत
- अन्य धर्म : ०.९ प्रतिशत

आफ्नो समुदायका केही घरमा सोधेर उनीहरूले मान्ने धर्मको नाम टिपोट गर्नुहोस् । कुन धर्म मान्ने कतिजना भए तालिकामा लेख्नुहोस् । तलको सूत्र प्रयोग गरी धर्म मान्ने प्रतिशत समेत निकाल्नुहोस् ।

$$\text{धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशत} = \frac{\text{उक्त धर्म मान्ने जनसङ्ख्या}}{\text{गणना गरिएको जनसङ्ख्या}} \times 100\%$$

२. हरेक धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशत निकालिसकेपछि त्यसलाई वृत्तचित्रमा समेत देखाउनुहोस् :

उदाहरण :

मनमायाले चुङ्वाङ गाउँको २५ घरमा गएर उनीहरूले मान्ने धर्मको बारेमा निम्नलिखित तथ्याङ्क सङ्कलन गरिन् :

बौद्ध धर्म मान्नेको सङ्ख्या :	४० जना
हिन्दु धर्म मान्नेको सङ्ख्या :	३० जना
किराँत धर्म मान्नेको सङ्ख्या :	२५ जना
क्रिस्चियन धर्म मान्नेको सङ्ख्या :	१५ जना
इस्लाम धर्म मान्नेको सङ्ख्या :	१० जना
जम्मा :	१२० जना

उनले हरेक धर्म मान्ने व्यक्तिहरूको प्रतिशत सूत्र प्रयोग गरी यसरी निकालिन् :

$$\text{बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशत} = \frac{40}{120} \times 100\% = 33.33\%$$

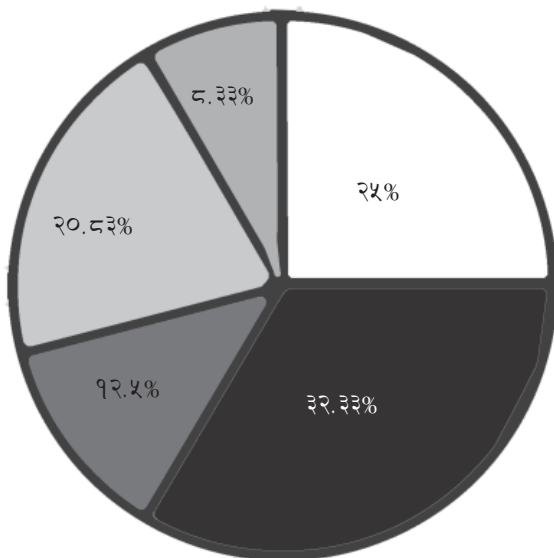
$$\text{हिन्दु धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशत} = \frac{30}{120} \times 100\% = 25\%$$

$$\text{किराँत धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशत} = \frac{25}{120} \times 100\% = 20.83\%$$

$$\text{क्रिस्चियन धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशत} = \frac{15}{120} \times 100\% = 12.5\%$$

$$\text{इस्लाम धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशत} = \frac{10}{120} \times 100\% = 8.33\%$$

उनले हरेक धर्मावलम्बीहरूको जनसङ्ख्यालाई प्रतिशतमा निकालिसकेपछि वृत्तचित्रमा समेत यसरी देखाइन :

सङ्केत

	बुद्ध धर्म
	हिन्दू धर्म
	किराँत धर्म
	क्रिस्चियन धर्म
	इस्लाम धर्म

रमलाले पहिलो तहमा पनि धेरै चाडपर्वहरूको बारेमा अध्ययन गरिन् । यसबाट उनलाई हाम्रो देशमा ठाउँ, जात, धर्म आदि अनुसार फरक फरक चाडपर्व मनाइने कुराको जानकारी भयो । उनले अधिल्लो तहमा अध्ययन गरेका बाहेक अन्य पनि के के चाडपर्वहरू मनाइँदो रहेछ भनेर थप खोजी गरिन् । उनले कतिपय पर्व साथीहरूलाई सोधेर पत्ता लगाइन् । कतिपय आफ्नो समुदायका मानिसहरूसँग सोधेर पत्ता लगाइन् भने कतिपय पर्वको बारेमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरू अध्ययन गरेर पत्ता लगाइन् । उनले विभिन्न तरिकाबाट खोजी गरी पत्ता लगाएका थप पर्वहरूको बारेमा यसरी लेखिन् ।

माघी/माघे सङ्क्रान्ति

माघी पर्व माघको १ गते थारू समुदायका मानिसहरूले धुमधामसँग मनाउँछन् । यस दिन वर्षभरि काम गरेर थकाइ मार्ने दिनका रूपमा पनि लिने गर्दछन् । यस पर्वमा मान्यजनहरूबाट आशीर्वाद थाप्ने, दिदीबहिनी र फुपूहरूलाई चामल, कपडा, दक्षिणा दिने, महादेवको पूजा आराधना गर्ने र जलदेवतालाई पैसा चढाएर नुहाउने चलन छ । थारू समुदायले यस पर्वलाई नयाँ वर्षको रूपमा मनाउने क्रममा समुदायमा नयाँ नेता छान्ने रिसद्वेष त्यागी मेलमिलाप गर्ने इष्टभित्रहरूसँग भेटघाट गर्ने, मिठामिठा खानेकुरा खाने, नाचगान गर्ने पनि गर्छन् । यस दिनदेखि अर्को वर्षको लागि नयाँ कामको थालनी हुने गर्दछ ।

उक्त दिन हिन्दू संस्कृतिअनुसार पनि माघे सङ्क्रान्ति वा मकर सङ्क्रान्तिका रूपमा देशभरि नै पर्व मान्ने चलन छ । यस दिन खोला, नदी, तलाउ आदिमा गएर मकर नुहाउने चलन छ । विभिन्न धार्मिक स्थलहरूमा गएर पूजा आज गर्ने पनि गरिन्छ । यस दिन देशका बराह क्षेत्र, देवघाट, रिडीलगायत धेरै ठाउँमा मेला पनि लाग्छ । यो पर्वमा तरुल, सखर, तीलको लड्डु, चाकु, खिचडी, सेलरोटी आदि खाने चलन छ । घिउ, चामल, जौ आदि आगोमा पोलेर त्यसको खरानीबाट बनेको तिलक पनि लगाउने गरिन्छ ।

गौरा पर्व

यो पर्व विशेष गरी बैतडी, डोटी, डडेलधुरा, दार्चुला, अछाम, बाजुरा, बझाङ आदि जिल्लाहरूमा मनाइन्छ । यो पर्व भदौ महिनामा पर्छ । यस पर्वमा गौरा (पार्वती) को पूजा गर्ने ब्रत बस्ने, देउडा गाएर नाच गान गरेर मनाउने परम्परा छ । आज भोलि काठमाडौँ उपत्यकामा पनि सामूहिक रूपमा भेला भई यो पर्व मनाउने परम्परा सुरु भएको छ ।

गाईजात्रा

यो पर्व विशेष गरेर नेवार समुदायले मनाउँछन् । जनै पूर्णिमाको भोलिपल्ट मनाइने यो पर्व साउन/भदौतिर पर्छ । यो पर्व काठमाडौँ उपत्यकाका नेवार समुदायले धुमधामसँग मनाउँछन् भने काठमाडौँ उपत्यकाबाहिर पनि नेवार समुदाय बसो

बास गर्ने ठाउँमा यो पर्व मनाउने चलन छ । यस पर्वमा अघिल्लो वर्ष मृत्यु भएका मानिसको घरबाट गाईलाई सिंगारेर वा मानिसले नै गाईको रूपमा सिँगारिएर विभिन्न बाजागाजासहित बजार परिक्रमा गर्ने चलन छ । यस पर्वमा लाखे नाच, लट्ठी नाच जस्ता नाच पनि नाचिन्छ । यो पर्व प्रताप मल्लको पालादेखि सुरु भएको भन्ने भनाइ रहेको छ । उनले छोराको मृत्यु भएपछि रानीको शोकलाई कम गर्न प्रत्येक मृतकको घरबाट जात्रा निकाली अरू मानिस पनि मरेका छन् त्यसैले चित्त बुझाउनुपर्छ भनेर जात्रा निकाल्ने परम्परा सुरु भएको भनाइ रहेको छ ।

वाडाडमेट पर्व

यो पर्व धनकुटा जिल्ला मूल वासस्थान रहेको आठपहरिया राईहरूले मनाउने पर्व हो । यो पर्व कात्तिक/मङ्सिर महिनातिर मनाइन्छ । कात्तिक शुक्ल पूर्णिमालाई आधार बनाएर मनाइने यो पर्व १५ दिनसम्म मनाउने चलन छ । यस पर्वमा आठपहरिया राईहरूको सबैभन्दा ठुलो देवताको रूपमा रहेको मागोहाडको पूजा गर्ने, पाङ्ढाङ्बा (पितृपूजा) गर्ने, ढोलझ्याम्टा बजाएर घरघरमा नाच्ने, मुन्धुममार्फत परिवारमा हुने शुभअशुभ बताउने गरिन्छ । यस पर्वमा नयाँ लुगा फेर्ने, भेजो लगाउने, ढोगभेट गर्ने जस्ता कार्य पनि गरिन्छ । आठपहरिया समाजमा त्यस वर्षभरि मृत्यु हुनेहरूको वर्खान्त सक्ने पनि यही पर्वमा गरिन्छ ।

सिरुवा पर्व

यो पर्व विशेष गरी भ्जापा र मोरङ जिल्लाका आदिवासी राजवंशीहरूले मनाउँछन् । यो पर्व वैशाख १ गते नयाँ वर्षको दिन मनाउने चलन छ । यस दिन एकआपसमा पानी, अबिर, रङ, हिलो छ्यापाछ्याप गर्ने, इष्टमित्रहरूसँग भेटघाट गर्ने, गच्छेअनुसारको मिठो खानेकुरा खाने र खुवाउने गरेर यो पर्व मनाइन्छ । परिवार र समाजमा बिग्रिएको सम्बन्ध सुधार गर्ने, मेलमिलाप कायम गर्ने गरेर मनाउने यो पर्वले राजवंशी समुदायमा सामाजिक सद्भाव कायम गर्न ठुलो सघाउ पुऱ्याएको छ ।

रामनवमी

हिन्दू संस्कृतिअनुसार मनाइने यो पर्व चैत्र शुक्ल नवमीका दिन पर्दछ । मर्यादा पुरुषोत्तम रामको जन्म दिनको अवसर पारेर मनाइने यो पर्वमा राममन्दिरहरूमा गई पूजा गर्ने, व्रत बस्ने, रामायण पाठ

गर्ने, भजनकीर्तन गर्ने गरेर मनाउने चलन छ । मर्यादा पुरुष श्रीरामको जीवनी अध्ययनबाट पितृभक्ति, ठुलालाई आदर, मातृप्रेम, शान्ति, संयम, धैर्य, सहिष्णुता, न्याय जस्ता व्यावहारिक र सामाजिक गुण सिक्ने गरिन्छ । यस दिन जनकपुरमा रहेको प्रसिद्ध रामजानकी मन्दिरमा ठुलो मेलासमेत लाग्दछ । उक्त मेलामा स्वदेश र विदेशबाट समेत हजारौं भक्तजनहरू मेला भर्न आउँछन् ।

सामुदायिक कार्य

१. रमलाले जस्तै तपाईंले पनि सँगै अध्ययन गर्ने साथीहरू, परिवारका मानिसहरू वा समुदायका मानिसहरूसँग सोधेर वा पत्रपत्रिका तथा पुस्तक अध्ययन, रेडियो तथा टेलिभिजन सुनेको तथा हेरेको आधारमा हाम्रो देशको विभिन्न ठाउँ र समुदायले मनाउने चाडपर्वहरूको नाम र उक्त पर्व मनाउने तरिका लेख्नुहोस् । उक्त पर्वको धार्मिक तथा सामाजिक महत्त्वसमेत लेख्नुहोस् ।
२. तल दिएका चित्र अध्ययन गर्नुहोस् । त्यसबारेमा के बुझ्नुभयो प्रत्येकको एक एक अनुच्छेद लेख्नुहोस् :

३. तल दिइएका क्रियाकलाप कुन पर्वसँग सम्बन्धित छन् ? सोधखोज गरी लेख्नुहोस् ।

(क) कन्दमुल, तिलको लड्डु, खिचडी खाने गरिन्छ ।

(ख) नेता छान्ने र जलदेवतालाई पैसा चढाएर नुहाउने गरिन्छ ।

(ग) जनकपुरमा ठुलो मेला लाग्छ ।

(घ) नयाँ नयाँ लुगा फेर्ने, ढोल झ्याम्टा बजाएर नाच्ने र मुन्धुम भन्ने गरिन्छ ।

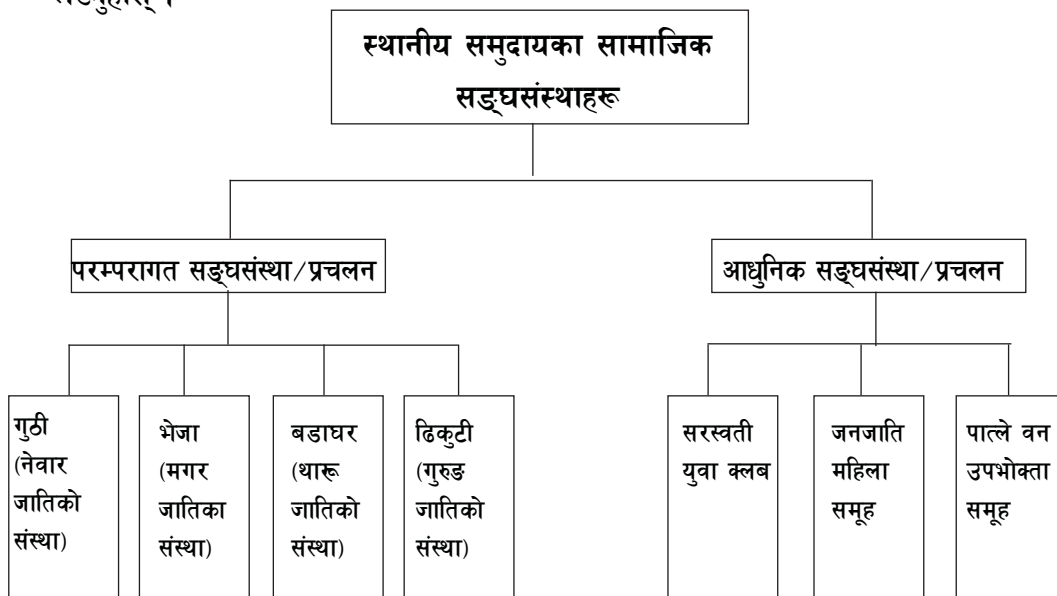
(ङ) अबिर, रङ, हिलो छ्यापाछ्याप गरेर पर्व मनाइन्छ ।

(च) पार्वतीको पूजा गर्ने, व्रत बस्ने, देउडा गाउने गरेर यो पर्व मनाइन्छ ।

४. तपाईंको समुदायमा मनाइने स्थानीय पर्वको बारेमा तलको जस्तै तालिकामा बनाई लेख्नुहोस् ।

चाडपर्व	खानेकुरा	लगाउने कुरा	गरिने क्रियाकलाप

५. उदाहरणमा दिएका जस्तै तपाईंको समुदायमा रहेका सामाजिक सङ्घसंस्थाहरूको नाम लेख्नुहोस् ।

तलका बुँदाहरू अध्ययन गर्नुहोस् ।

हिमाल, पहाड, तराई कोही छैनन् पराई

नेपाल चार जात छत्तिस बर्णको साभा फुलबारी हो।

विविधताको सम्मान गरौं, राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ बनाऔं।

विविधतामा एकता बनाउँछु बलियो राष्ट्रको सार्वभौमिकता

१. तपाईंले माथिका बुँदाहरू जस्तै प्लेकार्ड लिएर बाटोमा हिँडेका पदयात्रीहरू, जुलुस तथा प्रभातफेरीमा हिँडेका मानिसहरू देखेको छ ?
२. तपाईंले यी बुँदाहरू लेखिएका प्लेकार्ड लिएर टोल, समुदायमा समूहमा हिँड्नु भएको छ ?
३. माथि उल्लेखित बुँदाहरूले के सन्देश दिन खोजेको छन् ?
४. तपाईंको समुदायमा के कस्ता विविधताहरू छन् ?

विविधताको सम्मान गरौं

हाम्रो राष्ट्र नेपाल विविधताको एक नमुना देश हो। १२५ जातजाति एवम् १२३ भाषाभाषी भएको राष्ट्र हो। विविधताको धनी हाम्रो देशमा १० ओटा धार्मिक सम्प्रदायका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ। यसरी फरक जात जाती, भाषा भाषि, धर्म अबलम्बन गर्नेहरूको आआफ्नै संस्कार, चाडपर्व, रीतिरिवाज चाल चलन रहेको छन्। यी सबै हाम्रा राष्ट्रका पहिचान हुन्। राष्ट्रियताको प्रतीक हुन्। देशमा मनाईने सबै पर्वहरू हाम्रा राष्ट्रिय पर्वहरू हुन्। हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने, शेर्पा, तामाङलगायतका समुदायले ल्होसार, बुद्ध जयन्ती मनाउँछन्। त्यस्तै पूर्वी पहाडी भेगमा साकेला, साकेवा, नुवागी मनाउँछन्। मध्य पहाडी तथा उपत्यकामा सिठी नखः, योमरी पून्हि आदि पर्वहरू मनाइन्छ। पश्चिमी पहाडी क्षेत्रमा माघे सङ्क्रान्ति, गौरा पर्वहरू मनाइन्छ। त्यस्तै तराईमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले होली, छठ, माघी सिरुवा पर्वहरू मनाउँछन्। भौगोलिक तथा हावापानीको अवस्था र जातिगत भिन्नताअनुसार मानिसहरूले लुगाहरू, गरगहना, खानपान, बसोबास गर्ने घरहरूमा फरकपन देखिन्छ। यी विविध पक्षमा फरक भए तापनि हामीहरू एक आपसमा मिलेर बसेका छौं। एक धर्म वा जातको पर्व, परम्परामा हामी सहभागी हुन्छौं, दुःख सुख बाँड्छौं रमाउँछौं। सांस्कृतिक विविधता हाम्रो अर्को गौरव हो। हाम्रो राष्ट्रमा विभिन्न लोक परम्परा , लोक गीत, लोक बाजा, लोक नृत्यहरू अभ्यासमा छन्। जातजातिअनुसार लोक परम्परा पनि फरक फरक हुन्छन्। ती परम्पराले हामीलाई एकताको सुत्रमा बाँध्ने काम गरेको छ।

विविधतामा एकता नै राष्ट्रियताको बलियो जग हो । जुन इतिहासकालदेखि नै नेपालको संस्कृति शान्ति , सहिष्णुता, मित्रता, सद्भाव, सम्मान हामी नेपालीका स्वभाव, आफ्नो पन र मौलिकताहरू हुन्। जुन सुकै जातजाति, भाषाभाषी, धर्मका व्यक्तिहरू भएता पनि सर्वप्रथम हामी नेपाली हौं। जे जस्तो विविधता भए तापनि एकले अर्कोलाई सम्मान गर्दछौं र भविष्यमा पनि गर्नुपर्दछ। सहकार्य र मेलमिलाप हाम्रा पहिचान हुन्। यसर्थ हामीले आफैँमा गौरव गरौं र गौरव गर्न सिकाऔं ।

अभ्यास १

(क) तपाईंको छिमेकमा बसोबास गर्ने व्यक्ति परिवारहरू कुन जात जातिका धर्म मान्ने हुनुहुन्छ ? उहाँहरूले मनाउने पर्व, गरगहना, लोक संस्कृति तपाईंको भन्दा फरक छन् होला। टिपोट गरी प्रस्तुतिका लागि तयार पार्नुहोस्।

(ख) तपाईं आफ्नो साथीलाई कुन कुन कार्यमा सहयोग गर्नुभएको छ ? साथीले मनाउने चाडपर्वमा सहभागी हुनुभएको छ कि छैन ? छ भने के कस्ता चाडपर्वमा सहभागी हुनुभयो ? खानपान र पहिरनहरू के कस्ता थिए ? लेख्नुहोस्।

अभ्यास २

दिइएको चित्र अवलोकन गर्नुहोस् र १० ओटा वाक्यमा चित्रका बारेमा लेख्नुहोस्:

अभ्यास ३

तपाईंको समुदाय र छिमेकी समुदाय बिचका मानिसहरूका सन्दर्भमा अध्ययन गरी दिइएको तालिका भर्नुहोस् र सम्पर्क कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस्।

शीर्षक	तपाईंको समुदाय	छिमेकी समुदाय
जातजाती		
धर्म		
प्रमुख चाडपर्व		
मौलिक पोशाक		
भाषा		
लोकवाजा		
प्रमुख पेसा		
गरगहनाहरू		

हाम्रा सम्पदाहरू

सगरमाथा

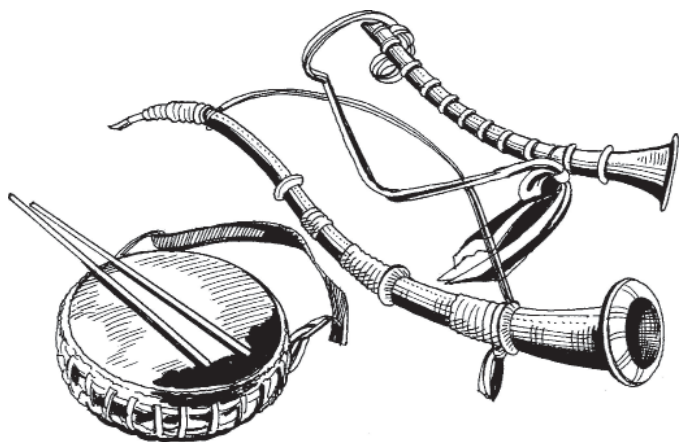
प्राकृतिक सम्पदा

मानिसले निर्माण नगरी प्रकृतिले नै दिएको वा प्राकृतिक रूपमै रहेको वस्तुलाई प्राकृतिक सम्पदा भनिन्छ । हिमाल, पहाड, खोला, नदी, जङ्गल, ताल आदि प्राकृतिक सम्पदाहरू हुन् । हाम्रो देशमा यस्ता प्राकृतिक सम्पदाहरू धेरै छन् । जस्तै : सगरमाथा, फेवाताल, चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज, कर्णाली नदी आदि हाम्रो देशको प्राकृतिक सम्पदाका उदाहरण हुन् ।

सांस्कृतिक सम्पदा

कुनै जातीय समुदाय, धार्मिक समुदाय, सांस्कृतिक समुदाय आदिको परम्परा, संस्कृति, चालचलन, वेशभूषा आदिसँग सम्बन्धित सम्पदा नै सांस्कृतिक सम्पदा हुन् । सांस्कृतिक सम्पदा ऐतिहासिक पनि हुन सक्छन् ।

तर सबै ऐतिहासिक सम्पदा भने सांस्कृतिक सम्पदा हुँदैनन् । मठ मन्दिर, गरगहना, लुगा कपडा, देवीदेवताका मूर्तिहरू, बाजागाजा आदि सांस्कृतिक सम्पदा हुन् । जस्तै: इन्द्र जात्रामा देखाइने भोटो, पाल्पाको भिमसेन मन्दिर र त्यहाँ रहेको त्रिशूल, राई समुदायका मानिसले लगाउने कम्पनी माला आदि सांस्कृतिक सम्पदाका उदाहरण हुन् ।

पञ्चै बाजा

ऐतिहासिक सम्पदा

कुनै समयमा मानिसले निर्माण गरेका र वर्तमान समयमा त्यस्तो वस्तु निर्माण गर्न कठिन हुने वा सक्दै नसकिने वस्तुहरू नै ऐतिहासिक सम्पदा हुन् । विभिन्न समयमा राजा महाराजाहरूले निर्माण गरेका दरबार, विभिन्न प्रकारका मठमन्दिर, प्राचीन हातहतियार, प्रसिद्ध व्यक्तिहरूका सालिक, पाटीपौवा, चौतारा, सार्वजनिक स्थल, भवन आदि ऐतिहासिक सम्पदा हुन् । हाम्रो देशमा रहेको हनुमानढोका दरबार क्षेत्र, स्वयम्भू, जानकी मन्दिर, सिन्धुली गढी, काठमाडौँमा रहेका राजा र राणा प्रधानमन्त्रीहरूका शालिक आदि ऐतिहासिक सम्पदाका उदाहरण हुन् ।

खोजी गरेर लेख्नुहोस् :

१. आफ्नो समुदायमा रहेका सम्पदाहरूको खोजी गरी सूची बनाउनुहोस् । ती सम्पदाहरूलाई ऐतिहासिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदाको रूपमा छुट्याएर लेख्नुहोस् ।
२. तपाईंको घरबस्तीका सम्पदाहरूमध्ये प्राकृतिक, ऐतिहासिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरूमध्ये १/१ ओटाको बारेमा लेख्नुहोस् । त्यसको बारेमा लेख्दा निम्न लिखित शीर्षकहरूभित्र रहेर लेख्नुहोस् ।

(क) सम्पदाको शीर्षक	(ख) सम्पदा रहेको स्थान
(ग) सम्पदाको वर्तमान अवस्था	
(घ) महत्त्व	
(ङ) सम्पदा रहेको ठाउँमा हुने क्रियाकलापहरू	
(च) सम्पदाको संरक्षण गर्ने उपाय	

तपाईंले स्वअध्ययनबाट सिकेका र लेखेका लेख सम्पर्क सत्रमा पनि छलफलमा ल्याउने गर्नुहोस् । विश्व सम्पदा सूचीमा परेका हाम्रा राष्ट्रिय सम्पदाहरूका बारेमा जानकारी हासिल गर्न तल दिइएका विषयवस्तु अध्ययन गर्नुहोस् ।

विश्वसम्पदा सूचीमा परेका हाम्रा सम्पदाहरू

पशुपति क्षेत्र

यो काठमाडौँ उपत्यकामा रहेको हिन्दुहरूको धार्मिक स्थल हो । यस क्षेत्रमा पशुपतिनाथको मन्दिर, जयवागेश्वरी, गौरीघाट, देउपाटन, श्लेषमान्तक वन आदि छन् ।

लुम्बिनी

गौतम बुद्धको जन्मस्थलका रूपमा यो क्षेत्र रूपन्देही जिल्लामा पर्छ । विश्वभरका बौद्धमार्गीहरूको प्रमुख तीर्थस्थलका रूपमा रहेको यस क्षेत्रमा इ.पू. २४५ मा निर्माण भएको अशोक स्तम्भ, मायादेवी मन्दिर, पोखरी, स्तूपहरू रहेका छन् । यस क्षेत्रको संरक्षणका लागि लुम्बिनी विकास गुरु योजना सुरु भएको छ । यहाँ चीन जापान, भियतनाम, कोरिया, भारत, थाइल्यान्ड, फ्रान्स, जर्मनी, म्यान्मार आदि देशहरूले पनि बौद्ध विहार, स्तूप निर्माण गरेका छन् ।

पाटन दरबार क्षेत्र

यो पनि काठमाडौँ उपत्यकाकै ललितपुर जिल्लामा रहेको ऐतिहासिक सम्पदा हो । मल्लकालीन राजाहरूको दरबार रहेको यस क्षेत्रमा कृष्ण मन्दिर, रातो मच्छिन्द्रनाथ, मल्ल राजाहरूका मूर्ति, महाबौद्ध स्तूप कुम्भेश्वर महादेव आदि रहेका छन् ।

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज

प्राकृतिक सम्पदाको रूपमा रहेको यो क्षेत्र चितवन जिल्लामा रहेको छ । यो ९३२ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रमा फैलिएको छ । यहाँ विश्वमा नै दुर्लभ मानिएको एक सिङ्गे गैंडालगायत हात्ती, मृग, चराचुरुङ्गी, गोही आदि छन् ।

सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज

११४८ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रमा फैलिएको यो निकुञ्ज पनि प्राकृतिक सम्पदाभित्र पर्छ । यस क्षेत्रभित्र विश्वकै सर्वोच्च शिखर सगरमाथा चुचुरोलगायत ल्होत्से, चोयु, नुप्से, पुमोरी, आमादब्लम आदि हिमचुचुराहरू रहेका छन् । यस क्षेत्रमा गुराँस, धुपी जस्ता वनस्पति र कस्तूरी, भालु, हिउँचितुवा जस्ता जीवजन्तुहरू पाइन्छन् ।

हनुमानढोका दरबार क्षेत्र

यो काठमाडौँ उपत्यकामा रहेको छ । यस क्षेत्रमा हनुमानको मूर्ति, तलेजु मन्दिर सङ्ग्रहालय, कुमारी घर, काष्ठमण्डप आदि रहेका छन् ।

स्वयम्भू स्तुप

काठमाडौँ जिल्लामा रहेको यो क्षेत्र बौद्धमार्गीहरूको तीर्थस्थल हो । यस क्षेत्रमा नेपालकै सबैभन्दा ठुलो बुद्धमूर्ति, स्वयम्भू स्तूप, अन्य विहार तथा स्तूपहरू र सरस्वतीको मन्दिर रहेको छ ।

चाँगुनारायण मन्दिर

भक्तपुर जिल्लामा रहेको यो ऐतिहासिक सम्पदा मानदेवले बनाएका हुन् । यसभित्र शिलालेख, धातुकला, मूर्तिकला आदि रहेका छन् ।

भक्तपुर दरबार क्षेत्र

भक्तपुर जिल्लामा रहेका ऐतिहासिक सम्पदाभित्र पचपन्न झ्याले दरबार, स्वर्णद्वार, न्यातपोल, सङ्ग्रहालय आदि रहेका छन् ।

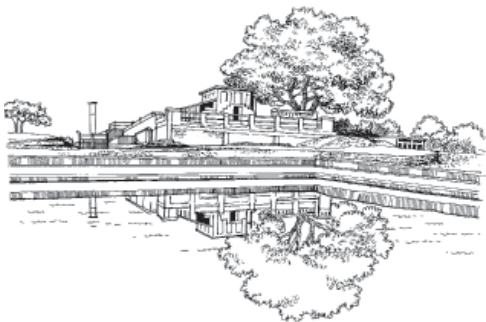
बौद्धनाथ चैत्य

काठमाडौँ उपत्यकामा रहेको बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको प्रमुख धार्मिक स्थल हो । यस क्षेत्रमा अन्य साना साना विहार र स्तूपहरू रहेका छन् ।

सामुदायिक कार्य

१. कुनै महत्त्वपूर्ण सम्पदा रहेको क्षेत्रमा जानुहोस् । उक्त क्षेत्र अवलोकन गरेर तथा त्यहाँ र त्यस वरपर रहेका मानिसहरूसँग सोधेर उक्त सम्पदाको महत्त्व, उत्पत्ति, त्यहाँ हुने मानव क्रियाकलाप, सम्पदाको अवस्था आदिलाई समेटेर अर्को ठाउँमा बस्ने कुनै साथीलाई चिठी लेख्नुहोस् ।
२. तपाईंको समुदायमा पनि कुनै महत्त्वपूर्ण सम्पदाहरू हुन सक्छन् । ती सम्पदाहरूमध्ये कुन कुन सम्पदाहरू विश्वसम्पदा सूचीमा राख्न उपयुक्त हुन्छ ? उपयुक्त हुनुको कारणसमेत लेखी सम्पर्क सत्रमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

३. तल दिइएका चित्र कुन सम्पदासँग सम्बन्धित छन्। सम्पदाको नाम र अध्ययनको आधार मा त्यसका बारेमा एक अनुच्छेद लेख्नुहोस्।

लुम्बिनीको मायादेवी मन्दिर

चाँगुनारायण मन्दिर

बौद्धनाथ स्तूप

भक्तपुर दरबार

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज

पशुपतिनाथ मन्दिर

(क) फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलबाट सिक्नुपर्ने कुरा

- फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलका बारेमा अध्ययन गर्नुभन्दा पहिला निम्न लिखित प्रश्नहरूको उत्तर खोजी गर्नुहोस् :
- तपाईंले गाउँघरमा जडिबुटी देख्नुभएको छ ?
- जडिबुटी के के काममा प्रयोग गरिन्छ ?
- कुन जडिबुटी केका लागि प्रयोग गर्ने भनेर कसले सिकाएको होला ?
- तपाईंको समुदायमा कोही बिरामी भयो भने कसले उपचार गर्छ ?
- तपाईंको बस्तीमा कोही बिरामी भएमा बिरामीको उपचार तथा सेवा गर्ने केही व्यक्ति छन् ?
- त्यस्तो व्यक्ति भए उनलाई समुदायमा कस्तो सम्मान प्राप्त छ ?
- राम्रो काम गर्ने व्यक्तिलाई समुदायका सबैले सम्मान गर्ने चलन छ छैन ?

यस्तै समुदायमा अरूको सेवा र भलाइको काम गर्ने व्यक्तिमध्ये एक जना फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेल थिइन् । उनको कामलाई सम्मान गर्दै उनलाई विश्वसमुदायले चिन्ने मौका पायो । अब यहाँ उनै समाजसेवी फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलका बारेमा अध्ययन गरौं ।

फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलको जन्म सन् १८२० मा इटलीको फ्लोरेन्स सहरमा एक सामान्य परिवारमा भएको थियो । त्यही फ्लोरेन्स सहरको नामबाट उनको नामको अगाडि फ्लोरेन्स शब्द जोडिएको हो । उनी सानैदेखि नयाँनयाँ कुराको खोजी गर्ने, अरूको सेवा गर्ने, सहयोग गर्ने, पढ्ने लेख्ने, पुतली बनाएर खेल्ने जस्ता कार्यमा रुचि राख्थिन् । अरूको सेवा गर्ने रुचि भएका कारण उनले नर्स पेसा अँगालिन् । त्यस समयमा नर्स पेसा अहिलेको जस्तो सम्मानित पेसा थिएन । यस्तो काम गर्न कसैले मन

पराउँदैन्थे । नर्स काम गर्नेलाई सामाजिक रूपमा पनि राम्रो मानिँदैनथ्यो । यस्तो अवस्था हुँदाहुँदै पनि उनी जर्मनीको कइसर्स अस्पतालमा नर्स बनिन् । उनी पढ्न लेख्नमा पनि अत्यन्त तीक्ष्ण थिइन् । उनले स्थानीय भाषाहरूको अतिरिक्त पाँच/छ ओटा विदेशी भाषामा समेत पढ्न लेख्न सक्थिन् । अस्पतालमा आउने बिरामीहरूको रातदिन सेवा गर्थिन् ।

त्यस समयमा विभिन्न युद्धहरूमा घायल सिपाहीहरूको हेरचाह गर्ने, औषधी दिने काममा खटिछन् । युद्धमा घायल मानिसहरू देखेर उनले अझ बढी दत्तचित भएर यस पेसामा लाग्ने प्रण गरिन् । बिरामीहरूको उपचारमा सहयोग गर्ने, पानी दिने, साबुन, रुमाल आदि ल्याइदिनु, असक्तहरूलाई आफैँले सरसफाइ गरिदिने, आफ्नो तलब र भत्ताबाट समेत बिरामीहरूलाई औषधी र खानेकुरा किनिदिने गर्थिन् । उनी दिनमा मात्र होइन राती पनि बत्ती लिएर बिरामीहरूको अवस्था बुझ्न गइरहन्थिन् । यसबाट उनलाई बत्ती लिएकी केटी (Lady with the lamp) सबैभन्दा मिल्ने साथी लेडी वर्ड आदि उपनामले समेत पुकार्न थालियो ।

उनी अनेक प्रकारको सङ्घर्ष गर्दै यही क्षेत्रमा लागि रहिन् । उनको कामबाट सबै मानिस प्रभावित भए । उनी जर्मनी, इटली, फ्रान्स हुँदै सम्पूर्ण युरोप र विश्वसमुदायसामु नै परिचित हुँदै गए र यो पेसा पनि सम्मानित पेसा हुन पुग्यो । उनले आफ्नो कार्यमा निरन्तर अगाडि बढ्ने क्रममा स्कुटरी अस्पतालको समेत स्थापना गरिन् । त्यहाँ पनि उनले निरन्तर सेवा गरिरहिन् । उनी मरेर गएर पनि हाल विश्वमा ठुलो समाजसेवीको रूपमा उनलाई चिनिन्छ । उनको नामबाट कैयौँ अस्पताल र अन्य सामाजिक संस्थाहरू खोलिएका छन् ।

क्रियाकलाप

१. माथिका विषयवस्तु अध्ययनका आधारमा निम्न लिखित प्रश्नहरूका उत्तर दिनुहोस् :

- (क) फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेल कहाँ र कहिले जन्मेकी थिइन् ?
- (ख) फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलका रुचि के के थिए ?
- (ग) फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेललाई कुन कुन उपनामबाट चिनिन्छ ?
- (घ) फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलले आफ्नो पेसालाई स्थापित र सम्मानित बनाउन के के काम गरिन् ?
- (ङ) फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलको जीवनीबाट के के कुरा सिक्न सकिन्छ ?

२. तपाईँ बसोबास गर्ने ठाउँमा पनि फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेल जस्तै समाजसेवी हुन सक्छन् । त्यस्ता व्यक्तिहरूका खोजी गर्नुहोस् । उनले समाजका लागि गरेका योगदानका बारेमा लेख्नुहोस् ।

अब्दुल खाँले फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेलको बारेमा अध्ययन गरी त्यसबाट निम्न लिखित बुँदाहरू टिपोट गरे :

नाम : फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेल

जन्म : सन् १८२०

जन्मस्थान : इटलीको फ्लोरेन्स सहर

रुचि : अरूलाई सहयोग र सेवा गर्ने, नयाँ कुरा खाजी गर्ने पढ्ने, लेख्ने, पुतली खेल्ने

उपनाम : लेडी विथ द ल्याम्प, लेडी वर्ड, असल साथी

योगदान : नर्स पेसालाई सम्मानित बनाउनु, युद्धमा भएका घाइते र अन्य बिरामीहरूको रातदिन सेवा गर्नु, आफ्नो तलब भत्तासमेतबाट बिरामीहरूको औषधी र खानेकुरा किनेर खर्च गर्नु, स्कुटरी अस्पतालको स्थापना गर्नु ।

तपाईँले पनि अन्य कुनै समाजसेवीको जीवनी अध्ययन गरी त्यसबाट माथिको जस्तै गरी महत्त्वपूर्ण बुँदाहरू टिपोट गर्नुहोस् ।

(ख) महान् वैज्ञानिक म्याडम क्युरी

वैज्ञानिक म्याडम क्युरीको बारेमा अध्ययन गर्नुभन्दा पहिले तल दिइएका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्न कोसिस गर्नुहोस् :

- विज्ञान भनेको के हो ?
- कस्ता व्यक्तिलाई वैज्ञानिक भनिन्छ ?
- वैज्ञानिकहरूले के के कुरा पत्ता लगाएका वा आविष्कार गरेका छन् ?
- वैज्ञानिकहरूले नयाँ नयाँ कुराको अविस्कार नगरेको भए आजको संसार कस्तो हुन्थ्यो होला ?
- तपाईंले सुनेर वा अध्ययन गरेर थाहा पाएका वैज्ञानिकहरूको नाम लेख्नुहोस् । उनीहरूले के काम गरेर वैज्ञानिक भएका हुन् ?
- तपाईंको समुदायमा कसैले वैज्ञानिक भनिने खालका नयाँ काम के के गरेका छन् ?

नयाँ नयाँ कुराको खोजी गरिरहने र त्यसबाट नयाँ कुरा पत्ता लगाउने वा आविष्कार गर्ने व्यक्तिहरू नै वैज्ञानिक हुन् । वैज्ञानिकहरूले खोजी गरेर पत्ता लगाएका कुराहरूको अध्ययन गर्न आफूले पनि खोजी गर्ने तरिकाहरू सिक्ने र खोजी गर्ने शास्त्रलाई विज्ञान भनिन्छ । वैज्ञानिकहरूले यस संसारमा धेरै कुराको खोजी गरेका छन् । आजभोलि सामान्यजस्तो लाग्ने विद्युत, रेडियो, टेलिभिजन, घडी, रेल, मोटरगाडी, हवाईजहाज, कम्प्युटर आदि वैज्ञानिकहरूले आविष्कार गरेका हुन् । आजभोलि हामीले जानेर वा नजानेर जहाँसुकै वैज्ञानिक आविष्कारका वस्तुहरू प्रयोग गरिरहेका हुन्छौं । आजभोलिको जीवनशैलीविना वैज्ञानिक आविष्कार कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । वैज्ञानिकहरूले आविष्कार नगरेको भए हाम्रो जीवन आदिम समाजको जस्तो हुन्थ्यो । त्यस्ता वैज्ञानिकहरू हाम्रा लागि महान् हुन् । उनीहरूबाट प्रेरणा लिएर हामीले पनि खोजी गरेर नयाँनयाँ कुरा पत्ता लगाउनुपर्दछ । न्युटन, राइट दाजुभाइ ग्रामवेल, ग्यालिलियो, आइन्स्टाइन, म्याडम क्युरी आदि वैज्ञानिकहरूका उदाहरण हुन् ।

- पानी घट्ट, जाँतो, ढिकी आदिको आविष्कार किन गरिएको होला ?
- मधेशमा पानी तान्ने रोअर पम्प कसले अविस्कार गरेको होला ?
- यस्ता अविष्कार गर्ने व्यक्ति वैज्ञानिक हुन् वा होइनन् ?
- तपाईंले पनि त्यस्तो नयाँ काम केही गर्नुभएको छ ?
- तपाईंको समुदायमा कसकसले वैज्ञानिक भनिने खालको नयाँ काम गरेका छन् ?

हाम्रो देशका वैज्ञानिकहरूले गरेका कामको उदाहरण :

- गेहेन्द्र शमशेरले धीरगन, वीरगन जस्ता बन्दुकको आविष्कार गरे ।
- गोरखाका लक्ष्मीपति पाण्डेले धुपघडी (घामको छापलाई आधार बनाइ निर्माण गरिएको घडी) बनाएका थिए ?
- काठमाडौँका उभयरज वज्राचार्यले नेपाली छापाखानाको आविष्कार गरेको थिए ।
- काठमाडौँका निष्ठानन्द वज्राचार्यले लिथो मेसिन बनाएका थिए ।
- काठमाडौँका नरबहादुर भारतीले ग्रामोफोन बनाएका थिए ।
- सल्यानका लाटाकामीले वाष्पशक्तिद्वारा उड्ने हेलिकोप्टर बनाएका थिए ।
- धादिङका अच्युतानन्दले रेल र हवाई जहाजको नमुना बनाएका थिए ।
- भुपाका गणेश खत्रीले मिसाइल, रेडियो भएको चस्मा, टाइम बम, पेन, पेस्तोल, वायुयन्त्रको निर्माण गरे ।
- इन्जिनियरिङ क्याम्पस पुल्चोकका विद्यार्थीले रोवर्ट र ग्लाइडर बनाए ।

अब हामी म्याडम क्युरीका बारेमा अध्ययन गरौं :

म्याडमक्युरी पनि धेरै वैज्ञानिकमध्येकी एक हुन् । उनको जन्म सन् १८६७ मा

म्याडम क्युरी

पोल्यान्डको राजधानी वार्सामा भएको थियो । उनको सुरुको नाम, म्यारी स्कलोडोस्का (Marie Skłodowska) थियो । उनको बाल्यावस्था अत्यन्त दुःखसाथ बितेको थियो । उनी ६ वर्षका हुँदा बाबुको जागिर खोसियो भने ११ वर्षको हुँदा उनको आमाको मृत्यु भयो । उनी अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धि भएकी थिइन् । उनले अनेक दुःख कष्ट सहेर भए पनि विद्यालय तहको शिक्षा पूरा गरिन् । उनको भौतिकशास्त्रमा उच्च शिक्षा अध्ययन गर्ने चाहना थियो । तर त्यो समयमा पोल्यान्डमा महिलालाई

उच्च शिक्षा पढ्न दिने चलन थिएन । त्यसैले उनी बाध्यताबस शिक्षक बनिन् ।

केही समयसम्म शिक्षक पेसामा संलग्न भइन् । उनको भौतिकशास्त्र अध्ययन गर्ने ठुलो धोको भएकाले आफ्नी दिदीको सहयोगमा फ्रान्सको पेरिस गएर आफूले चाहेको विषय भौतिक शास्त्र अध्ययन गर्न थालिन् । उनी तीक्ष्ण बुद्धि भएकाले उनले राम्रो अध्ययन गरिन् । अध्ययन सँगसँगै प्रोफेसर विक्स्वरलसँग रेडियो तरङ्गको खोजी गर्ने काममा पनि लागिन् । उनको विवाह प्रो फेसर पेरी क्युरीसँग सन् १८९५ मा भयो । विवाहपछि पनि पति र प्रो. विक्स्वरलसँग मिलेर युरेनियम भिकाएर त्यसको प्रयोग र परीक्षण गर्ने काम गर्न थालिन् । तिनै जनाको प्रयासमा त्यही युरेनियमलाई सन् १८९८ मा रेडियमको आविष्कार गर्न सफल भए । रेडियमको आविष्कार गरेबापत तीनै जनालाई संयुक्त रूपमा नोबेल पुरस्कार प्रदान गरियो । सन् १९०६ मा उनको श्रीमान् पेरी क्युरीको मृत्यु भयो । श्रीमान्को मृत्युपश्चात् पनि उनले आफ्नो कामलाई निरन्तरता दिइन् । सन् १९११ मा उनले पुनः रसायन शास्त्रमा नोबेल पुरस्कार पाइन् । आफ्नो पतिको सम्झनामा पेरिसमा क्युरी नामको रेडियो संस्था पनि स्थापना गरिन् र त्यही संस्थामा निरन्तर रेडियम उत्पादन गर्ने काम गरिरहिन् । रेडियम उत्पादन गर्दा धेरै समय काम गरिरहनु परेकाले उनको स्वास्थ्य पनि बिग्रँदै गएर सन् १९३४ मा क्यान्सर रोगबाट उनको मृत्यु भयो ।

उनी मरेर गए पनि विश्व समुदायले उनलाई सम्झिरहेका छन् । किनभने उनले रेडियम पत्ता लगाउने महान् काम गरेकी छन् । उनको मृत्युपश्चात् उनको सम्मानमा रासायनिक तत्त्वलाई क्युरियम (curium) र रेडियो तरङ्गलाई क्युरी (Curri) नामकरण गरिएको छ ।

क्रियाकलाप

१. माथि दिइएको विषयवस्तु अध्ययनको आधारमा निम्न लिखित प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

- (क) म्याडम क्युरीको बाल्यावस्था दुःख कष्टपूर्ण हुनाको कारण के थियो ?
- (ख) उनले विद्यालय तहको शिक्षा पूरा गरेपछि कुन पेसा अँगालिन् ?
- (ग) उनले कहाँ गएर भौतिकशास्त्र अध्ययन गरिन् ?
- (घ) किन उनले पोल्यान्डमा नै चाहेको विषय अध्ययन गर्न पाइनन् ?
- (ङ) उनले केको आविष्कार गरिन् ?
- (च) उनले रेडियम आविष्कार गरेबापत कुन पुरस्कार कतिपटक पाइन् ?

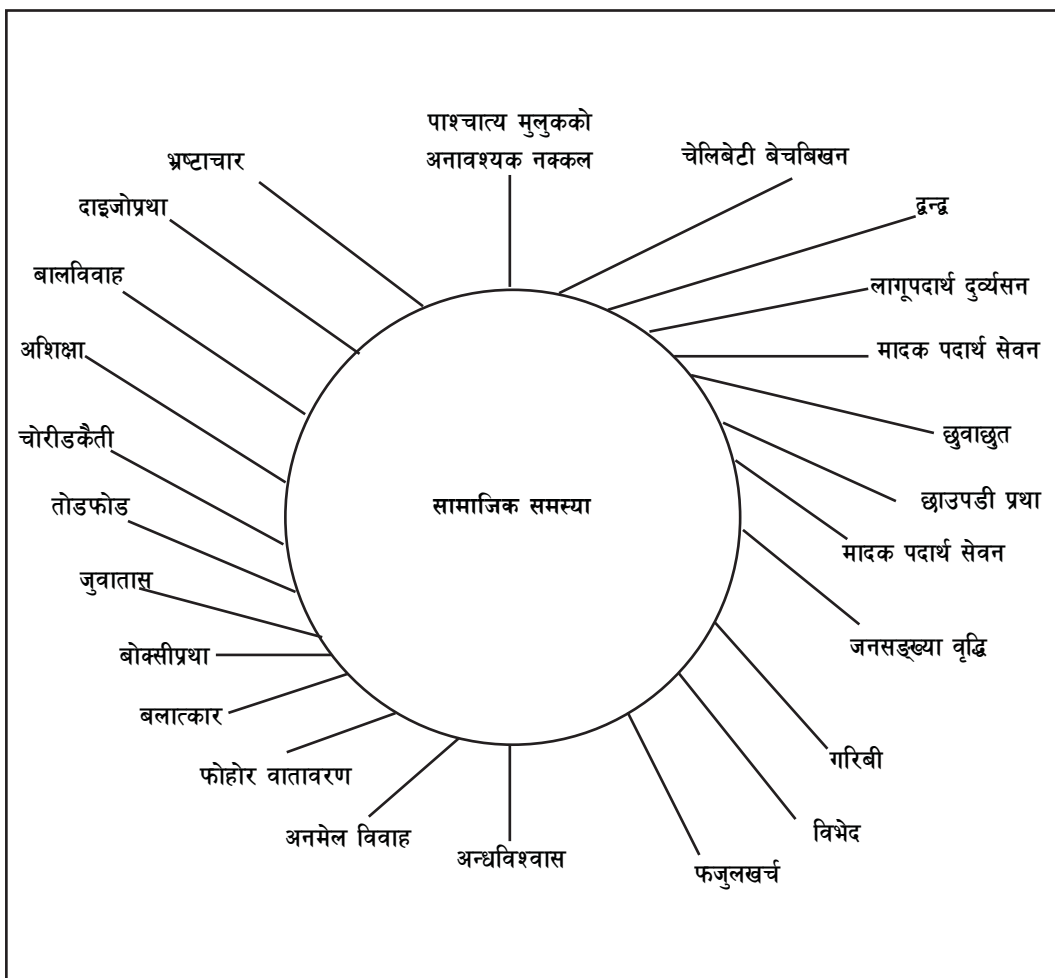
(छ) उनले रेडियमको आविष्कार गर्ने क्रममा ककसको सहयोग प्राप्त गरिन् ?

२. तपाईं रहेको समुदायमा पनि म्याडम क्यूरीलाई उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न नदिए जस्तै महिलाहरूलाई गरिने विभिन्न भेदभाव हुन सक्छन् । त्यस्ता भेदभाव किन गरिएको होला, कारण पत्ता लगाउनुहोस् । महिलालाई गरिने भेदभाव हटाउन के के उपाय अपनाउनुपर्ला ? त्यस्ता भेदभाव हटाउन पहल गर्नुहोस् । एकलैले सम्भव नभए विचार मिल्ने अन्य व्यक्तिको पनि सहयोग लिन सक्नुहुन्छ ।
३. तपाईंको समुदायमा पनि नयाँ नयाँ कुराको खोजी गरिरहने, अरूले गरेकाभन्दा नयाँ काम गर्न मन पराउने व्यक्तिहरू हुन सक्छन् । त्यस्ता व्यक्तिहरू पत्ता लगाउनुहोस् र उनीहरूले गरेको कामको बारेमा लेख्नुहोस् ।
४. म्याडम क्यूरीको जीवनी अध्ययनबाट प्रेरणा लिन सकिने दुई ओटा कुरा लेख्नुहोस् ।

एकाइ : ३ सामाजिक समस्या र विकृति

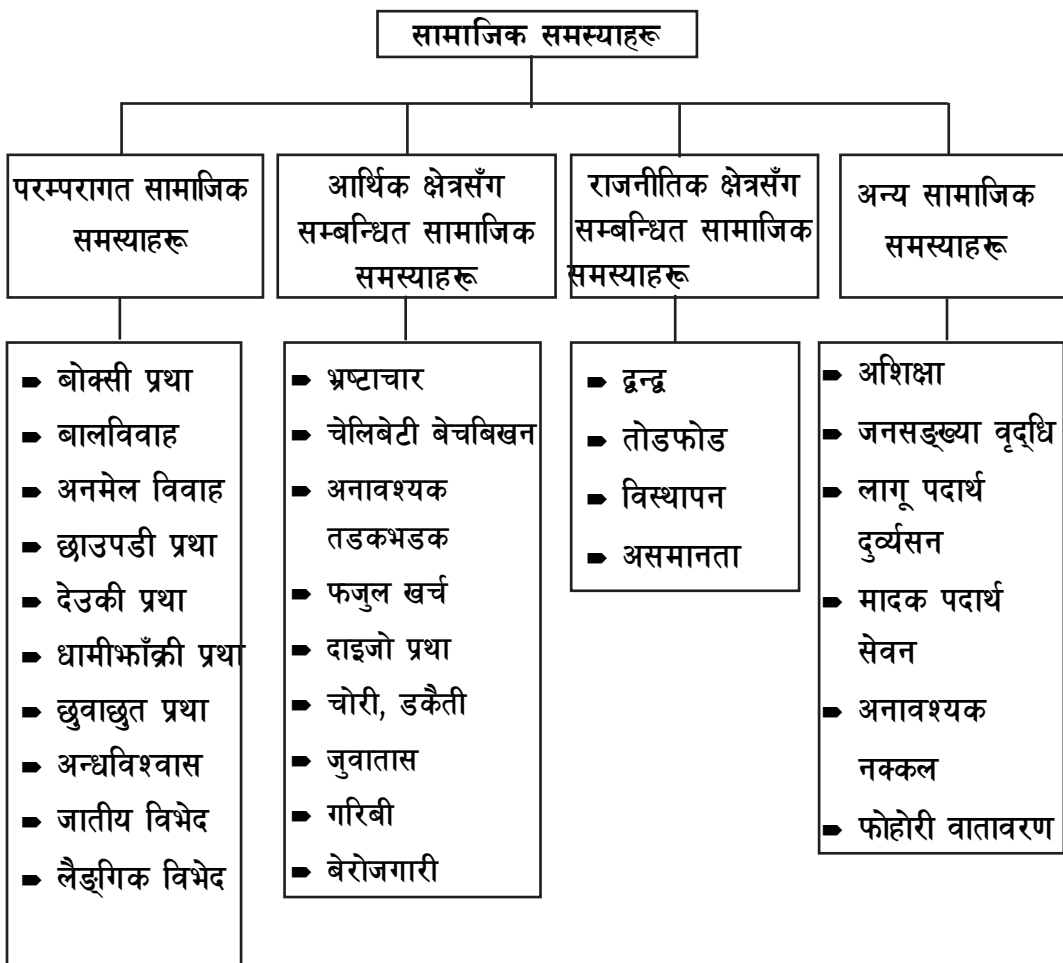
पाठ : १ सामाजिक समस्याहरू

तल दिइएका सामाजिक समस्याहरू अध्ययन गर्नुहोस् :

माथि दिइएका सामाजिक समस्याहरूमध्ये तपाईंको समुदायमा रहेका सामाजिक समस्याहरू मात्र छुट्याउनुहोस् । तालिकामा दिइएका बाहेक अन्य सामाजिक समस्या भए त्योसमेत थप गर्नुहोस् ।

सानुमायाले आफ्नो समुदायमा रहेका समस्याहरूलाई यसरी वर्गीकरण समेत गरिन् :

उनले केही सामाजिक समस्याहरू प्रष्ट पार्न एक/दुई वाक्यमा यसरी लेखिन् :

बोक्सी प्रथा

एउटाले अर्कोलाई कथित तन्त्रमन्त्र गरेर दुःख दिने, बिरामी बनाउने भन्ने आरोप लगाएर बोक्सी आरोपित व्यक्तिलाई मानसिक तथा शारीरिक यातना दिने गरिन्छ । विशेष गरेर महिलाहरूलाई यस्तो आरोप लगाएको पाइन्छ ।

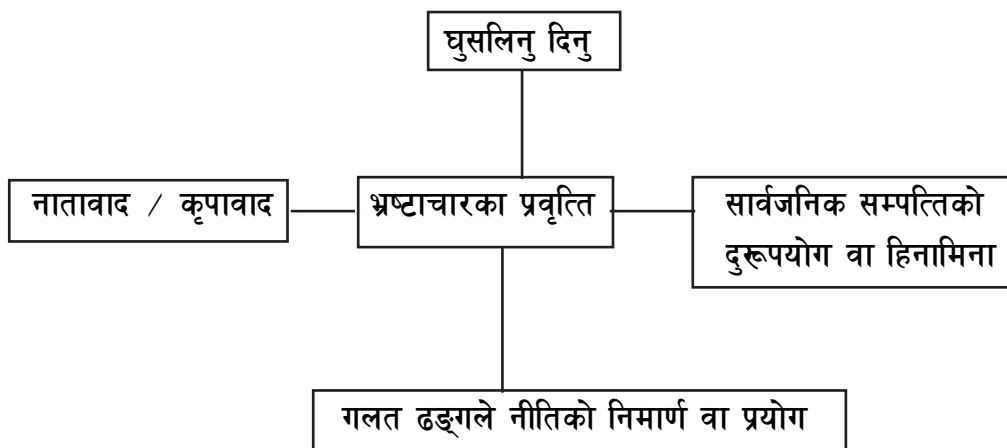
बालविवाह

कतिपय समुदायमा ४/५ वर्ष देखि १०/१२ वर्षभित्रैमा छोराछोरीको विवाह गरिदिने प्रचलन रहेको छ ।

सानुमायाले जस्तै रेशमलाल चौधरी अरू सामाजिक समस्यालाई यसरी चार्ट पेपरमा देखाए थिए :

१. भ्रष्टाचार

निजी वा व्यक्तिगत फाइदाका लागि सार्वजनिक ओहोदामा रहेका व्यक्तिहरूले आफ्नो पदको दुरुपयोग गरेर विभिन्न व्यक्तिहरूसँग रकम असुल गर्ने तथा अन्य गैरकानुनी कामहरू गर्नु पनि भ्रष्टाचार नै मानिन्छ । सार्वजनिक सम्पत्तिको हिमामिना वा दुरुपयोग पनि भ्रष्टाचार हो ।

भ्रष्टाचारका कारणहरू	भ्रष्टाचारका निवारणका उपायहरू
<ul style="list-style-type: none"> - नैतिक मूल्य, आचरणमा ह्रास, तडक भडक जीवन प्रतिको मोह - जनचेतनाको अभाव - कमजोर सरकारी अनुगमन, पारदर्शिताको अभाव 	<ul style="list-style-type: none"> - नैतिक र सदाचार शिक्षाको व्यवहारिक पक्षमा जोड - भ्रष्टाचार विरुद्धमा चेतना, जनजागरण कार्यक्रम - सरकारी काम कारवाहीको पारदर्शिता कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन

३. बौद्धिक पलायन

बुद्धि, विवेक, ज्ञान र प्रविधिक सिप भएका व्यक्तिहरू देश छाडेर अन्य देशमा जाने प्रवृत्ति नै बौद्धिक पलायन हो । यसलाई मानव पुँजी पलायन पनि भनिन्छ ।

बौद्धिक पलाय

कारण	असर	रोकथामका उपायहरू
<ul style="list-style-type: none"> - रोजगारीको अभाव - राजनीतिक अस्थिरता - प्राविधिक एवम् व्यवहारिक शिक्षाको कमी 	<ul style="list-style-type: none"> - श्रमशक्तिको खाँचो - युवाहरू विदेशीने प्रवृत्ति - सिपमुलक श्रमशक्ति तयार नुहनु 	<ul style="list-style-type: none"> - रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्ने - राजनीतिक स्थिरतामा जोड - प्राविधिक र व्यवहारिक शिक्षामा जोड

४. दाइजो प्रथा

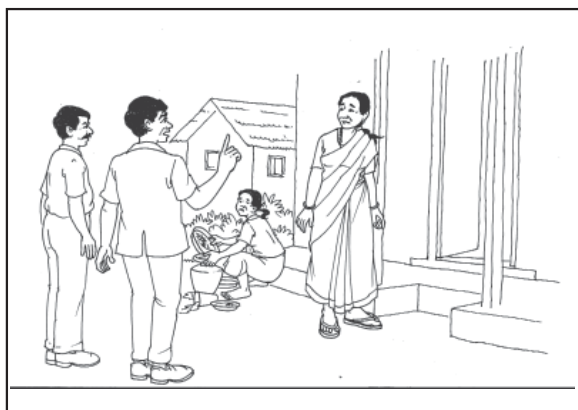
विवाहमा केटी पक्षलाई केटा पक्षले मागेबमोजिमको नगद जिन्सी सम्पत्ति दिन बाध्य पार्ने कुचलन दाइजो प्रथा हो :

दाइजो प्रथा

कारण	असर
<ul style="list-style-type: none"> - चेतनाको अभाव - देखासिखी - परम्परागत सोच 	<ul style="list-style-type: none"> - मानसिक दबाव, तनाव - लैङ्गिक विभेद बढ्ने - घरेलु हिंसामा बढोत्तरी

लैङ्गिक विभेद

विशेष गरेर पुरुष प्रधान समाजका कारण महिलाहरूमाथि विभिन्न प्रकारका विभेद गरिन्छ । महिलालाई घुमफिर गर्न नदिने, घरभित्रको काममा मात्र सीमित राख्ने, राज्यको महत्त्वपूर्ण ठाउँमा स्थान नदिने आदि गरेर विभेद गरिएको देखिन्छ ।

लैङ्गिक विभेद

कारण	न्यूनीकरणका उपायहरू
<ul style="list-style-type: none"> - पितृसत्तात्मक सोच - रूढीवादी तथा परम्परावादी समाज - महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी कार्यक्रमहरू प्रभावकारी नहुनु 	<ul style="list-style-type: none"> - व्यवहारिक सोचमा परिवर्तन गर्न जागरण मूलक कार्यक्रम - महिलाका लागि शिक्षा रोजगारी तथा स्वावलम्बीमूलक कार्यक्रमको कार्यान्वयन

क्रियाकलाप

१. तपाईं पनि सानुमायाले जस्तै तपाईंको समुदायमा रहेका सामाजिक समस्याहरू चिनाउन १/२ वाक्य लेख्नुहोस् ।
२. तलको चित्र अध्ययन गर्नुहोस् र ती चित्रले देखाएको सामाजिक समस्याका बारेमा एक/एक अनुच्छेद लेख्नुहोस् ।

एक मासिक पत्रिकाले नेपालमा सामाजिक समस्याका रूपमा रहेको छुवाछुतको परम्परा र यसको समाधानका बारेमा विभिन्न व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वाता लिई उनीहरूको धारणा सङ्कलन गरेको थियो । उनीहरूको धारणालाई पत्रिकामा यसरी प्रकाशन गरिएको छ :

समान व्यवहार जरूरी

छुवाछुत प्रथा मानव जातिको उत्पत्तिसँग उब्जेको नभई मानव समाजको विकास हुँदै जाँदा शक्तिसम्पन्न मानवले विपन्न वर्गमाथि चलाइन थालिएको कुरीति हो । जसको परिणाम हाल यस कुप्रथाले कलङ्कको रूप धारण गरी मानव समाजमा भयावह समस्या उब्जाएको छ । औपचारिक रूपमा सरकारले मुलुकी ऐनको घोषणासँगै छुवाछुत प्रथाको अन्त्य गरे पनि उक्त कानुनले अक्षसम्म पनि सामाजिक मान्यता पाउन सकेको देखिँदैन । नेपाल सबैको साझा फूलबारी भएकाले हामी सबैले एक अर्कामा भेदभाव गर्नुहुँदैन । प्रत्येक मानवको रगत रातो नै हुने भएकाले हामीले एकअर्काको अस्तित्व स्वीकार्नुपर्छ । मानवलाई संसारकै उत्कृष्ट प्राणी मानिएकोले पनि हामी एक अर्कामा समान व्यवहार गर्न सके यस कुप्रथालाई जर्दैदेखि उखेल्न सम्भव छ ।

- दीपा उराव, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस

जनचेतना र सहयोगको हात बढाउन जरूरी

सामाजिक परिवेशमा ठुलाबडाले आफ्नो लागि बनाएको यो छुवाछुत प्रथा निकै नराम्रो छ । अन्धविश्वासको खाडलमा भासिएको समाजले मानिसलाई तल पार्न अधि सर्छन् । मानिसले मानिसको मर्म बुझ्नुपर्छ । आफूजस्तै ठानेर आपसी सहयोग तथा सद्भावको विस्तार गर्नुपर्छ । जनचेतना जगाउनुका साथै जान्ने बुझ्नेबाट राम्रो पहल हुनु जरूरी छ । जस्तै: आजभोलि विभिन्न ठाउँमा छुवाछुत प्रथालाई निर्मूल गर्न जनचेतना जगाउने, विभिन्न पोस्टर र पम्प्लेटहरूको माध्यमबाट छुवाछुत विरुद्धको नाराहरू लेखेर च्याली गर्ने, प्रचार प्रसार गर्ने, जान्ने बुझ्नेले समाजमा तल्ला जातका व्यक्तिहरूसँगसँगै बसेर खाने गरेका समाचारहरू आउन थालेका छन् । यो राम्रो कामको सुरुवात हो । यस्तो अमानवीय कुप्रथालाई निर्मूल गर्न त्यस्तो पीडामा बाँधिरहेका व्यक्तिहरूलाई हेप्ने, दबाउने गर्नुको सट्टा सहयोगको हात बढाउनुपर्दछ ।

- दिलमान, मलङ्गवा सर्लाही

युवावर्ग सजग हुनु जरूरी

छुवाछुतको समस्या हाम्रो देशका लागि अत्यन्तै घातक रोग बनेको छ । यसले मुलुकको हित र विकासलाई नै प्रभाव पारिरहेको छ । यस कुप्रथालाई निर्मूल पार्न शिक्षा र चेतनाको विशेष महत्त्व भएकाले त्यसमा विशेष ध्यान दिनु जरूरी छ । साथै व्यक्तिको बीचमा समानताको व्यवहार हुनुपर्छ । बढी मात्रामा ग्रामीणस्तरमा अझै पनि व्यापक रूपमा रहेको छुवाछुत प्रथाजस्तो कुरीतिलाई निरुत्साहित गर्न युवा वर्गअगाडि आउनुपर्छ । अन्तर्जातीय विवाहलाई सामाजिक मान्यता दिलाउनका लागि सबै जातजातिका युवायुवतीले सङ्घर्ष गर्नुपर्छ । सामाजिक सङ्घसंस्था, स्कुल, कलेज, राजनीतिक दलहरूले आफ्नो ठाउँबाट इमानदारीपूर्वक लागेर समाजलाई सचेत बनाउन अग्रसर हुनुपर्छ । यसका लागि युवावर्ग सजग र सक्रिय भई लाग्न सके यो समस्या उन्मूलनको दिशातर्फ धकेलिन सक्छ ।

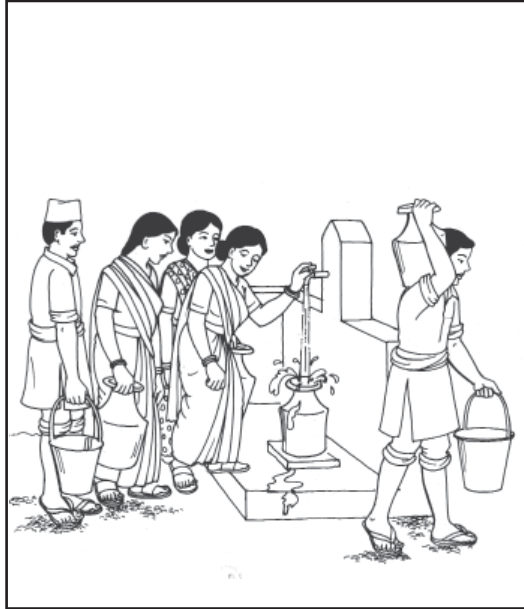
- भागीरथ भ्ना, कोतछुवा, धनुषा

क्रियाकलाप

१. तपाईंले आजसम्म समाजमा छुवाछुतका सम्बन्धमा देखेका, भोगेका घटनाहरू लेख्नुहोस् । त्यस्ता घटनाले तपाईंलाई कस्तो महसुस गरायो । उक्त घटनाहरूमध्ये कुन कुन घटना छुवाछुतलाई बढावा दिने र कुन कुन घटना छुवाछुतको अन्त्य गर्नलाई सहयोग गर्ने थिए ? छुट्याएर लेख्नुहोस् ।
२. तपाईंले आजसम्म छुवाछुत जस्तो कुप्रथा अन्त्य गर्न केही काम गर्नुभएको छ भने त्यस्तो के के काम गर्नुभयो, लेख्नुहोस् । यदि गर्नुभएको छैन भने के के काम गर्न सक्नुहुन्छ, लेख्नुहोस् र तपाईंले लेखेअनुसारको काम गर्ने कोसिस गर्नुहोस् ।
३. विभिन्न पत्रपत्रिका वा पुस्तकहरूबाट छुवाछुतको सम्बन्धमा अध्ययन गर्नुहोस् । महत्त्वपूर्ण लागेका समाचार वा लेखहरू टिपोटसमेत गर्नुहोस् र सबैसामु प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
४. माथि दिइएका विषयवस्तु पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूको अध्ययन रेडियो, टेलिभिजनबाट प्रसारित छुवाछुत सम्बन्धी समाचार आदिको आधारमा समाजमा रहेको छुवाछुत प्रथाका बारेमा कस्तो धारणा बन्यो ? आफूमा बनेको धारणा एक अनुच्छेदमा लेख्नुहोस् र शिक्षक तथा साथीहरूसमक्ष प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

५. “मानिस ठुलो दिलले हुन्छ जातले हुँदैन” यो भनाइ नेपाली भाषाका महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले मुनामदन खण्डकाव्यमा लेखेका हुन् । यस उक्तिले छुवाछुत प्रथालाई बढावा दिन्छ वा निर्मूल गर्न सहयोग गर्छ, व्याख्या गर्नुहोस् ।

६. तलको चित्र अध्ययन गरी दिइएका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

(क) पहिलो र दोस्रोमध्ये कुन चित्रले छुवाछुतलाई बढावा दिएको छ ?

(ख) कुन चित्रले छुवाछुतको अन्त्य भएको सङ्केत गर्छ ?

(ग) तपाईंको समुदायमा पहिलो र दोस्रो चित्रमध्ये कुन अवस्था छ ?

(घ) पहिलो चित्रलाई तपाईंले छुवाछुतरहित बनाउनुपर्‍यो भने कसरी बनाउनुहुन्छ ? चित्र बनाउने अभ्यास गर्नुहोस् ।

पाठ : ३ सामाजिक समस्या तथा विकृतिको समाधान

रामभरोसाका गाउँमा रहेका निम्न लिखित समस्याहरू समाधान गर्ने उपाय सोच्नुहोस् :

- धेरै बालबालिकाहरू विद्यालय जाँदैनन् ।
- केही मानिसहरू मादक पदार्थ सेवन गरेर होहल्ला गर्छन् ।
- एकअर्कामा जातीय रूपमा छुवाछुतको व्यवहार गर्छन् ।
- सानै उमेरमा विवाह गरिदिने चलन छ ।
- घरको भात पकाउने र लुगा धुने काम महिलाले मात्र गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ ।
- कोही बिरामी भएमा गाउँका महिलाहरूलाई बोक्सीको आरोप लगाएर यातना दिइन्छ ।
- धेरै दाइजो दिन सकेन भने छोरीको विवाह हुन कठिन छ ।
- गाउँका सोभसिधा दिदीबहिनीहरूलाई ठुला ठुला सहरमा लगेर बेचिन्छ ।
- विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाहरूलाई होटेल, कारखाना, धनी व्यक्तिहरूको घर मा काम लगाइन्छ ।

माथिका समस्याहरू समाधान गर्न हाम्रो संविधान तथा कानूनहरूमा यस्ता कुरा लेखिएका छन् :

- प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम आधारभूत तहसम्मका शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुने छ । (नेपालको संविधान)
- कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन । (बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि)
- १४ वर्षभन्दा मुनिका बालबालिकाहरूलाई काममा लगाउन पाइने छैन । (बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि)
- कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमका हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुने छ । (महिला विरुद्ध हुने सबै किसिमका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि)
- कुनै पनि व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय, पेसाका आधारमा कुनै किसिमका छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव गरिने छैन । (नेपालको संविधान)

- छोरीको विवाह अभिभावकको सहमतिमा १६ वर्ष र आफूखुसी गर्दा १८ वर्षभन्दा कम उमेरमा गर्न पाइने छैन । (मुलुकी ऐन)
- छोराको विवाह अभिभावकको सहमतिमा १८ र आफूखुसी गर्दै २० वर्षभन्दा कम उमेरमा गर्न पाइने छैन । (मुलुकी ऐन)
- पैतृक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुने छ ।
- चेलीबेटी बेचबिखन गर्ने व्यक्तिलाई जिउ मास्ने बेच्ने कानूनान्तर्गत दसदेखि बिस वर्षसम्म जेल सजायको व्यवस्था छ ।

माथि दिइएका संविधान तथा कानूनमा लेखिएका कुराहरू तपाईंको समुदायमा कार्यान्वयन भएका छन् ? कार्यान्वयनमा आएका र कार्यान्वयनमा नआएका बुँदाहरू छुट्याएर लेख्नुहोस् ।

सामाजिक असमानता र सामाजिक समस्या तथा विकृति हटाउन अपनाउनुपर्ने अन्य उपायहरूको बारेमा पनि अध्ययन गरौं ।

समाजमा रहेका सामाजिक विभेद, सामाजिक समस्या तथा विकृतिको अन्त्य गर्न कानून बनाएर मात्र पुग्दैन । यस्तो सामाजिक समस्या तथा विकृति हटाउनका लागि धेरै अगाडिदेखि नै कानूनहरू बन्दै आएको पाइन्छ । वि.स. २०२० को मुलुकी ऐन र २०२१ सालको भूमिसुधार ऐन यस्तै सामाजिक विभेद हटाउन ल्याइएका कानून हुन् । तर त्यस्तो कानून बनेको ५० वर्ष भन्दा बढी हुँदा पनि सामाजिक विभेदहरू हट्न सकेका छैनन् । कानून बनेको कुरा कतिलाई थाहै हुँदैन भने कतिले थाहा पाएर पनि जानाजान कानून उल्लङ्घन गरेको देखिन्छ । कतिपय सामाजिक कुप्रथाहरू कानून बनेर मात्र अन्त्य हुने देखिँदैन । वर्षौंवर्ष पहिलेदेखि चल्दै आएका त्यस्ता प्रथाले नराम्रो तरिकाले समाजमा जरो गाडेको देखिन्छ । सामाजिक विभेद तथा विकृतिहरू हटाउन निम्नलिखित उपायहरू गर्न सकिन्छ :

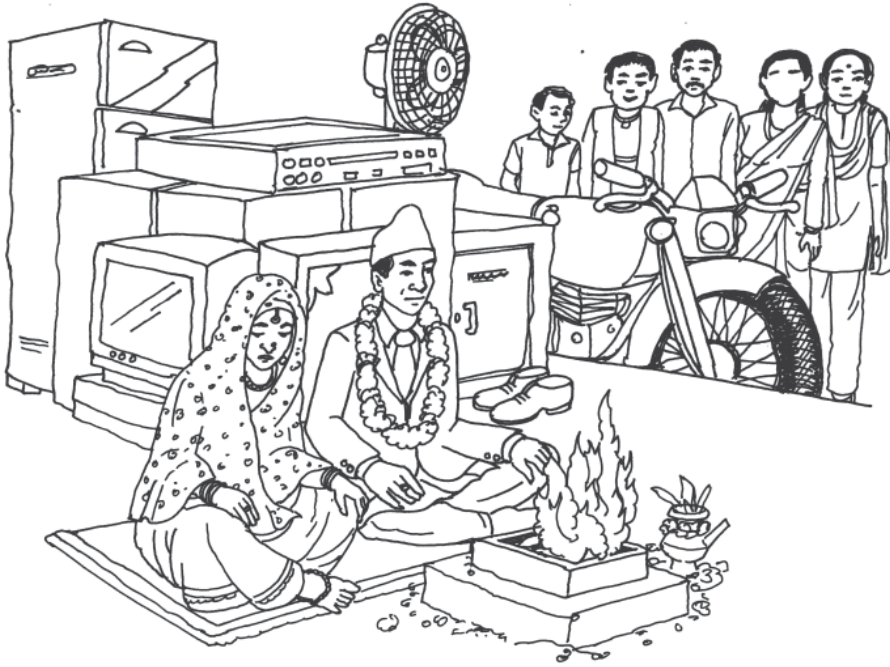
१. जातिगत रूपमा छुवाछुत गर्ने प्रचलन समाजका ठुलाबडाहरूले तल्लो वर्गका व्यक्तिहरूलाई शोषण गरिरहनका लागि बसालेको परम्परा भएकाले त्यस्ता वास्तविक कुराको चेतना सबैमा जगाउने र त्यसको विरुद्ध सहयोग गर्ने, दलित र गैरदलित भन्ने भावना हटाउँदै जाने

२. समाजमा बोक्सीको नाममा कुनै व्यक्तिलाई दिइने शारीरिक तथा मानसिक यातना विरुद्ध पनि जनचेतना जगाउने र बोक्सीको आरोप लगाउने व्यक्तिलाई सामाजिक बहिष्कार गर्ने
३. लागू पदार्थ दुर्व्यसनमा लागेका व्यक्तिहरूलाई त्यसबाट छुटकारा दिन पुनस्थापना केन्द्रमा लैजाने
४. मादक पदार्थ सेवन गरी समाजमा विकृति फैलाउने व्यक्तिलाई सबै समुदायका व्यक्तिहरू मिलेर सम्झाउने, समाजमा मादक पदार्थ उत्पादन र बिक्री वितरणमा रोक लगाउने
५. भ्रष्टाचार विरुद्ध जनचेतना जगाउने, दाइजो लिने दिनेलाई सामाजिक बहिष्कार गर्ने, समाजमा उदाहरण बनेर देखाउने
६. चेलीबेटी बेचबिखन विरुद्ध जन चेतना जगाउने, चेलीबेटी बेच्ने व्यक्ति फेला पारे मा प्रहरी समक्ष बुझाउने
७. जुवातास विरुद्ध प्रचारप्रसार गर्ने, जुवातास खेल्ने खेलाउनेलाई सामाजिक बहिष्कार गर्ने
८. समाजमा बालविवाह, अनमेल विवाह हुने प्रचलन भएमा त्यसका विरुद्ध जनचेतना जगाउने
९. समुदायका विद्यालय नजाने बाल बालिकालाई नजानुको कारण पत्ता लगाई विद्यालय पठाउन सहयोग गर्ने ।
१०. समाजमा रहेका अन्य समस्या र विकृतिविरुद्ध प्रचार प्रसार गर्ने र त्यस्तो समस्या तथा विकृति हटाउन सामाजिक नियम बनाउने ।

क्रियाकलाप

१. संविधान तथा कानूनमा सामाजिक समस्या, विभेद तथा विकृति अन्त्य गर्नका लागि के के भनिएको छ ? पाठमा दिइएको र तपाईंले गरे, देखेका र भोगेका अन्य थप उपायहरूको खोजी गरी लेख्नुहोस् ।
२. कानूनमा लेखिएका कुराहरू पूर्ण रूपमा पालना नहुनुका कारण के के होलान् ?
३. कानून पालना गर्न र गराउन के के उपायहरू अपनाउनुपर्ला ?
४. समाजमा भएका सबै विकृतिहरू कानून बनाएर अन्त्य गर्न सकिन्छ ?

५. तलका चित्र अध्ययन गरी प्रश्नको उत्तर लेख्नुहोस् :

चित्रमा दिइएको कस्तो समस्या हो ?

(क) यस प्रकारको समस्या तपाईंको परिवार, छिमेक तथा समाजमा पनि रहेको छ ?

(ख) उक्त समस्या उत्पन्न हुनाका कारण के होला ?

(ग) उक्त समस्या हुन नदिन कानूनमा कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?

(घ) उक्त समस्या समाधान गर्न परिवार विद्यालय तथा समाजको के के भूमिका हुन सक्छ ?

पाठ : ४ सामाजिक समस्या समाधानमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाको योगदान

हाम्रो समाजमा विभिन्न सामाजिक समस्याहरू छन् । त्यस्ता सामाजिक समस्या समाधान गरी समाजको समग्र प्रगति उन्नतिमा विभिन्न सङ्घ संस्थाको योगदान महत्वपूर्ण छ । सामाजिक संस्थाको नामबाट चिनिएका केही सङ्घ संस्थाहरू योगदान यसरी चर्चा गरौं :

सङ्घ संस्थाको नाम	योगदान
सिविन 	बाल अधिकार संरक्षण र बाल श्रम विरुद्ध चेतनामुलक अभियान सञ्चालन ।
ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल (Transparency International) 	भ्रष्टाचार विरुद्धको अभियान
इन्टरनेसनल नेपाल फेलोपिस 	लागुपदार्थ दुर्व्यशनीको पुनस्थापना कार्यक्रम
डेनिस इन्टरनेसनल डेभलपमेन्ट एजेन्सी 	बहिरा मानिसलाई विशेष तालिम संचालन

क्रियाकलाप

१. तपाईंको समाजमा कार्यरत सामाजिक सङ्घ संस्थाको नाम कार्य तालिकामा देखाउनुहोस् ।
२. ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलले नेपालमा भ्रष्टाचार न्यून गर्न पुऱ्याएको योगदान बुदाँगत रूपमा लेख्नुहोस् ।
३. नेपालमा सामाजिक समस्या समाधानमा सङ्घ संस्थाले खेलेको भूमिका खोजी गर्नुहोस् र कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

सरस्वती सामुदायिक केन्द्रको सभाहलमा देउरी टोल सुधार समितिले समाजमा मानिसहरूबिच हुने मनमुटाव वा द्वन्द्व र यसको व्यवस्थापन सम्बन्धमा अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गरेको थियो । उक्त अन्तरक्रियामा द्वन्द्व र यसको व्यवस्थापन सम्बन्धमा जानकारी व्यक्तित्व बाट विचारहरू यसरी व्यक्त भएका थिए :

सर्वप्रथम कविर सदाको विचार :

द्वन्द्व मानिस वा समूह वा विचारका बिचमा हुने मतभेद, विवाद हो । फरक सोचाइ वा असहमतिले द्वन्द्व सिर्जना हुन्छ । द्वन्द्व आफैमा पूर्ण खराब होइन, द्वन्द्व सकारात्मक र नकारात्मक पक्ष दुवै छन् ।

द्वन्द्व परिवार, छरछिमेक तथा समाजमा विविध कारणले उत्पन्न हुनसक्छ । सामाजिक संरचना, व्यक्ति पिच्छेको फरक सोच व्यवहारले गर्दा द्वन्द्वका कारण समाजअनुसार भिन्न हुन सक्छन् ।

मुलत : समाजमा द्वन्द्वले उत्पन्न विचार नमिल्दा, समाजमा भेदभावपूर्ण व्यवहार हुँदा, गलत सूचना प्रवाहले, सामाजिक असमानता, सकारात्मक सोचको अभाव, स्वार्थ बाझिएर आदि कारणबाट हुन्छ ।

परिवार, छरछिमेक तथा समाजमा द्वन्द्व समाधान / व्यवस्थापन गर्ने उपाय सम्बन्धमा सहभागीको जिज्ञासामा अर्का द्वन्द्व विशेषज्ञ कल्पना चौधरीको विचार ?

द्वन्द्व समाधान वा व्यवस्थापनमा समाजको नै महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । समाजका प्रवृद्ध व्यक्तित्वले द्वन्द्वको कारण पहिचान गर्ने, सामाजिक परिचालक मार्फत मध्यस्थता गर्ने , दुवै पक्षका कुरा सुन्ने, वार्ता गराउने र सहमतिको साझा बिन्दु पहिल्याई सम्झौता गराउने द्वन्द्व व्यवस्थापनका उपायहरू हुन् । कल्पना चौधरीले द्वन्द्व व्यवस्थापनमा दोहोरो सञ्चार को भूमिका प्रष्ट पार्दै भन्नुभयो । गलत सञ्चार वा गलत बुझाइले पनि द्वन्द्व सिर्जना हुने वा संवाद हुनुपर्छ । यसबाट दुवै पक्षका बिचको सोचाइ र बुझाइ प्रष्ट हुन्छ र समस्या समाधानमा सहयोग पुग्छ ।

धन्यवाद !

१. द्वन्द्व समाधानमा सञ्चारको भूमिका प्रष्ट पार्नुहोस् ।
२. द्वन्द्वका सकारात्मक र नकारात्मक पक्षहरू तालिकामा देखाउनुहोस् ।
३. तपाईंको समाजमा घटेका द्वन्द्वका घटनाहरू र ती घटनाहरू कसरी समाधान भए ? खोजी गर्नुहोस् र कक्षाकोठामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

पूर्णचन्द्र यादवले तलका प्रश्नहरू पढ्नुभयो ?

१. दिगो विकास भनेको के हो ?
२. दिगो विकासको उद्देश्य के हो ?
३. दिगो विकासका लागि के गरिनुपर्छ ?

उहाँले माथि प्रश्नहरू पढेर यसरी बुझ्नु भयो :

दिगो विकास

- टिकाउ हुने कार्यक्रम
- वातावरण संरक्षण र विकास बिचको सन्तुलन
- सामाजिक न्यायलाई बढावा दिने
- भावी पुस्ताको विकासमा चासो राख्ने

दिगो विकासका उद्देश्य

- प्राकृतिक स्रोत र साधनको समुचित उपयोग गर्नु
- वातावरण संरक्षणमा जोड दिनु
- विकासमा जनसहभागिता वृद्धि गर्नु
- आर्थिक वृद्धि र विकास गर्नु

दिगो विकासका लागि गरिनु पर्ने कार्यहरू

- प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण र सम्बन्धी
- फोहोर व्यवस्थापन
- वैकल्पिक उर्जाको उपयोग
- स्थानीय प्रविधिको निर्माण एवम् प्रयोग
- जनसङ्ख्या नियन्त्रण एवम् व्यवस्थापन
- जैविक कृषि प्रणालीमा जोड

विद्यार्थीले दिगो विकास सम्बन्धमा छलफल गरिसकेपछि शिक्षक मिडमार शेर्पाले दिगो विकास हासिल गर्न सुशासनको सम्बन्ध यसरी प्रष्ट पार्नुभयो :

सुशासन भनेको असल शासन, राम्रो शासन हो । सुशासन मुलत : शासन सञ्चालनसँग सम्बन्धित भए तापनि सहभागितामूलक विकासमा यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

सुशासनले

- स्रोत र साधनको न्यायोचित वितरणमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- सहभागितामूलक विकासमा जोड दिई सामाजिक न्याय प्राप्त गर्न मदत गर्छ ।
- भ्रष्टचार न्यून भई जनताको सरकार प्रति विश्वास बढाउँछ ।
- दिगो र वातावरण मैत्री विकासमा सघाउ पुग्छ र दिगो र सहभागितामूलक विकास प्रवर्धन गर्न सुशासन कायम हुनुपर्छ । यसका लागि :
 - नागरिकलाई छिटो र छरितो सेवा
 - सरकारका गतिविधिको पारदर्शिता
 - कानुनी शासनको प्रत्याभूति

क्रियाकलाप

१. दिगो विकासको महत्त्व बुढाँगत रूपमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. दिगो विकास अवलम्बन गर्दा वा नगर्दा पर्ने प्रभाव तालिकामा देखाउनुहोस् ।
३. सुशासनका विशेषताहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।
४. सुशासन र दिगो विकास शिर्षकमा एक वक्तृत्वको नमुना तयार पार्नुहोस् ।
५. सुशासन नहुँदा समाजमा परेको प्रभावका उदाहरण खोजी गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

(शारदा मा. वि.का शिक्षक गोविन्द वि.क.आज कक्षाकोठामा उत्साहित हुँदै प्रवेश गर्छन् र विद्यार्थी सित छलफल गर्छन् ।)

गोविन्द सर : भाइ बहिनी हो , आज म तिमीहरूले धेरै सुनेको र बुझेको शब्द 'शान्ति' को सार सोध्छु ? तिमी भन त शान्ता ?

शान्ता (हाँसै) : 'शान्ति' भनेको भयरहित, हिंसा रहित, स्वतन्त्र र आनन्दपूर्वकको अवस्था हो, सर ।

गोविन्द सर : तिमीले ठिक भन्यौ । शान्ति भनेको आपसमा सम्मान, न्यायपूर्ण समाज वाधा व्यवधान रहितको अवस्था पनि हो । अब भन त कुशल 'शान्ति' का आवश्यक तत्त्वहरू के के हुन् ।

कुशल : मेरो विचारमा शान्तिका लागि आपसी सहयोग, सकारात्मक सोच, पारदर्शिता, सामाजिक न्याय, आदर र सम्मान, समान बुझाइलगायतका मानवीय प्रश्नहरू आवश्यक पर्छ, सर ।

गोविन्द सर : धन्यवाद कुशल, ल अब पालो, सरिताको । तिमी भन सरिता समाजमा शान्ति भयो भने के हुन्छ ?

सरिता : सर, शान्ति भयो भने असल व्यवहार, सोच र भावको विकास हुन्छ । सामाजिक न्यायको विकास हुन्छ । हिंसा, हत्या, अराजकता मौलाउन पाउँदैन । अरूको सम्मान गर्ने , आत्म सम्मानित हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ । समग्र समाज परिवर्तनशील एवम् विकास हुन्छ ।

गोविन्द सर : तिमीहरू सबैलाई धन्यवाद ! शान्ति विकासको आधार हो । शान्ति कायम गर्नु प्रत्येक व्यक्तिको कर्तव्य हो र शान्ति व्यक्ति स्वयंले गर्नुपर्छ ।

क्रियाकलाप

१. शान्ति स्थापना गर्न अपनाउनु पर्ने उपायहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।
२. शान्तिको आवश्यकता प्रष्ट पार्न कुनै पाँच वाक्य लेख्नुहोस् ।
३. 'शान्ति विकासको पूर्वाधार' शीर्षकमा संवाद तयार पार्नुहोस् ।
४. 'विद्यालय शान्ति क्षेत्र' बनाउन तपाईंले गर्न सक्ने कार्यहरूको सूची बनाउनुहोस् ।

तपाईंलाई थाहा भएका कुराहरू लेख्नुहोस् त ?

१. सामाजिक नियम भनेको के होला ?
२. सामाजिक नियमको आवश्यकता किन पर्‍यो होला ?
३. सामाजिक नियम पालना भएन भने समाजमा कस्तो असर पर्ला ?

समाजलाई व्यवस्थित गर्न समाजमा आपसी सहयोग बढाउन समाजका सदस्यहरूको सहमतिमा केही मान्यता, नियमहरू बनाइएका वा स्थापित गरिएका हुन्छन् । यस्ता मुल्य, मान्यता तथा नियमहरू सामाजिक नियम हुन् । सामाजिक नियमहरू हाम्रो समाजअनुसार नियमहरू फरक हुन सक्छन् । सामाजिक नियमहरूलाई प्रभावकारी बनाउन समुदायमा क्रियाशील टोल सुधार समिति, गुठी, स्थानीय क्लव आदिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । सामाजिक नियमले आपसी सहयोगी, सदभाव बढाउँछ ।

सामाजिक कुरीति, विसङ्गति तथा अपराध न्यून गर्न मदत गर्छ । सामाजिक नियम परिवर्तनशील हुने भएकाले समग्र समाजको विकासमा सहयोग पुग्छ ।

स्थानीय पत्रिकामा प्रकाशित एक समाचार अध्ययन गरौं

उदयपुरको सुन्दरपुर गाँउमा तनुकलाल चौधरीको अध्यक्षतामा सुन्दरपुर टोल सुधार समिति गठन गरिएको छ । हालसालै उक्त टोल सुधार समितिले

सुन्दरपुर गाउँलाई सुन्दर एवम् व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले केही सामाजिक नियम पारित गरेको छ ।

भेलाबाट पारित नियमहरू

१. सार्वजनिक स्थल जस्तै : विद्यालय, स्वस्थ चौकी, मठ मन्दिरलगायतका स्थल वरिपरी मदिरा वा अन्य मादक पदार्थ बेच बिखन गर्न नपाइने
२. १६ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई चुरोट वा मादक पदार्थ बेचबिखन गर्न नपाइने
३. तोकिएको स्थलबाहेक अन्यत्र फोहोर फाल्न नपाइने
४. गाउँघरमा विवाह, व्रतबन्ध वा अन्य परम्परागत रीतिरिवाज चाडपर्व मनाउँदा फजुल खर्च नगर्ने, एक अर्कालाई आवश्यक सहयोग गर्ने
५. गाउँघरमा कुनै विवाद वा समस्या उत्पन्न भएमा गाउँ भेलाबाट टुङ्गो लगाउने ।

क्रियाकलापहरू

१. सामाजिक नियमहरू किन बनाइन्छन् ?
२. सामाजिक नियमको पालनाले समाजमा पर्ने सकारात्मक प्रभावको सूचि तयार पार्नुहोस्
३. तपाईंको समाजमा प्रचलित सामाजिक नियमहरू खोजीनीति गर्नुहोस् । समुह बनाई छलफल गर्नुहोस् ।
४. तपाईंको समुदाय र समाजमा विद्यमान सामाजिक कुरीति, विसङ्गति को अन्त्य गर्न तपाईं गर्न सक्ने कार्यहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।

विश्व मानव अधिकार दिवसको अवसरमा जनता मा. वि. वन्दीपुरका विद्यार्थीले विभिन्न समूह बनाइ मानव अधिकार र यससँग सम्बन्धित अन्य पक्षहरू समावेश गरेर चार्ट पेपर तयार पारेका थिए ती चार्ट पेपरहरू आफ्नो पुस्तकालयमा राखेर प्रदर्शनी गरेका थिए ।

मानव अधिकार

मानव अधिकार भन्नाले मानिसले आफ्नो व्यक्तित्व विकासका लागि बिना अवरोध स्वतन्त्ररूपमा उपयोग गर्न पाउने सबै किसिमका राजनीतिक सामाजिक तथा आर्थिक अधिकारलाई बुझिन्छ ।

विश्वव्यापी मानव अधिकारको घोषणा

सर्वप्रथम मानव अधिकारको अवधारणा इलेनोर रुजवेल्टले ल्याएकी हुन् । उनको विशेष प्रयासमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले १० डिसेम्बर १९४८ मा विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणा पत्र जारी गर्‍यो । त्यसैले प्रत्येक वर्ष १० डिसेम्बरलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दिवसका रूपमा मनाइन्छ । मानव अधिकारका घोषणा पत्रमा ३० ओटा धारा रहेका छन् ।

विश्वव्यापी मानव अधिकारका केही प्रावधानहरू

१. सबै मानिस स्वतन्त्र जन्मन्छन् र समान छन् ।
२. कानूनको अगाडि सबै समान छन् ।
३. अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता
४. सामाजिक सुरक्षाको अधिकार
५. गोपनीयताको अधिकार
६. शिक्षाको अधिकार
७. संवैधानिक उपचारको हक

महिलाहरूको हक हितसँग सम्बन्धित मानव अधिकार

सन् १९६७ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण सभाले महिलाहरूको हक हितसँग सम्बन्धित प्रावधानलाई विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणा पत्रमा थप व्यवस्था गरेको थियो । तिनै अधिकारलाई महिला अधिकार भनिन्छ ।

महिला अधिकारहरू

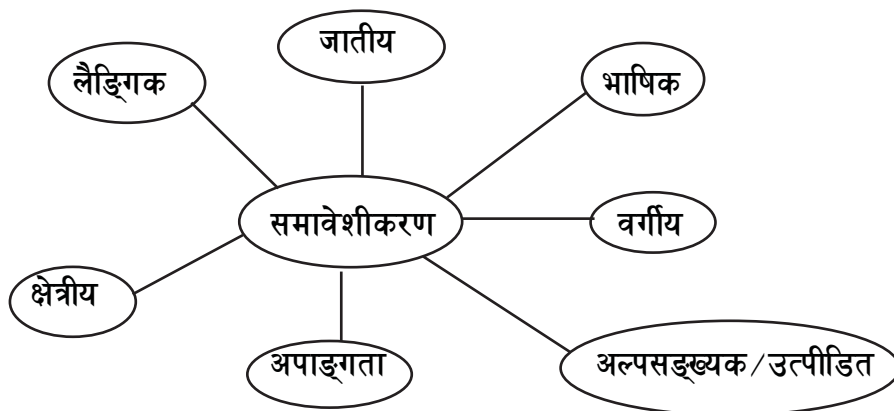
- लिङ्गका आधारमा महिला माथि हुने भेदभावको अन्त्य
- समान प्रकृतिका कामका लागि पुरुष सरह समान ज्याला
- पैतृक सम्पत्ति माथि महिलाको समान अधिकार
- मातृ स्वास्थ्य, लैङ्गिक तथा प्रजनन अधिकार ।

क्रियाकलाप

१. शिक्षाको अधिकारअन्तर्गत के कस्ता कुराहरू पर्छन् ? सूची बनाउनुहोस् ।
२. मानव अधिकार संरक्षण र संवर्धन गर्न नेपाल सरकारबाट भएको गतिविधिहरू सङ्कलन गर्नुहोस् ।
३. विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणाले महिला अधिकार सम्बन्धि कुन कुन पक्षलाई समेटेको छ ? कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
४. महिला अधिकार हननका घटनाहरू दोहोरिन नदिन कसले के गर्नुपर्छ ।

सरकार	समुदाय	व्यक्ति स्वयम्

शङ्कर परियार एउटा सामाजिक संस्थामा कार्यरत हुनुहुन्छ । उहाँ कार्यरत संस्थाले विभिन्न जाति समुदायको सामाजिक हकहित सम्बन्धी कार्य गर्छ । आज उहाँलाई नमुना विद्यालयका विद्यार्थीसँग समावेशीकरण विषयमा छलफल गर्न बोलाइएको छ । सर्वप्रथम उहाँले विद्यार्थीलाई एउटा VIDEO CLIP देखाउनु भयो ।

उक्त CLIP लाई प्रष्ट पार्दै भन्नुभयो , समावेशीकरण भनेको सामाजिक, आर्थिक रूपले पछाडि परेका विभिन्न जाति, वर्ग, क्षेत्र, भाषा, लिंगका मानिसलाई राज्य सरकारले शिक्षा, रोजगार तथा राष्ट्रका विभिन्न क्षेत्रमा समानुपातिक एवम् न्यायोचित रूपमा समावेश गर्नु हो ।

समावेशीकरण गरिदा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जातीय, धार्मिक, आर्थिक, भाषिक, लैङ्गिक र अपाङ्गताका कारण उत्पीडन परेका वा राज्यको मुल प्रवाहमा आउन नसकेका व्यक्तिलाई कानुनी रूपमा विशेष व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

उहाँले अर्को CLIP देखाउँदै नेपालको संविधानमा गरिएका समावेशीकरणका केही प्रावधानहरू यसरी प्रष्ट पार्नुभयो :

- नेपाल बहुजातिय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक विशेषतायुक्त राष्ट्र हो ।
- समानताको हक, जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, सामाजिक न्यायको हक जस्ता मौलिक हक व्यवस्था गरिएको छ ।
- सङ्घीय संसद, स्थानीय तहलगायतका राज्यका सबै संरचनामा मधेशी, दलित, आदिवासी

जनजाति, महिला, मजदुर किसान तथा पिछडिएको क्षेत्र वा समुदायको समानुपातिक समावेशी प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

समावेशीकरणका लागि गरिनुपर्ने पक्षका परियारले अर्को 'CLIP' देखाउँदै यसरी प्रष्ट्याउनु भयो :

- सबै जाति, वर्ग, भाषा, धर्म तथा लिङ्गको पहिचान एवम् सम्मान गर्ने
- अशक्त , अपाङ्ग वा उत्पिडीत नागरिकलाई विशेष अवसर प्रदान गर्ने
- राज्यका सबै निकायमा समानुपातिक प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्ने
- शिक्षा, स्वास्थ्य तथा रोजगारीका अवसरहरू वृद्धि गर्ने
- धार्मिक, सांस्कृतिक तथा सामाजिक सद्भाव र सहिष्णुता कायम राख्ने

क्रियाकलाप

१. समावेशीकरणको परिचय दिनुहोस् ।
२. 'समावेशीकरणले राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्छ' प्रष्ट पार्नुहोस् ।
३. राज्यलाई समावेशी बनाउने उपायहरू बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
४. विभिन्न समुदाय, जाति वा वर्गको भाषिक तथा सांस्कृतिक पहिचानलाई सम्मान गर्न नेपालको संविधानमा भएका प्रावधानहरू कक्षामा छलफल गर्नुहोस् ।
५. नेपालको संविधानले समावेशीकरणका कुन कुन पक्षहरूलाई सम्बोधन गरेको छ, खोजी गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

संविधान देशको मुल कानुन हो । संविधानअन्तर्गत ऐन, नियम तथा अन्य आदेशहरू जारी गरिन्छ । संविधानको पूर्ण कार्यान्वयनबाट मात्र कानुनी राज्यको अवधारण अभिवृद्धि गर्न सकिन्छ । संविधानको निर्माण आयोग वा संविधान सभाबाट गरिन्छ । नेपालको वर्तमान संविधान वि.सं. २०७२ साल असोज ३ गते जननिर्वाचित सभाबाट जारी भएको हो । बाँकी ६ ओटा संविधान आयोग गठन गरी निर्माण गरिएका थिए । वि.सं. २०७२ असोजमा जारी वर्तमान संविधानका विशेषताहरू यसप्रकार छन् :

१. संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधान :

यस संविधानले एकात्मक शासन प्रणालीको व्यवस्था गरेको, राजतन्त्रको अन्त्य र लोकतान्त्रिक गणतन्त्रलाई आत्मसात् गरेको छ ।

२. सार्वभौमसत्ता जनता निहित : वर्तमान संविधानमा नेपालको सार्वभौमसत्ता र राजकीय सत्ता जनतामा निहित रहेको भनी उल्लेख गरिएको छ ।
३. मानव अधिकारको प्रत्याभूति : यस संविधानले मानव अधिकारका विश्वव्यापी घोषणाका प्रावधानलाई स्वीकार गरी ३१ ओटा मौलिक हकको पूर्ण प्रत्याभूति गरेको छ ।
४. स्वतन्त्र न्यायपालिका र कानुनी राज्य : यस संविधानमा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्यायपालिका र कानुनी राज्यको अवधारणालाई आत्मसात् गरेको छ ।
५. समावेशी संविधान : नेपालको वर्तमान संविधानले सबै जात, जाति, वर्ण, भाषा, वर्गको पहिचानको सम्मान गर्ने, सामाजिक उत्पीडनमा परेका व्यक्ति तथा समुदायको उत्थान गर्ने समाजिक न्याय स्थापित गर्ने प्रावधान अवलम्बन गरेको छ ।
६. धर्म निरपेक्षता : वर्तमान संविधानले नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राष्ट्रका रूपमा स्थापित गरेको छ । विभिन्न धर्मका बिच सद्भाव सहअस्तित्व एवम् सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकासित गर्ने कुरा संविधानमा उल्लेख गरिएको छ ।

बहुदलीय प्रतिस्पर्धौ, समानूपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तमा आधारित समतामूलक समाजको निर्माण, वालिग मताधिकार, लोकतान्त्रीक मूल्य मान्यतामा आधारित समाजवादप्रति प्रतिवद्धता वर्तमान संविधानका थप विशेषता हुन् ।

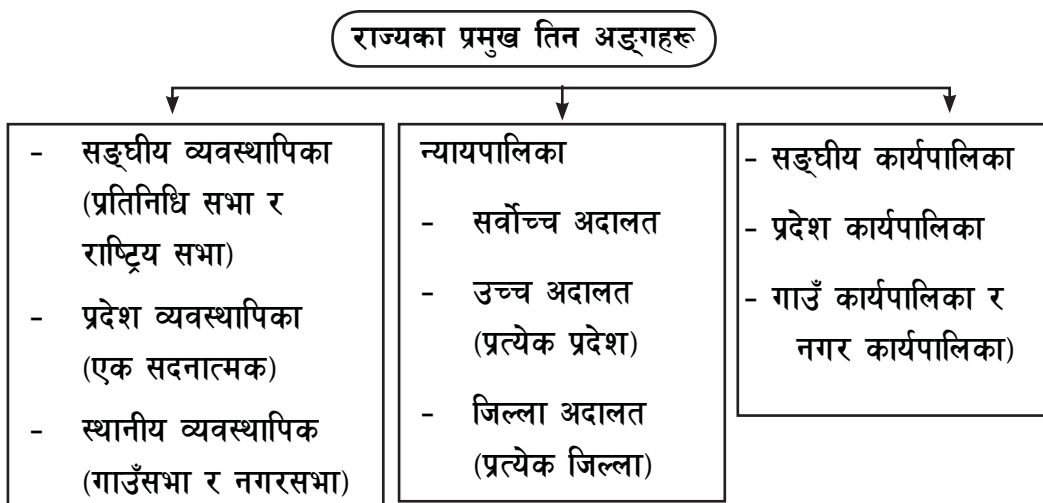
क्रियाकलाप

१. नेपालको वर्तमान संविधानलाई किन समावेशी संविधान मान्न सकिन्छ ? प्रष्ट पार्नुहोस् ।
२. 'नेपालको वर्तमान संविधान सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संविधान हो ।' कसरी ? उदाहरणसहित पुष्टी गर्नुहोस् ।
३. नेपालको वर्तमान संविधान जारी भएको पृष्ठभूमि तथा थप अन्य विशेषताहरू कक्षामा छलफल गरी चार्टमा देखाउनुहोस् ।

तपाईंलाई थाहा भएका कुराहरू लेख्नुहोस् :

१. तपाईंलाई नागरिकता कसले दिन्छ होला ?
२. नागरिकता दिने ऐन कानून कसले बनायो होला ?
३. तपाईंलाई कसैले अन्याय गर्‍यो, न्याय माग्न कहाँ जानुपर्ला ?

तलको तालिका हेर्नुहोस् :

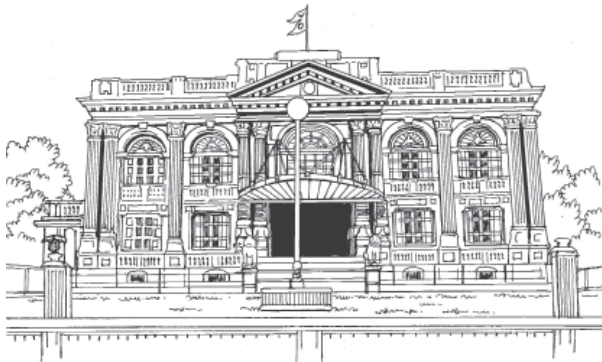

जनताद्वारा, जनताका लागि जनताले गरिने शासन व्यवस्था नै प्रजातन्त्रको आदर्श हो । देशको शासन व्यवस्था सुचारु गर्न र देशमा लोक कल्याणकारी कार्य गर्न, प्रमुख तिन अङ्गको व्यवस्था जुनसुकै प्रजातान्त्रिक मुलुकहरूले गरेको हुन्छ । ती हुन्, व्यवस्थापिका, कार्यपालिका र न्यायपालिका । व्यवस्थापिका जनताको प्रतिनिधिमूलक संस्था हो । व्यवस्थापिकाले बनाएको ऐन नियमको कार्यान्वयन गर्नु, विकासात्मक कार्यहरू गर्नेलगायतका कार्य गर्न मन्त्रिपरिषद्को गठन गरिएको हुन्छ, त्यो नै कार्यपालिका हो । संविधानको ऐन कानूनको संरक्षण गर्न न्यायपालिकाको गठन गरिएको हुन्छ ।

देश सञ्चालन गर्ने राज्यका प्रमुख तिन अङ्गका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू

व्यवस्थापिका

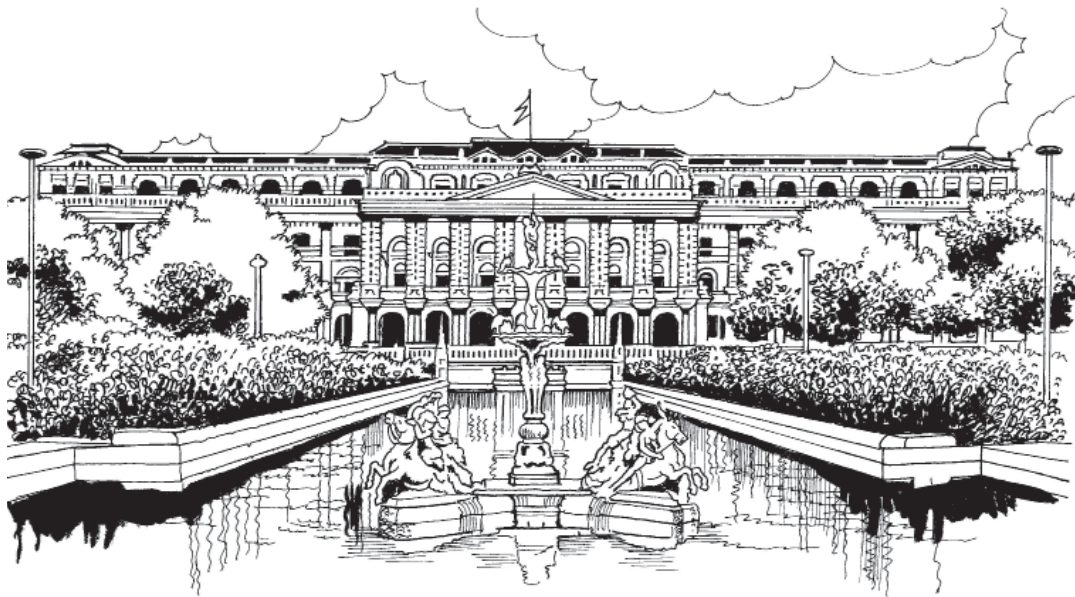
- प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा जनताले निर्वाचनद्वारा रोजेका व्यक्तिहरूबाटै राष्ट्रको नीति निर्माण गर्ने प्रमुख थलो व्यवस्थापिका हो । योजनाबाटै निर्वाचित प्रतिनिधिमूलक संस्था हो ।

- यसले राष्ट्रमा देखिने विविध समस्याहरूको पहिचान गरी त्यस्ता समस्याहरूको समाधानका लागि आवश्यक ऐन, कानून तथा नीतिहरूको तर्जुमा गर्ने गर्छ ।
- राष्ट्रका हरेक क्षेत्र वर्ग जातजाति, लिङ्ग आदिको समुन्नति र कल्याणको उद्देश्य राखेको हुन्छ ।

कार्यपालिका

- यो राज्यको अर्को प्रमुख अङ्ग हो ।
- राष्ट्रपति, मन्त्रिमण्डल, सचिवदेखि तल्लो तहका कर्मचारीसम्म यस क्षेत्रमा पर्दछन् ।

- जनताको गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सुरक्षा जस्ता प्रशासनिक, सैन्य, कूटनितिक व्यवस्थापकीय र आर्थिक व्यवस्थापन गर्ने कार्य गर्दछन् ।
- शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न कानून पालन गर्न लगाउने र पालन भए नभएको हेर्ने पनि गर्दछ ।

छोटकरीमा भन्नुपर्दा सङ्घीय कार्यपालिकाका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू यस प्रकार छन् :

- देशको दैनिक प्रशासनलाई निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्नु
- देशमा अमनचयन कायम राख्नु
- परराष्ट्र सम्बन्ध कायम गर्नु
- शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था गर्नु
- देशको बजेट व्यवस्था गर्नु

अदालतद्वारा सजाय तोकिएको व्यक्तिको सजायको अवधि कम गर्ने, आममाफी दिने, कर निर्धारण गर्ने, कर असुल गर्ने, नयाँ कर प्रस्तावित गर्ने ढुकुटीबाट रकम भित्र्ने, राज्यलाई आवश्यक पर्ने ऋण लिने कार्य पनि गर्दछ ।

न्यायपालिका र यसका कार्यहरू

- व्यवस्थापिका संसदले बनाएको संविधान,
ऐन, कानूनको रक्षा गर्नु
- त्यसको पालना गराउनु

- कानूनको व्यवस्था गर्नु
- कानून तोड्नेलाई उचित दण्ड गर्नु
- नागरिकको मौलिक हकको रक्षा गर्नु
- जनताको हक अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्नु
- व्यक्तिमाथि, व्यक्ति र राज्यबाट हुने थिचोमिचो रोकी सरल, छिटो र निष्पक्ष रूपमा न्याय प्रदान गर्नु ।

नेपालको वर्तमान संविधानअनुसार लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल सङ्घीय संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तिन तहको हुने छ ।

- नेपालको राज्य शक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले वर्तमान संविधान तथा कानूनबमोजिम गर्ने छन् ।

क्रियाकलाप

१. तपाईंको जिल्लाबाट व्यवस्थापिकामा प्रतिनिधित्व गर्ने सांसदहरूको नाम लेख्नुहोस् र उनीहरूको प्रमुख काम के होला ?
२. तपाईंको समुदायमा कुनै व्यक्तिले कुनै व्यक्तिको मौलिक हकहरूको हनन हुने काम गरेको रहेछ भने तपाईं उसलाई कस्तो सल्लाह दिनुहुन्छ ?
३. तपाईंको स्थानीय तह वा प्रदेशमा रहने कार्यलयहरू खोजी गरी सूची बनाउनुहोस् ।

रामप्रसाद पासवान एक नागरिक अगुवा हुन् । शम्भूनाथ गाउँ भेलामा उनले उपस्थित नागरिकलाई नागरिक दायित्व विषयमा यसरी सम्झाउँदै थिए :

उपस्थित दिदी बहिनी तथा दाजुभाइहरू,

लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली विश्वका उत्कृष्ट शासन व्यवस्था मध्ये एक हो । यस शासन व्यवस्थामा जनता नै शासन सञ्चालनका स्रोत हुन्छन् । नागरिकको शान्ति सुरक्षा तथा कल्याणकारी काम गर्नु नागरिक दायित्व हो ।

उपस्थिति सज्जन वृन्द ! लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था सुदृढ गर्न सरकारले बनाएका ऐन नियम, कानूनको पालना गर्नु हामी सबै नागरिकको दायित्व हो ।

उपस्थित सज्जन वृन्द !

लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था सुदृढ गर्ने सरकारले बनाएका ऐन, नियम, कानूनको पालना गर्नु हामी सबै नागरिकको दायित्व हो । त्यसरी नै सरकारले सञ्चालन गर्ने विकास निर्माणका कार्यहरू जस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सडक तथा अन्य आवश्यकता सरकारलाई बोध गराउनु, त्यस्ता कार्यमा सहभागी हुनु हामी सबै असल नागरिकको कर्तव्य र दायित्व हो ।

दिदी बहिनी तथा दाजुभाइ, तपाईंहरू सबैलाई थाहा छ - जनताबाट सङ्कलित करबाट सरकारले विकास निर्माणका कार्यहरू गर्ने भएकाले कानूनबमोजिम कर तिर्नु हाम्रो राज्य प्रतिको दायित्व हो । तपाईंहरू जानकारी हुनुहुन्छ - लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था जननिर्वाचित प्रतिनिधिमुलक शासन प्रणाली हो । तसर्थ मताधिकारको प्रायोग गरी आफ्ना प्रतिनिधि छनोट गर्नु लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा नागरिकको दायित्व हुन्छ ।

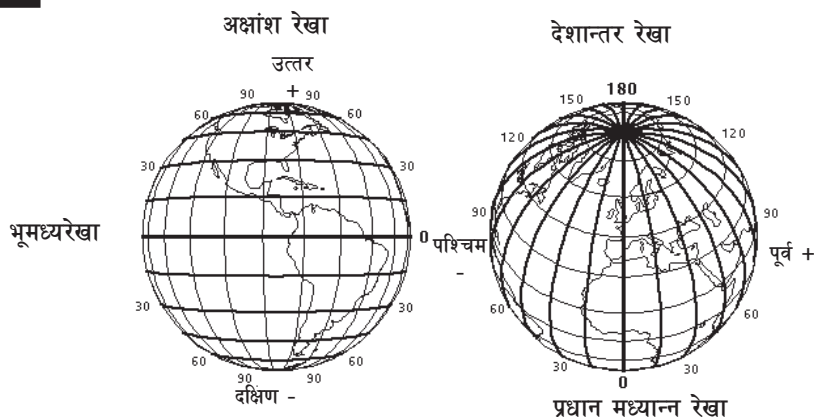
अन्त्यमा,

अरूको अधिकारको सम्मान गर्नु, सार्वजनिक सम्पत्तिको सदुपयोग, संरक्षण गर्नु, राष्ट्रिय अखण्डता विपरीत हुने कुरामा सचेत हुनु पनि तपाईं हामी सबैको सामूहिक दायित्व हो ।

धन्यवाद ।

क्रियाकलाप

१. राज्यको नागरिकप्रतिको दायित्व र राज्यले नागरिकबाट गरेको अपेक्षाको सूची तालिकामा देखाउनुहोस् ।
२. राष्ट्रिय अखण्डता तथा हित विपरीतका कार्यप्रति नागरिक दायित्व शीर्षकमा एक अनुच्छेद तयार पार्नुहोस् ।
३. तपाईं अरूको अधिकारको सम्मान कसरी गर्नुहुन्छ ? बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
४. लोकतन्त्रमा निर्वाचनको महत्त्व बुझाइ आफ्नो साथीलाई मताधिकार गर्न सल्लाह दिँदै एउटा चिठी लेख्नुहोस् ।

साथीहरूसँग छलफल गरौं त,

माथि दिइएका चित्रहरू मध्ये पूर्व र पश्चिमतर्फ खिचिएका रेखाहरू लाई के भनिन्छ ?

- चित्र 'ख' मा देखाइएका कुन रेखाहरू हुन् ?
- चित्र 'क' मा देखाइएका रेखाहरू कति ओटा र चित्र 'ख' मा देखाइएका रेखाहरू कति ओटा हुन्छन् ?
- किन चित्र 'क' मा देखाइएका रेखाहरू अर्धगोलो हुन्छन् र चित्र 'ख' मा देखाइएका रेखाहरू अर्ध गोलो हुन्छन् ?
- तपाईं ग्लोब वा नक्सामा अक्षांश रेखाहरू र देशान्तर रेखाहरू देखाउन सक्नुहुन्छ ?
- माथिको नक्सा अवलोकन गरी अक्षांश र देशान्तर भएको पृथ्वीको चित्र बनाउन सक्नुहुन्छ ?

अक्षांश रेखा

पृथ्वीको ठिक बिच भागमा पर्ने गरी पूर्वदेखि पश्चिमसम्म खिचिएको काल्पनिक रेखालाई भूमध्य रेखा भनिन्छ । यो 0° को हुन्छ । यही मूमध्य रेखालाई आधार मानेर प्रत्येक 1° - 9° को कोणमा खिचिएका रेखाहरूलाई अक्षांश रेखा भनिन्छ । यी अक्षांशहरू उत्तरी गोलार्धमा ९० ओटा र दक्षिणी गोलार्धमा ९० ओटा गरी जम्मा १८० ओटा हुन्छन् । यी रेखाहरू भूमध्य रेखासँग समानान्तर हुनेगरी खिचिएका हुन्छन् र पूर्ण वृत्त हुन्छन् ।

अक्षांशको प्रभाव

- भूमध्य रेखाबाट जति जति उत्तर वा दक्षिणतर्फ गयो, हावा पानी पनि त्यति त्यति ठण्डा हुँदै जान्छ । अर्थात् अक्षांशले हावापानीमा प्रभाव पार्छ ।
- अक्षांशको आधारमा कुनै पनि स्थान भूमध्य रेखाबाट कति टाढा पर्छ भन्ने कुरा पत्ता लगाउन सकिन्छ ।
- अक्षांशको सहायताले कुनै ठाउँको वास्तविक दुरी पत्ता लगाउनसमेत सहयोग पुग्छ ।
- अक्षांश रेखाको सहायताले कुनै पनि ठाउँको उत्तर वा दक्षिणको अवस्थिति पत्ता लगाउन समेत मदत पुग्छ ।

देशान्तर रेखा

लन्डनको ग्रीनविच भन्ने ठाउँ हुँदै पृथ्वीको उत्तर ध्रुवदेखि दक्षिण ध्रुवसम्म खिचिएको काल्पनिक रेखालाई प्रधान मध्यान्ह रेखा (ग्रीनविच रेखा) भनिन्छ । यही रेखालाई आधार मानेर उत्तर ध्रुवदेखि दक्षिण ध्रुवसम्म प्रत्येक एक एक डिग्रीको कोणिक दुरीमा खिचिएका रेखाहरूलाई देशान्तर रेखा भनिन्छ । देशान्तर रेखाहरू प्रधान मध्याह्न रेखाभन्दा पूर्वपट्टि १८० ओटा गरी जम्मा ३६० ओटा हुन्छन् । उत्तर ध्रुवदेखि दक्षिण ध्रुवसम्म खिचिएको हुनाले यी रेखाहरू अर्धवृत्त हुन्छन् ।

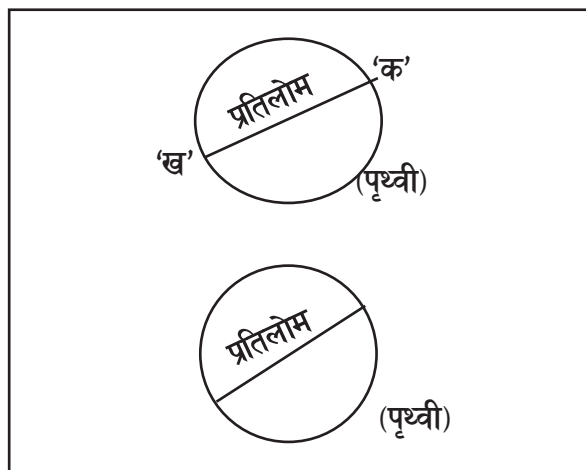
देशान्तरको प्रभाव

- देशान्तर रेखाको सहायताले कुनै पनि ठाउँ प्रधान मध्यान्ह रेखाबाट कति टाढा वा नजिक छ भन्ने पत्ता लगाउन सकिन्छ ।
- पृथ्वी आफ्नो दैनिक गतिअनुसार पश्चिमबाट पूर्वतर्फ घुम्छ । यसरी घुम्दा पूर्वपट्टीको ठाउँमा छिटो सूर्य उदाउँछ र पश्चिमपट्टि ढिलो । जसको कारणले पूर्वको समय छिटो र पश्चिमको समय ढिलो हुन्छ । उदाहरणको लागि नेपालभन्दा पूर्व परेकाले जापानको समय छिटो र पाकिस्तान पश्चिम परेकाले त्यहाको समय ढिलो हुन्छ ।
- प्रत्येक १ डिग्री देशान्तरमा ४ मिनेटको समय फरक पर्छ । यही हिसाबले १५ डिग्री देशान्तरमा $१५ \times ४ = ६०$ मिनेट अर्थात् १ घण्टा समय फरक पर्छ

प्रतिमोल (Antipode)

प्रतिमोलको शाब्दिक अर्थ “उल्टो खुट्टा” हो । अर्थात पृथ्वीको सतहको कुनै ठाउँमा रहेको बिन्दुले ठिक विपरीत ठाउँमा रहेको अर्को बिन्दुलाई प्रतिमोल भनिन्छ । चित्रमा देखाए जस्तै पृथ्वीको कुनै एउटा स्थानमा रहेको ठाउँ (बिन्दु) त्यसको ठिक विपरीत अर्को ठाउँमा रहेको बिन्दु हो यहाँ ‘क’ बिन्दुको प्रतिमोल ‘ख’ बिन्दु हो ।

यदि ‘क’ बिन्दुमा कुनै मानिस उभियो भने त्यसको खुट्टा ‘ख’ बिन्दुमा उभिएको मानिसको खुट्टातर्फ फर्केको हुन्छ । यदि पृथ्वीको ३५ डिग्री उत्तर अक्षांशमा रहेको कुनै ठाउँको प्रतिमोल ३५ डिग्री दक्षिण अक्षांश हुन्छ । त्यस्तै ८०° दक्षिण अक्षांशको प्रतिमोल ८०° उत्तर अक्षांश हुन्छ ।

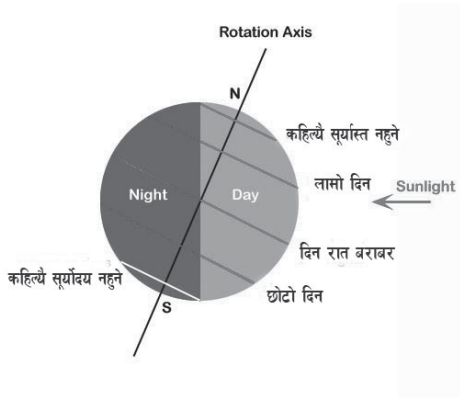

क्रियाकलाप

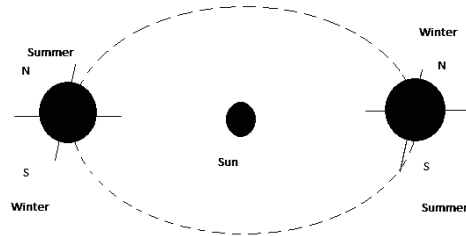
१. अक्षांश र देशान्तर रेखाको चित्र बनाई परिचय दिनुहोस् ।
२. अक्षांश र देशान्तर रेखाका प्रभावहरू के के छन् ? लेख्नुहोस्
३. तलको जस्तै तालिका बनाई अक्षांश र देशान्तर बिच फरक देखाउनुहोस्

अक्षांश	देशान्तर

४. प्रधान मध्यान्ह रेखा (ग्रिनविच रेखा) बाट एउटा मानिस १५ डिग्री पूर्वमा पुगेर उभिएछ । अर्को मानिस १५ डिग्री पश्चिममा पुगेर उभिएछ । अब ती दुवै मानिसहरूले कति कति मिनेटको समयको फरक पाउँछन् ?
५. प्रतिमोल भनेको के हो ? यदि ५० डिग्री दक्षिण अक्षांशमा कुनै मानिस उभिएको रहेछ भने त्यसको प्रतिमोल कति हुन्छ ?

चित्र 'क' दैनिक गति

चित्र 'ख' वार्षिक गति

- माथिको चित्रमा तपाईंले के के देख्नुभयो ?
- दिन र रात कसरी भएको होला ?
- कहिले जाडो, कहिले गर्मी हुने कारण के हो ?
- दिन अथवा रात नभएको भए के हुन्थ्यो होला ?
- वर्षैभरि जाडो मात्र अथवा वर्षैभरि गर्मी मात्र भएको भए हाम्रो जीवन कस्तो हुन्थ्यो होला ?

कक्षाकोठामा निम्न लिखित क्रियाकलाप गर्नुहोस् :

एउटा भकुण्डो अथवा गोलो वस्तु लिनुहोस् । त्यसको अगाडि मैनवत्ती / टुकी अथवा टर्च लाइट बाल्नुहोस् । झ्याल, ढोका बन्द गरेर कोठालाई अँध्यारो बनाउनुहोस् । अब उक्त भकुण्डो वा गोलो वस्तुलाई विस्तारै घुमाउँदै जानुहोस्, के हुन्छ ?

पृथ्वीको गतिका सम्बन्धमा तल दिइएको संवाद पढ्नुहोस् ।

जयदेव : पृथ्वीको पनि गति हुन्छ रे, के साँच्चै गति हुन्छ त ?

शशीकला : हो नि, पृथ्वीको दुई किसिमको गति हुन्छ ।

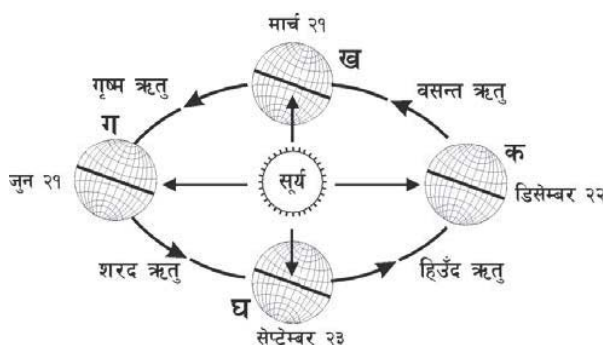
१. दैनिक गति (Rotation)

२. वार्षिक गति (Revolution)

विष्णुभक्त : दैनिक गति भनेको के हो र यो कस्तो हुन्छ ?

शशीकला : पृथ्वीको केन्द्रबिन्दु भएर उत्तर ध्रुवदेखि दक्षिण ध्रुवसम्म खिचिएको रेखालाई अक्ष (axis) भनिन्छ । यही अक्षलाई आधार मानेर पृथ्वी पश्चिमबाट पूर्वतिर घुम्दछ । पृथ्वीलाई यसरी एक फन्को पुरा गर्न लगभग २४ घण्टा लाग्छ । पृथ्वीको यही गतिलाई दैनिक गति (Rotation) भनिन्छ । दैनिक गतिकै कारणले दिन र रात हुन्छ ।

उत्तरी गोलार्धमा ऋतु परिवर्तन

जयलक्ष्मी : पृथ्वीको दैनिक गतिबाट हामीलाई के असर पर्छ त ?

शशीकला

१. पृथ्वीको दैनिक गति सबैभन्दा ठुलो असर दिन र रात हुनु हो । पृथ्वी आफ्नो अक्षमा घुम्दा सूर्यको सामुन्नेको भागमा रात हुन्छ ।
२. पृथ्वीको दैनिक गतिको दोस्रो असर पूर्वको समय छिटो र पश्चिमको समय ढिलो हुनु हो । पृथ्वीले आफ्नो दैनिक गतिअनुसार पश्चिमबाट पूर्वतिर घुम्ने भएकाले पूर्वमा पहिले दिन हुन्छ र पश्चिममा पछि । यसले गर्दा पूर्वको समय छिटो र पश्चिमको समय ढिलो भएको हो ।
३. पृथ्वीको दैनिक गतिले गर्दा नै सूर्य, चन्द्रमा र ताराहरू पूर्वमा उदाएर पश्चिममा अस्ताएको जस्तो देखिन्छ । जस्तै: हामी कुनै मोटरमा चढेर यात्रा गर्दा बाहिर रहेका घर रूख या कुनै वस्तु विपरीत दिशातर्फ घुमेको देख्छौं । वास्तवमा मोटर दगुरिरहेको हुन्छ, घर र रूखहरू होइन् । पृथ्वी घुम्दा पनि त्यस्तै हुन्छ ।

४. पृथ्वीको दैनिक गतिले गर्दा नै उत्तरी गोलार्धमा वायु चल्दा दायाँ दिशातर्फ र दक्षिणी गोलार्धमा बाँया दिशातर्फ मोडिएर चल्छ ।

विष्णुभक्त : ओहो ! दैनिक गति र त्यसको असर त यस्तो पो रहेछ । अब वार्षिक गतिको बारेमा पनि बुझौं न त !

शशीकला : पृथ्वीले सूर्यको वरिपरि घुम्दा दीर्घ वृत्ताकार बाटो बनाई घुम्दछ । यही बाटालाई कक्ष (orbit) भनिन्छ । आफ्नो कक्ष भएर पृथ्वीलाई एक फन्को पुरा गर्न लगभग ३६५ दिन लाग्छ । यसै गतिलाई हामी पृथ्वीको वार्षिक गति भन्छौं । पृथ्वीको वार्षिक गतिकै आधारमा हामी प्रत्येक वर्षको गणना गर्छौं । वर्ष भरीमा हामी कहिले जाडो, कहिले गर्मीको अनुभव गर्छौं । कहिले काहीँ न त बढी गर्मी र न त बढी जाडो भएका ऋतुहरूको, अनुभव गर्छौं । यो सबै पृथ्वीको वार्षिक गतिकै कारणले भएको हो । पृथ्वीको वार्षिक गतिलाई माथिको चित्रद्वारा पनि स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

हामी पृथ्वीको उत्तरी गोलार्धमा बस्छौं । यहाँ हुने ऋतु परिवर्तनको कारण पृथ्वीको वार्षिक गति हो । पृथ्वीको वार्षिक गतिलाई बुझ्न चार ओटा ऋतुको अवस्था अध्ययन गर्नुपर्छ ।

चित्रमा देखाएअनुसार पृथ्वी 'क' स्थानमा हुँदा सूर्यको किरण पृथ्वीको उत्तरी गोलार्धको कर्कट रेखामाथि सिधा पर्दछ । उत्तरी गोलार्धमा सूर्यको किरण सिधा पर्ने हुनाले त्यहाँ गर्मी ऋतु हुन्छ भने दक्षिणी गोलार्धमा सूर्यको किरण उत्तरी गोलार्धमा रहने भएकाले यस अवस्थालाई उत्तरी गोलार्धमा रहने भएकाले यस अवस्थालाई उत्तरायण (Summer Solstic) पनि भनिन्छ । यो जुन २१ तारिखमा हुन्छ ।

जुन २१ तारिखपछि सूर्यको परिक्रमा गर्दै पृथ्वी 'ख' स्थानमा पुग्छ । यस स्थानमा पुग्दा सूर्यको किरण भूमध्य रेखामाथि सिधा पर्छ । यस दिन र रातको लम्बाइ पनि बराबर नै हुन्छ । गर्मी ऋतुपछि आउने शरद ऋतु भएकाले यस अवस्थालाई “शरद सम्पात” (Autumanal Equinox) भनिन्छ । चित्रमा देखाइए अनुसार 'ख' अवस्था अथवा सेप्टेम्बर २३ तारिखको अवस्था हो ।

सेप्टेम्बर २३ तारिखपछि पृथ्वी सूर्यको परिक्रमा गर्दै जाँदा 'ग' स्थानमा पुग्छ ।

यस अवस्थामा आइपुग्दा सूर्यको किरण दक्षिण गोलार्धमा सिधा पर्दछ तर हामी बसेको उत्तरी गोलार्धमा छड्के पर्छ । सूर्यको किरण छड्के पर्ने हुनाले यहाँ हिउँद ऋतु हुन्छ । रात लामो र दिन छोटो हुन्छ यो चित्रमा देखाए जस्तै डिसेम्बर २२ तारिखको अवस्था हो । यसलाई दक्षिणायन (Winter Solstice) पनि भनिन्छ ।

डिसेम्बर २२ तारिख पछि पृथ्वी 'घ' स्थानमा पुग्छ । यस अवस्थामा सूर्यको किरण फेरि भूमध्य रेखामा सिधा पर्दछ । भूमध्यरेखामा सिधा पर्ने हुनाले न त धेरै गर्मी, न त बढि जाडो हुन्छ । दिन र रातको लम्बाई बराबर हुन्छ । जाडो ऋतु सकिए पछिको यो अवस्थालाई “वसन्त सम्पात” (Vernal Equinox) भनिन्छ ।

यो पृथ्वीले सूर्यलाई परिक्रमा गर्ने क्रम निरन्तर चलिरहन्छ । र यससँगै ऋतु परिवर्तन पनि भइरहन्छ । हाम्रो उत्तरी गोलार्धमा जुन ऋतु हुन्छ, दक्षिणी गोलार्धमा त्यसको विपरीत ऋतुहरू ठिक विपरित हुन्छन् ।

जयलक्ष्मी : पृथ्वीको वार्षिक गतिबाट कस्ता कस्ता असरहरू पर्छन् त ?

शशीकला : पृथ्वीको वार्षिक गतिबाट निम्न लिखित असरहरू देखा पर्छन्-

१. पृथ्वीको वार्षिक गतिकै कारणले ऋतु परिवर्तन हुन्छ । पृथ्वी आफ्नो कक्षमा घुम्दै जाने भएकाले सूर्यको किरण पनि सिधा र छड्के पर्ने गर्छ र ऋतु परिवर्तन हुन्छ ।
२. पृथ्वीलाई सूर्यको वरीपरी एक फन्को घुम्न लगभग ३६५ दिन लाग्छ । यसले गर्दा वर्षको गणना गर्न सजिलो हुन्छ ।
३. पृथ्वीको कुनै एक ठाउँबाट देखिएका ताराहरू विस्तारै हराउँदै गएर फेरि अर्को वर्षपछि त्यही ठाउँमा देखिन्छन् । पृथ्वीको वार्षिक गतिले गर्दा नै यस्तो भएको हो ।

जयदेव : हामीलाई पृथ्वीको गति र यसबाट पर्ने असरहरूको जानकारी गराएकोमा धन्यवाद ।

शशीकला : तिमीहरूलाई पनि धन्यवाद ।

क्रियाकलाप

१. पृथ्वीको गति कति किसिमको छ र ती कुन कुन हुन् ?
२. पृथ्वी गोलाकार नभएर चेप्टो भएको भए के हुन्थ्यो होला ?
३. पृथ्वीमा ऋतु परिवर्तन हुने कारणहरू के के हुन् ?
४. पृथ्वीको दैनिक गतिका असरहरू लेख ।
५. फरक छुट्याऊ :
 - (क) पृथ्वीको दैनिक गति र वार्षिक गति
 - (ख) अक्ष र कक्ष
 - (ग) उत्तरायण र दक्षिणायन
६. तिम्रो समुदायमा ऋतु परिवर्तनबाट के के असरहरू परेको छ ? तल दिइएको तालिका जस्तै बनाएर लेख ।

ऋतुहरू	तिमीले लगाउने लुगा	समुदायले गर्ने कृषि	चाडपर्व
हिउँद			
गृष्म			
वसन्त			
सरद			

- तपाईंले रेडियामा अथवा टेलिभिजनमा समाचार सुन्नु भएको छ ?
- समाचारको अन्त्यमा प्रसारण गरिने मौसम सम्बन्धी विवरण सुन्नु भएको छ ?
- एक दिनभित्रमा पनि कहिले घाम लाग्ने, कहिले बादल लाग्ने, कहिले पानी पर्ने, कहिले हावाहुरी चल्ने अवस्था किन आउँछ ?

नानी शोभा टेलिभिजनमा समाचार हेरीरहेकी थिइन । समाचारको अन्त्यमा आजको मौसम सम्बन्धी विवरण भनी यस्तो तथ्याङ्क देखिन् ।

तापक्रम	धनकुटा	काठमाडौँ	पोखरा	विरेन्द्रनगर	दिपायल
अधिकतम	२९ से	३१ से	३३ से	३५ से	३६ से
न्यूनतम	२१ से	२४ से	२४ से	२७ से	२९ से
वर्षा	फाटफुट	-	२ मि.मि	-	-

मौसम सम्बन्धि विवरण हेरिसकेपछि उनलाई मौसमका बारेमा जान्ने इच्छा भयो । उनले मौसम र हावापानीको पाठ लेखिएको भूगोलको पुस्तक पल्टाइन् र अध्ययन गर्न थालिन् । त्यसपछि उनलाई अझै जान्ने इच्छा लाग्यो र google टाइप गरेर weather and climate टाइप गरिन् । गुगलमा हावापानी र मौसम सम्बन्धी विभिन्न विवरणहरू र चित्रहरू भएका साइटहरू देखापरे । उनले त्यसको पनि अध्ययन गरिन र निम्न निश्कर्ष निकालिन् :

मौसम (weather)

मौसम भनेको वायुमण्डलको अवस्था हो । वायुमण्डलको तापक्रम, बादल, वर्षा, हावाको चाप र आद्रताको अवस्थालाई नै मौसम भनिन्छ । मौसमको अवस्था अनिश्चित हुन्छ र यो क्षण क्षणमा बदलि रहन्छ । घाम लाग्नु, बादलले ढाक्नु, हुरी चल्नु, पानी पर्नु, असिना आउनु आदि मौसमको अवस्थाहरू हुन् । मौसमले सिमित ठाउँ ढाकेको हुन्छ । कुनै ठाउँमा पानी परिरहेका बेला अर्को ठाउँमा घाम लागिरहेको हुन्छ । कुनै ठाउँमा असिना पानी आउँदा अर्को ठाउँमा हावाहुरी मात्र चलिरहेको हुन्छ । त्यसैले मौसम अनिश्चित हुन्छ ।

हावापानी (climate)

हावापानीलाई अर्को शब्दमा जलवायु पनि भनिन्छ । वर्षभरिको मौसमको औषत अवस्थालाई हावापानी भनिन्छ । वर्षभरिमा मौसमको अवस्था कस्तो रह्यो, कुन कुन महिनामा कति पानी पयो, कुन कुन महिना सुख्खा रहे, कुन महिनाको अधिकतम तापक्रम कति रह्यो यसैको आधारमा हावापानी निर्धारण गरिन्छ । नेपालको हावापानी मनसुन (monsoon) हावापानी हो । यो हावापानी गृष्म ऋतुमा गर्मी र प्रशस्त वर्षा हुने र हिउद ऋतुमा जाडो र सुख्खा हुने गर्दछ । यो मनसुन हावापानी नेपालमा मात्र नभई दक्षिण एसिया भरी नै पाइने हावापानी हो । त्यसैले हावापानी ठूलो क्षेत्रमा फैलिएको हुन्छ र लामो अवधिपछि मात्र परिवर्तन हुन्छ ।

मौसम र हावापानीका फरक

मौसम	हावापानी
१. मौसम वायुमण्डलीय अवस्था हो ।	१. हावापानी मौसमको वर्षभरिको औषत अवस्था हो ।
२. हावाको चाप, ताप, आद्रता, बादल, वर्षा आदि वायुमण्डलको अवस्थामा मौसम निर्भर गर्दछ ।	२. हावापानी अक्षांश, जमिनको उचाइ, पर्वतमालाको उपस्थिति, समुद्रको दुरी, सामुद्रिक धार आदिमा निर्भर हुन्छ ।
३. मौसम क्षण क्षणमा बदलिन्छ र यो अस्थायी प्रकृतिको हुन्छ ।	३. हावापानी वर्षैभरी एकनासको हुन्छ र यो स्थायी प्रकृतिको हुन्छ ।
४. मौसमले सिमित क्षेत्र ढाकेको हुन्छ ।	४. हावापानीले व्यापक र विस्तृत क्षेत्र ढाकेको हुन्छ ।

क्रियाकलाप

१. मौसम भनेको के हो ?
२. हावापानीको परिचय दिनुहोस् ।
३. हावापानी र मौसमबिचको भिन्नता देखाउनुहोस् ।
४. हावापानीलाई वर्षभरिको मौसमको अवस्था किन भनिन्छ ?

५. यदि तपाईँसँग थर्मोमिटर (Thermometer) छ भने त्यसलाई भिन्तामा झुन्ड्याउ र प्रत्येक एक एक घण्टाको तापक्रम नाप्नुहोस् । दिनभरिमा सबैभन्दा बढी तापक्रम कति भयो ? त्यसको पनि अभिलेख राख्नुहोस् र दिनभरिको औषत तापक्रम निकाल्नुहोस् । औषत तापक्रम निम्न सूत्र प्रयोग गरी निकाल्न सकिन्छ ।

$$\text{औषत तापक्रम} = \frac{\text{अधिकतम तापक्रम} + \text{न्यूनतम तापक्रम}}{२}$$

(दिनभरिको सबैभन्दा बढी तापक्रमलाई अधिकतम तापक्रम र सबैभन्दा कम तापक्रमलाई न्यूनतम तापक्रम भनिन्छ ।)

तपाईं पृथ्वीको भिन्न भिन्न स्थानमा जाँदा फरक फरक किसिमको तापक्रम पाउनु हुने छ ।

- भूमध्यरेखामा वर्षैभरि गर्मी र बढी तापक्रम भएको अनुभव गर्नुहुने छ तर ध्रुवीय क्षेत्रमा सधैं जाडो र कम तापक्रम पाउनुहुने छ, किन यस्तो भएको होला ?
- तपाईं जति जति उचाइ भएको अग्लो भागमा जानुहुन्छ त्यति नै ठण्डा भएको अनुभव गर्नुहुन्छ, किन ?
- गर्मी ऋतुमा नदी तथा समुद्रको किनारमा किन शितल अनुभव हुन्छ ?

हाम्रो पृथ्वीको बाहिरी सतहको बनावटलाई धरातल भन्दछौं । पृथ्वीको यो धरातल एकनास नभई फरक फरक किसिमको छ । यो फरक फरक किसिमको धरातलमा कतै तापक्रम बढी हुन्छ भने कुनै ठाउँमा कम । बढी तापक्रम हुने ठाउँमा बढी गर्मी हुन्छ भने कम तापक्रम हुने ठाउँमा जाडो हुन्छ । कहीं जाडो र गर्मी वरिपरि हुने गर्छ यस्तो हुनुको कारण के हो ? तापक्रममा प्रभाव पार्ने ती तत्त्वहरू के के हुन् ।

अक्षांश (Latitudes) : 0° को भूमध्यरेखाबाट हामी जति जति उत्तर वा दक्षिणतर्फ जान्छौं, त्यति नै तापक्रम पनि कम हुदै जान्छ र हावापानी पनि ठण्डा हुँदै जान्छ । भूमध्यरेखामा गर्मी हुनु तर ध्रुवीय क्षेत्र चिसो हुनुको कारण अक्षांश हो । पृथ्वीको भूमध्यरेखामा सूर्यको किरण सिधा पर्दछ तर जति जति उत्तर वा दक्षिणतिर गयो त्यति नै सूर्यको किरण पनि छड्के पर्दै जान्छ । छड्के किरणको तताउने शक्ति कम हुन्छ । त्यसै कारणले भूमध्य रेखामा गर्मी भएको हो ।

उचाइ (Altitudes) : तापक्रममा प्रभाव पार्ने अर्को तत्त्व धरातलको उचाइ हो । सूर्यबाट प्राप्त हुने किरण नै पृथ्वीको तापको स्रोत हो । सूर्यको किरण सिधा पृथ्वीको सतहमा आउँछ र पहिले सतहको वरपरको भाग तात्छ । सूर्यबाट आएको किरणलाई पृथ्वीले परावर्तन गर्ने भएकाले परावर्तित किरणले बिस्तारै पृथ्वीको सतहको माथिल्लो भागलाई तताउँदै जान्छ । अर्को कुरा पृथ्वीको सतहमा हावा को चाप बढी हुनाले हावामा रहेका अणुहरू पनि छरिएर रहेका हुन्छन् र बढी ताप लिन्छन् । यसैले सतहमा बढी तापक्रम हुन्छ तर जति जति माथि गयो त्यति नै हावाको चाप पनि कम हुन्छ र हावामा रहेका अणुहरू पनि छरिएर रहेका हुन्छन् । त्यसैले परावर्तित किरणले माथिल्लो सतहलाई कम तताउँछ र तापक्रम

पनि कम हुन्छ । तराई प्रदेशमा भन्दा पहाडमा तापक्रम कम हुनुको कारण पनि यही हो । प्रत्येक १६५ मीटरको उचाईमा १ डिग्री सेल्सीयस तापक्रम कम हुदै जान्छ ।

समुद्रबाट दूरता वा निकटता : समुद्रबाट नजिकको स्थानमा धेरै गर्मी हुँदैन । तर समुद्रबाट टाढाको स्थानमा धेरै गर्मी र सुख्खा हुन्छ । पानी ढिलो तात्दछ र ढिलै सेलाउँछ तर जमिन छिट्टै तात्दछ र छिट्टै सेलाउँछ । दिउँसो सूर्यको किरणले जमिन तातो भएर गर्मी भईसक्दा पनि समुद्रको पानी तातो भइसकेको हुँदैन । रातमा पनि जमिन चाँडै सेलाउँछ र तापक्रम पनि कम हुन्छ तर समुद्र नजिकको भागमा रातमा समुद्रको पानी सेलाएको हुँदैन र न्यानो नै हुन्छ । समुद्रबाट टाढा पर्ने महाद्वीपको भित्री भागमा हावापानी विषम प्रकारको हुनु र समुद्रको नजिकको भागमा हावापानी न्यानो हुनु यही कारण हो, जस्तै : अष्ट्रेलियाको पूर्वी भागमा भन्दा पश्चिमी भागमा हावापानी विषम हुनु ।

सामुद्रिक धार : सामुद्रिक धार दुई किसिमको हुन्छ न्यानोधार र चिसो धार । न्यानो धार वहने ठाउँको हावापानी न्यानो हुन्छ । जाडोमा पनि धेरै चिसो हुँदैन र गर्मीमा पनि धेरै गर्मी हुन पाउँदैन तर चिसो धार वहने ठाउँको हावापानी धेरै ठन्डा हुन्छ, जस्तै अमेरिकाको पूर्वी भागमा न्यानो गल्फस्ट्रीम धार बहन्छ र जाडोमा धेरै चिसो हुन पाउँदैन तर क्यानडाको पूर्वी भागमा चिसो ल्याब्रेडर धार वहने हुनाले त्यहाँको हावापानी अत्यन्त चिसो हुन्छ ।

क्रियाकलाप

१. तापक्रममा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू के के हुन् ?
२. मलेसियामा गर्मी हुनु तर रुसको साइबेरियामा सधैं जाडो हुनुको कारण के हो ?
३. तराई वा समथर भागमा तापक्रम बढी हुनु तर पहाडी भागमा तापक्रम किन हुन्छ ? प्रष्ट पार्नुहोस् ।
४. सामुद्रिक धारको हावापानीमा कसरी प्रभाव पार्दछ ? उदाहरणसहित प्रष्ट पार्नुहोस् ।
५. समुद्रबाट जति जति टाढा हुन्छ, त्यति नै हावापानी विषम हुन्छ, किन ?

भाइ बहिनीहरू ! तपाईंहरूले यसभन्दा पहिले पनि नेपालको नक्सा बनाउनु भएको होला । नेपालको नक्सा कुन कुन विधिबाट बनाउनु भयो ? नेपालको नक्सा बनाई सकेपछि कस्ता कस्ता सङ्केतहरू प्रयोग गर्नुभयो ? आधारभूत तहमा अध्ययन गर्ने तपाईंहरूका साथी विश्वप्रकाशले तलका विधिहरू प्रयोग गरेर नेपालको नक्सा बनाए :

१. ट्रेसिङ्ग विधि : यस विधिअनुसार नक्सा बनाउन विश्वप्रकाशले पातलो, पारदर्शी कागज लिए । त्यस्तो कागजलाई ट्रेसिङ्ग पेपर भनिन्छ । त्यो कागजलाई नेपालको नक्सामाथि राखे । कागजमा नेपालको नक्सा स्पष्ट देखियो । त्यसपछि उनले पेन्सिलको सहायताले कागजमा नेपालको नक्सा बनाए । उनी भन्छन्, यदि यस्तो ट्रेसिङ्ग पेपर पाइएन भने सफा सेतो कागजमा ४-५ थोपा मटितेल राखेर दल्यो भने पनि ट्रेसिङ्ग पेपर जस्तै पारदर्शी हुन्छ र नक्सा छान्न सकिन्छ ।
२. स्टेनसिल विधि : विश्वप्रकाशले आफ्नो किताब र एटलसमा भएको नेपालको नक्सा पल्टाए । त्यस नक्सामुनि सफा सेतो कागज राखे । त्यसपछि किताबमा भएको नेपालको नक्सा माथि पेन्सिलले कोर्दै गए । किताबको नक्सामा कोरी सकेपछि नक्सा मुनी राखेको सेतो कागजमा हेर्दा उनले नेपालको नक्साको आकारको डोब देखे । अब त्यो डोबमाथि पेन्सिलले कोर्दै गए । नेपालको नक्सा तयार भयो ।
३. टेम्प्लेट विधि : विश्वप्रकाशले अर्को विधि प्रयोग गरेर पनि नक्सा बनाउन जाने का रहेछन् । त्यसलाई टेम्प्लेट विधि भनिंदोरहेछ । यस विधिअनुसार नेपालको नक्सा बनाउँदा उनले पहिले एउटा वाक्लो कागजलाई नेपालको नक्सा जस्तै आकार बनाई काटे । त्यसलाई सफा सेतो कागजमाथि राखेर वरिपरिबाट त्यसको आकार जताजता गएको छ, त्यसैअनुसार पेन्सिल ले कोर्दै लगे । नेपालको नक्सा तयार भयो ।
४. ग्राफ विधि र रेखा विधि : यस विधिअनुसार उनले पहिले १० से.मि. लम्बाइ र ६ से.मि. चौडाइ भएको एउटा आयात (Rectangle) खिचें । त्यस आयातभित्र विभिन्न नापका ठाडो र तेर्सो धर्काहरू कोरे र त्यसभित्र नेपालको नक्सा बनाए ।

५. स्वतन्त्र रेखाङ्कीत विधि : यस विधिअनुसार नेपालको नक्सा बनाउँदा विश्वप्रकाशले पहिले एट्लसमा भएको नेपालको नक्सा आफ्नो अगाडि राख्ने । एट्लसको नेपालको नक्सा बनाउँदै गए । नमिलेका ठाउँमा इरेजरले मेट्दै मिलाउँदै लगे । बारम्बारको अभ्यासबाट विश्वप्रकाशले स्वतन्त्र रेखाङ्कीत विधिबाट नेपालको नक्सा तयार गरे । उनले बनाएको नेपालको नक्सा यस्तो थियो :

नेपालको आउट लाइन नक्सा ।

नेपालको नक्सा बनाइसकेपछि विश्वप्रकाशले निम्न लिखित सङ्केतहरू नक्सामा प्रयोग गर्न सकिन्छ भनी त्यसको सूची तयार गरे :

सडक

नदी

ताल

शिखर र चुचुरो

भञ्ज्याङ

पुल

पर्वत श्रेणी

राजधानी

विमान स्थल

कृषि उत्पादन हुने क्षेत्र

मुख्य सहर

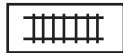
क्रियाकलाप

१. तल दिइएका सङ्केत बिच जोडा मिलाउनुहोस् :

विमान स्थल

मन्दिर

रेलमार्ग

चिया उत्पादन हुने क्षेत्र

फलाम खानीको क्षेत्र

२. विश्वप्रकाशले विभिन्न विधि प्रयोग गरी बनाएका नक्साहरू मध्ये तपाईंलाई कुन विधि मन पर्‍यो ? आफूलाई मनपरेको विधि प्रयोग गरी नेपालको नक्सा बनाउनुहोस् र त्यसमा कुनै तिन ओटा तथ्य र सङ्केतहरू भर्नुहोस् ।
३. रेखाङ्कित विधिबाट नेपालको नक्सा बनाई त्यसमा सप्तकोशी नदी, हेटौँडा फेवाताल, मुक्तिनाथ मन्दिर भरेर देखाउनुहोस् ।
४. नेपालको नक्सामा नेपालका तिन प्रसिद्ध शिखर चुचुरो भनेर देखाउनुहोस् ।

तलका प्रश्नहरूको बारेमा सोच्नुहोस् :

- संसारमा कति ओटा महादेश छन् ?
- दक्षिणी गोलार्धमा कति ओटा महादेश पर्छन् ?
- उत्तरी गोलार्धमा कुन कुन महादेश पर्छन् ?
- दुवै गोलार्धमा अवस्थित महादेश कुन हो ?
- उत्तर अमेरिका कुन गोलार्धमा अवस्थित छ ?
- उत्तर अमेरिका महादेशको बारेमा निम्न लिखित तथ्यहरूको अध्ययन गर्नुहोस् :

क्षेत्रफल : २ करोड ४ लाख २७ हजार वर्ग किलोमिटर (तेस्रो ठुलो महादेश)

सिमाना : पूर्वमा उत्तरी आन्ध्र महासागर, पश्चिममा उत्तरी प्रशान्त महासागर, बेरिङ जलसंयोजक, दक्षिणमा पानामा नहर, दक्षिण अमेरिका, उत्तरमा अन्टार्टिका महासागर

पर्वत शृङ्खला : रकी पर्वत, अपलेचियन पर्वत, म्याकेन्जी पर्वत, अलास्का शृङ्खला आदि

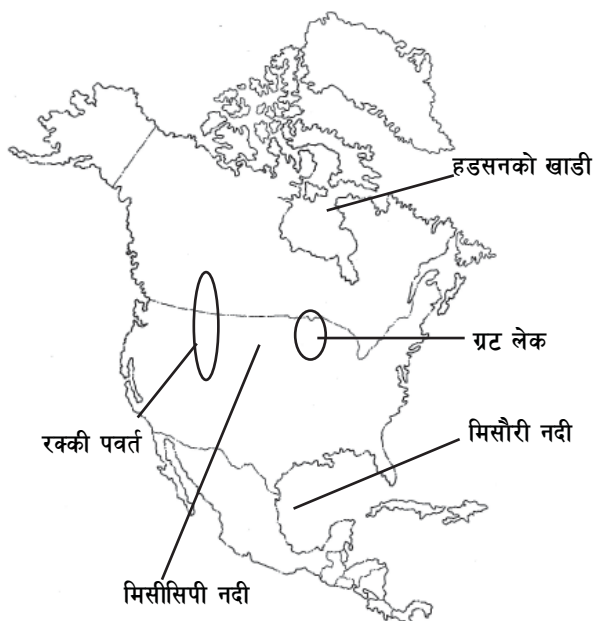
प्रमुख नदी : मिसिसिपी, मिसौरी आदि

ताल : ग्रेट लेक, रेन्डिया, अथावेस्क, सुपरियर, मिचिगन, इरी, विनिपेग आदि ।

हावापानी : दक्षिणी भूभागमा गर्मी, मध्यभागमा न्यानो र उत्तरी खण्डमा अत्यन्त चिसो ।

यस महादेशमा पर्ने मुलुकहरू : संयुक्तराज्य अमेरिका, क्यानडा, मेक्सिको, ग्वाटेमाला, एल साल्भाडोर, होन्डुरस, निकारागुवा, कोस्टारिका, पानामा, क्युवा, हाइटी, जमैका आदि ।

जनसङ्ख्या : लगभग ५० करोड

पेसा/व्यावसाय : व्यापार, कृषि, उद्योग आदि

भाषा: अङ्ग्रेजी, स्पेनिश, क्विचे, फ्रेन्च आदि

मुख्य धर्म : क्रिस्चियन

क्रियाकलाप

१. उत्तर अमेरिकाको नक्सामा निम्न लिखित स्थानहरू देखाउनुहोस् । रकी पर्वत, अलास्का, अप्लेचियन पर्वत, प्रशान्त महासागर, अत्यन्त ठन्डा ठाउँ, संयुक्तराज्य अमेरिका, मेक्सिको, मिसिसिपी नदी, सुपरियर ताल
२. उत्तर अमेरिका महादेशमा बसोबास गर्ने व्यक्तिको आर्थिक क्रियाकलापसँग नेपालका मानिसले गर्ने आर्थिक क्रियाकलापको तुलना गर्नुहोस् ।
३. हाल नेपाललगायत विश्वका विभिन्न मुलुकहरूबाट संयुक्तराज्य अमेरिकामा बसाइँ सर्ने क्रम तीव्र देखिन्छ । यसको कारण के होला ? सोधखोज गरी लेख्नुहोस् ।

बेरिङ, रकी, मिसिसिपी, मिसौरी, गर्मी, ४६ करोड, अङ्ग्रेजी, तेस्रो, २ करोड ४२ लाख २७ हजार, सुपरियर, ठन्डा, क्रिस्चियन, राम्रो व्यापार

४. उपर्युक्त तथ्यद्वारा खाली ठाउँ भरेर तलको अनुच्छेद पूरा गर्नुहोस् :

उत्तर अमेरिका विश्वको ठुलो महादेश हो । यसको क्षेत्रफल
वर्ग किलोमिटर रहेको छ । यो महासागरलाई उत्तर पश्चिममा
जल संयोजकले छुट्याएको छ । यहाँ अप्लेचियन र पर्वत प्रमुख
पर्वत शृङ्खला हुन् । यहाँ र नदी रहेका छन् ।
यहाँ ग्रेटलेक, मेचिगन आदि तालहरू छन् । यो महादेशको दक्षिणी भागमा
..... हुन्छ भने उत्तरी भागमा अत्यन्त हुन्छ । यहाँको
जनसङ्ख्या लगभग छ । यहाँ धेरैजसो मानिसले भाषा
बोल्छन् र धर्म मान्नेहरूको बाहुल्य रहेको छ । यहाँको आर्थिक स्तर
..... छ । यहाँका मानिस कृषि, उद्योग रमा संलग्न छन् ।

दक्षिण अमेरिकाको बारेमा निम्न लिखित तथ्यहरू अध्ययन गर्नुहोस् :

क्षेत्रफल : १ करोड ७८ लाख ३२ हजार वर्ग कि.मि. (विश्वको चौथो ठुलो महादेश)

सिमाना : पूर्वमा दक्षिण आन्ध्र महासागर

पश्चिममा दक्षिण प्रशान्त महासागर, उत्तरमा उत्तर अमेरिका र उत्तर आन्ध्र महासागर, दक्षिणमा एन्टार्टिका महासागर

पर्वत शृङ्खला : एन्डिज पर्वत

प्रमुख नदी : अमेजन, पाराना, पाराग्वे, नेग्रो

ताल : टिटिकाका ताल, माराकैवा ताल, मार चिक्वुटा ताल

हावापानी : उत्तरी क्षेत्रमा गर्मी, दक्षिणी क्षेत्रमा ठन्डा

वनस्पति : उत्तरी तथा मध्य क्षेत्रमा

सदावहार, समशीतोष्ण पतझर वन, घाँसे मैदान, भूमध्यसागरीय वनस्पति आदि ।

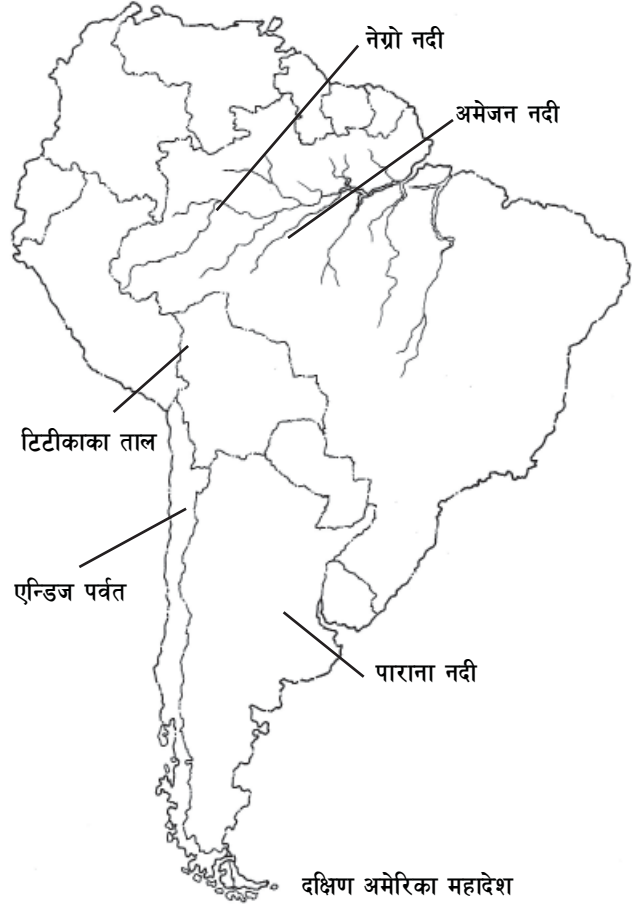
यस महादेशमा पर्ने मुलुकहरू : ब्राजिल, अर्जेन्टिना, पेरु, भेनेजुयला, कोलम्बिया, गुयाना, सुरिनाम, बोलिभिया, उरुग्वे, चिली, फ्रेन्च गायना आदि ।

जनसङ्ख्या : लगभग ३५ करोड

पेसा/व्यावसाय : कृषि, पशुपालन, व्यापार, उद्योग आदि ।

खनिज : चाँदी, सिसा, कोइला, बक्साइट, फलाम, टिन, तामा, सुन, तेल आदि ।

भाषा: स्पेनिस, पोर्चुगिज, जर्मन, इटालियन, क्वेचौ, हिन्दी आदि ।

१. दक्षिण अमेरिकाको नक्सामा निम्न लिखित तथ्यहरू देखाउनुहोस् :

एन्डिज पर्वत, टिटिकाका ताल, दक्षिण प्रशान्त महासागर, अमेजन नदी, मरुभूमि क्षेत्र, पाराग्वे नदी, उष्ण सदावहार वन, अर्जेन्टिना, फलाम खानी, कोइला खानी

२. दक्षिणी अमेरिकाको चारैतिरको सिमानामा पर्ने स्थानहरूको नाम लेख्नुहोस् ।

३. दक्षिण अमेरिका महादेशका मानिसहरूको आर्थिक क्रियाकलाप लेख्नुहोस् । त्यहाँ गरिने पेसा तथा व्यवसायहरू नेपालसँग कुन कुन मिल्छन् र कुन कुन मिल्दैनन् छुट्याउनुहोस् ।

४. निम्न लिखित तथ्यहरूका आधारमा दक्षिण अमेरिका महादेशको बारेमा एक अनुच्छेद लेख्नुहोस् :

१ करोड ७८ लाख ३२ हजार वर्ग कि.मि. उत्तरी क्षेत्रलगायत धेरै भागमा ऊष्ण र दक्षिणी भागमा समशीतोष्ण, टिटिकाका माराकैवा, एन्डिज, भूमध्यरेखा, अमेजन, पाराना, पाराग्वे, ३५ करोड, पशुपालन, कृषि, वन पैदावारमा आधारित उद्योग, सुन, फलाम, कोइला, स्पेनिस, पोर्चुगिज, जर्मन, इटालियन, हिन्दी

पाठ : ८ अफ्रिका महादेशको प्राकृतिक अवस्था र सामाजिक जनजीवन

प्राकृतिक अवस्था

क्षेत्रफल : ३ करोड २ लाख ४७ हजार वर्ग कि.मि. (विश्वको दोस्रो ठूलो महादेश)

सिमाना : पूर्वमा हिन्द महासागर र एसिया महादेश, पश्चिममा आन्ध्र महासागर, उत्तरमा भूमध्य सागर र युरोप, दक्षिणमा एन्टार्क्टिक महासागर

पर्वत शृङ्खला : एटलस पर्वत, ड्राकेनस्बर्ग पर्वत, अहागर पर्वत, मुचिउगा पर्वत आदि ।

नदी : नाइल, जाम्बेजी, नाइजर

ताल : भिक्टोरिया, मालावी, चाड, तान्गानिका सडोल्फ, नास्सेर आदि ।

मरुभूमि : सहारा, अरेबियन, न्युवियन, कालाहारी, लिब्यान आदि ।

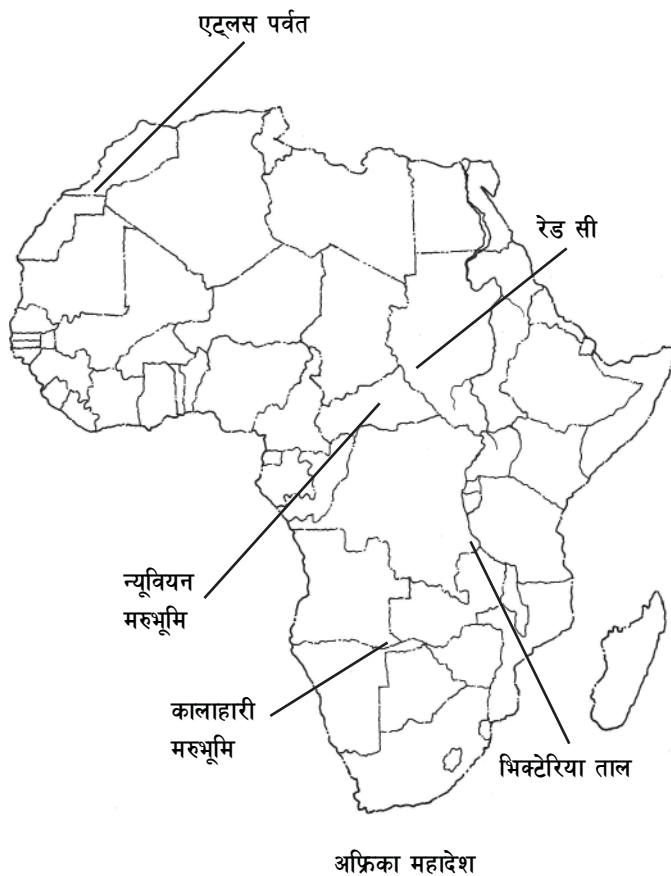
हावापानी : गर्मी, कम वर्षा

वनस्पती : घाँसे भूमि (zoo of the world), पतझर वन भूमध्यरेखीय वन आदि ।

सामाजिक जनजीवन र आर्थिक अवस्था :

जनसङ्ख्या : लगभग ७५ करोड

बसोबास : हब्सी (काला) जातिका मानिसहरू बढी र केही देशमा युरोपबाट गएका गोरा जातिहरू पनि रहेका ।

पेसा/व्यावसाय : कृषि, पशुपालन, उद्योग आदि ।

खनिज : सुन, हिरा, तामा, फलाम, कोइला, युरेनियम, बक्साइट, टिन, तेल आदि ।

अन्य : आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको र एचआइभी र एड्स बढी मात्रामा सङ्क्रमण रहेको ।

क्रियाकलाप

१. अफ्रिका महादेशको नक्सामा निम्न लिखित तथ्यहरू भर्नुहोस् :

(यसको लागि एटलसको समेत सहयोग लिनुहोस्) एटलस पर्वत, नाइल नदी, भिक्टोरिया ताल, चाउताल, सहारा मरुभूमि, कालहारी मरुभूमि, मकर रेखा, भूमध्यरेखा, हिन्दमहासागर, आन्ध्रमहासागर संसारको चिडियाखाना

२. तपाईं अफ्रिका महादेश जाने अवसर पाउनुभयो भने कुन ठाउँ जानुहुन्छ, किन ?

३. अफ्रिका महादेशका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनुको कारण के हो ?

४. अफ्रिका महादेशका प्रमुख तिन ओटा समस्याहरू लेख्नुहोस् ।

५. उपयुक्त तथ्यहरूबाट खाली ठाउँ भर्नुहोस् :

एटलस, मरुभूमि, नाइल, दोस्रो, संसारको चिडियाखाना, काला, ३ करोड २ लाख ४७ हजार, सुनखानी, कमजोर, एचआइभी र एड्स

अफ्रिका महादेश विश्वको ठुलो महादेश हो । यसको क्षेत्रफल वर्ग कि.मि. छ । यो महाद्वीपको धेरै भाग अत्यन्त कडा चट्टानले बनेको छ । यहाँ पर्वत पर्दछ । यहाँ धेरै छ । धेरै मरुभूमि भएकाले गर्मी र सुक्खा हावापानी पाइन्छ । यहाँको प्रमुख नदी हो । यहाँ प्रशस्त पाइन्छ । मरुभूमिको बिचबिचमा घाँसे मैदान पाइन्छ । यहाँको घाँसे मैदानलाई पनि भनिन्छ । यहाँ धेरैजसो जातिका मानिस बसोबास गर्छन् । यहाँको आर्थिक अवस्था छ । यहाँ बाट सङ्क्रमित जनसङ्ख्या बढी रहेको छ ।

रामदयाल र जानकीदेवी विद्यालयबाट घर फर्किदै थिए । बाटोमा उनीहरूलाई धेरै गर्मी भयो दुवै जना रुखको छहारीमा बसे । “उफ ! कस्तो गर्मी, किन फागुन महिनामा पनि यति धेरै गर्मी भएको होला, जानकी ?” रामदयालले निधारको पसिना पुछ्दै भने ।

सगरमाथाको कालापत्थरमा भएको मन्त्रीमण्डलको बैठक माल्दिप्समा समुद्रमुनि भएको मन्त्रीपरिषद्को बैठक

“यो सबै जलवायु परिवर्तनको असर हो, रामदयाल तिमीले भनेको जस्तो फागुन महिनामा गर्मी बढेको मात्रै होइन, पौष, माघ महिनाका जाडो पनि सम्झ त, कति धेरै जाडो थियो । शीत लहर पनि त्यत्ति नै चल्यो । जाडो महिनामा शीत लहर पनि त्यति नै चल्यो । जाडो महिनामा घामसमेत तापन पाइएन । गएको वर्ष असार साउन महिनामा जति वर्षा हुनुपर्ने हो, त्यति वर्षा हुन नसकेर धान रोप्नसमेत पाइएन । मौसम सफा हुनुपर्ने असोज महिनामा धुमधामसँग पानी परेर कति दुःख दियो । श्यामसुन्दर काकाको खेत बाढीले पुरीदिएको तिमीलाई थाहा छैन र ? तिम्रो, हाम्रो र रामपियारी दिदीको घर झन्डै बगाएको हैन र ? फागुन - चैत महिनामा फुल्ने लालीगुराँस माघ महिनाको सुरुमै लटरम्म फुल्न थालेछ भनेर जयराम दाइले भनेको कुरा तिमीले यत्ति चाँडै बिर्सियो ? उहाँले त अझ हिमालयको थियो नि हैन र ? ” जानकीदेवीले भनिन् ।

जानकीदेवीको कुरा सुनेर रामदयालले अझ आफूले जानेको कुरा थपे - “हो, तिमीले ठिक भन्यौ जानकी । मैले कुनै पनि कुरा बिर्सको छैन । हाम्रो घरमा तिहारको लागि रोपेको सयपत्री र गोदावरी फुल मङ्सिर महिनामा फुलेको थियो । यस साल परेको ठुलो असिना पानीले हाम्रो गहुँबाली त सबै नष्ट भयो । घरमा पालेको बाख्राले एक महिना अगाडि नै पाठा पाठी जन्मायो । मेरो बुबाले भन्दै हुनुहुन्थ्याये धान बालीमा पनि नयाँ रोग कीरा लागेको छ रे । यस्तो किन भइरहेको छ, मैले बुझेको छैन ।”

“मैले अधि नै भनी सकैं नि, यो सब जलवायु परिवर्तनको असर हो । यति मात्र कहाँ हो र, हाम्रो खेतबारीमा रोपेको फलफुलहरू पनि छिट्टै पाक्ने गरेका छन् । गर्मी हुनु र जाडो को मौसममा धेरै जाडो हुनु पनि यसैको असर हो । हाम्रो पृथ्वीमा नै तापक्रम बढेर गइरहे को हुनाले पृथ्वीको हिउँ पग्लेर समुद्रमा मिसिएर समुद्रको, सतह बढिरहेको छ । यसले समुद्रमा रहेको टापु देशहरू डुब्न सक्छन् भने हाम्रो जस्तो देशहरूमा चाहिँ सुख्खा लागेर खोला, पोखरीहरू सुक्न थाल्छन् । त्यही भएर विश्वभरिमा जलवायु परिवर्तन र त्यसबाट पर्ने असरको सन्देश फैलाउन सन् २००९ मा मालदीप्सले समुद्रमुनि र नेपालले सगरमाथाको कालापत्थरमा मन्त्रि परिषद्को बैठक गरेका थिए भनेर गुरूआमाले भन्नुभएको छैन ?” जानकीदेवीले भनिन् ।

“हो, जानकी गुरूआमाले हामीलाई कक्षामा पत्रिका पढ्न लगाएर छलफल गर्न लगाउनु भएको थियो । हामी मानिसहरूको कारणले गर्दा नै पृथ्वीको तापक्रम बढेर जलवायु परिवर्तन भइरहेको छ । हामी ठुला ठुला उद्योग, कल कारखाना खोल्छौं । यसले गर्दा हाम्रो पृथ्वीको वरिपरि रहेको वायुमण्डलमा कार्बनडाइ अक्साइड, कार्बन मोनो अक्साइड, सल्फरडाइ अक्साइड आदि जस्ता हानिकारक ग्याँसहरू बढ्न थाल्छन् । यी ग्याँसहरूले सूर्यबाट आउने तापलाई रोक्न त सक्दैनन् तर पृथ्वीले परावर्तन गर्ने तापलाई रोकिदिन्छन् जसका कारण वायुमण्डलको तापक्रम वृद्धि हुन्छ । यसैको असरलाई हरितगृह प्रवाह (Green house effect) भनिन्छ । यसैको असरले पृथ्वीको तापक्रम प्रत्येक वर्ष बढिरहेको छ । सन् १९७० देखि सन् २००० सम्म ३० वर्षको मौसमको अध्ययनले हाम्रो देशमा ०.६ डिग्री सेल्सियसको दरले तापक्रम बढ्ने यो क्रम लगातार भैरहेकोले यस्ता विपत्हरू आइलागेको हुन् ।” रामदयालले आफूले सम्झेको कुरा सुनाए ।

“पृथ्वीलाई बचाउन जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने असरलाई कम गर्नुपर्छ । कोइला, पेट्रोल, डिजेल, मटितेल, दाउरा आदिको कम प्रयोग गर्नुपर्छ । त्यसको सट्टामा जलविद्युत, सौर्यशक्ति, गोबरग्याँस आदिको प्रयोग बढाउनुपर्छ । खाली जग्गा, भीर पाखा आदिमा वृक्षारोपण गरेर हरियाली बढाउनुपर्छ, बुझ्यौ ?” जानकीले पनि समाधानको उपाय निकालिन् ।

“हो, अब हामीले विद्युत र व्याट्रीबाट चल्ने यातायातका साधनको बढी प्रयोग गर्नुपर्छ र वनजङ्गलमा डडेलो लगाउने काम पुरै रोक्नुपर्छ, हैन र ?”

१. जलवायु परिवर्तनको अर्थ स्पष्ट पार्नुहोस् ।
२. तल दिइएको जस्तै तालिका बनाई त्यसमा जलवायु परिवर्तनका कारणहरू र त्यसबाट पर्ने असरहरू लेख्नुहोस् ।

जलवायु परिवर्तनका कारणहरू	जलवायु परिवर्तनका असरहरू

३. जलवायु परिवर्तनका असरलाई कम गर्ने उपायहरू लेखेको एउटा सूचनापाटीको नमूना बनाउनुहोस् ।
४. दायाँ हातको हत्केलामा प्लास्टिकको भोला बाँध्नुहोस् र बायाँ हातको हत्केलामा कपडाको भोला वा रुमाल बाँधेर केही बेर घाममा दुवै हात फैलाएर उभिनु होस् । अब के के भयो ? आफूले अनुभव गरेका कुराहरू लेख्नुहोस् ।
५. आफ्नो घर वा छिमेकका जेष्ठ नागरिकलाई निम्न प्रश्नहरू सोधेर त्यसको उत्तर लेख्नुहोस् :

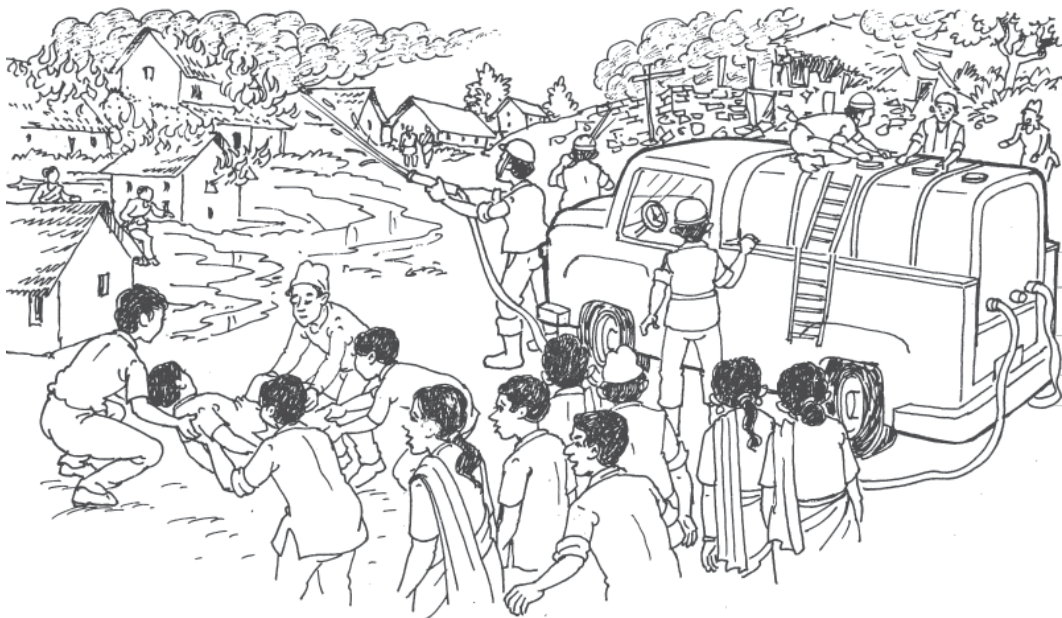
(क) बिस वर्ष पहिले र अहिलेमा गर्मी बढेको छ कि घटेको छ ?

(ख) बिस वर्षअघि र अहिले हिउँद याममा हुने जाडोमा के अन्तर आएको छ ?

(ग) हिउँद ऋतु र गर्मी ऋतुमा पाक्ने फलफुलहरू बिस वर्षअघि कहिले कहिले पाक्थे ? अहिले आएर कहिले पाक्छन् ?

(घ) तिहारको समयमा फुल्ने सयपत्री, मखमली, गोदावरी आदि फुलहरू अघि फुल्ने समय र अहिले फुल्ने समयमा के अन्तर आएको छ ?

(ङ) बिस वर्षअघि आउने/फैलने रोग ब्याधिको प्रकोप र बिरामीको सङ्ख्या र अहिलेमा के फरक छ ?

तलका प्रश्नहरूको उत्तर खोजौं

- तपाईंले कहिल्यै आगलागी, डडेलोबाट सहर, गाउँ वस्ती प्रभावित भएको देख्नु भएको छ ?
- बाढी, पहिरोले घरखेत बगाएको समाचार सुन्नु वा हेर्नु भएको छ ?
- भूकम्प, हावाहुरीले कस्तो कस्तो क्षति पुऱ्याउला ?
- हैजा, कालाज्वर, भाइरल इन्फ्लुएन्जा, जिका भाइरस आदिज स्ता सरुवा रोगको माहामारीबाट बच्न के के सावधानी अपनाउनुपर्ला ?

(माथि दिएका प्रश्नहरू साथीहरूको समूह बनाई छलफल गर्नुहोस् र समाधान पनि पत्ता लगाउनुहोस् ।)

हो, हामी मानिसहरूको दैनिक जीवनमा विभिन्न किसिमका समस्या र विपत्तिहरू भोग्नु पर्छ । आगलागी, बाढी, पहिरो, भूकम्प, हावाहुरी, रोगव्याधि आदिले हाम्रो जीवनमा अनेक दुःख, कष्ट र समस्याहरू ल्याउँछन् । हाम्रो घर, सम्पत्ति नष्ट गरीदिन्छ । ठुलो

सङ्ख्यामा मानिस तथा जीवजन्तुको मृत्यु हुनेगर्छ । कतिपय घाइते तथा अपाङ्ग हुने अवस्था आउँछ । यस्तो अवस्थामा आफ्नो परिवारका सदस्यहरू समेत गुमाउनु पर्ने अवस्था हुनसक्छ । घर, खेत, सम्पत्ति गुम्न जानाले आश्रय विहिन बन्न पुगिन्छ । पिउने पानी, खाने कुरा लुगा कपडाको अभाव हुन्छ । हाम्रो जीवन कष्टपूर्ण र बेसहारा हुन्छ । यस्तो अवस्थालाई नै प्राकृतिक वा दैवी विपत्ति भनिन्छ । यस्ता प्राकृतिक अथवा दैवी विपत्तिहरूलाई पूर्ण रूपले नियन्त्रण गर्न सक्दैनौं तर सावधानीका उपायहरू अपनाउन सक्छौं भने ठुलो क्षति हुनबाट बच्न सक्छौं । ठुलो क्षति हुनबाट रोक्नु र यसबाट सुरक्षित रहने उपायहरू अपनाउनु नै विपद् व्यवस्थापन हो । विपद् व्यवस्थापन गर्दा तिन अवस्थालाई ध्यान दिनु पर्छ । ती अवस्थाहरू यस प्रकार छन् ।

१. विपद् आउनुभन्दा अगाडि

- (क) रोगब्याधी र सरुवा रोगबाट बच्नु घर वरिपरिको वातावरण स्वास्थ्य राख्ने र व्यक्तिगत सरसफाइमा ध्यान दिनुपर्छ ।
- (ख) हावाहुरीबाट बच्न मौसमको भविष्यवाणी गर्ने सूचना प्रणालीको विकास गर्ने र त्यस्तो भविष्यत सम्बन्धी सावधान रहन सर्वसाधारणमा सूचना दिने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- (ग) आगलागीबाट बच्न सलाई, लाइटर, वा अन्य ज्वलनशील पदार्थ (छिट्टै आगो टिप्ने) हरू जस्तै : मटितेल, पेट्रोल, आदि पदार्थहरू केटाकेटीहरूले नभेट्ने ठाउँमा राख्नुपर्छ ।
- (घ) बाढि, पहिरो र भूक्षयबाट बच्न नदीहरूमा टतबन्ध गर्ने, भिरालो जमिनमा वृक्ष रोपण गर्ने, गढा बनाएर खेती गर्ने, आदि उपायहरू अपनाउनुपर्छ ।
- (ङ) भूकम्पको क्षतिबाट बच्न प्राविधिकहरूको सल्लाहबमोजिम घर, भवन आदि निर्माण गर्ने अथवा तोकिएको मापदण्डअनुसारको निर्माण कार्य गर्ने ।
- (च) प्राकृतिक तथा दैवी विपत्तिबाट सुरक्षित रहने विभिन्न उपायहरू हुन सक्छन् त्यस्ता उपायहरूको पूर्ण अभ्यासहरू गर्ने, तालिमहरू लिने गर्नुपर्छ ।
- (छ) त्यस्ता विपत्तिहरू आइलाग्दा तुरुन्त घर बाहिर निस्कनुपर्ने हुनसक्छ । घर बाहिर बस्नु पर्ने हुनसक्छ । चोटपटक लाग्ने, बिरामी पर्ने अवस्था हुनसक्छ । यस्तो

अवस्थाका लागि खानेकुरा औषधी, लुगाकपडा, टर्च लाइट, ब्याट्री, सानो रेडियो आदि सामानसहितको भटपट भोला/आपत्कालिन भोला भेटिने ठाउँमा अथवा सबैले देख्न सकिने ठाउँमा राख्नुपर्छ ।

२. विपद्को समयमा

- (क) विपद्को समयमा आत्तिने, डराउने जथाभावी दौडने र भाग्ने गर्नुहुदैन ।
- (ख) सम्भव भएसम्म त्यस्ता विपद् सम्बन्धी सूचनाहरूको जानकारी लिइरहनु पर्दछ र अरूलाई पनि त्यसको जानकारी दिनुपर्छ ।
- (ग) परिवारका सबै सदस्यहरू एकसाथ बस्नुपर्छ र घरबाहिर निस्कनुपर्दा सुरक्षित साथ एकसाथ निस्कने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- (घ) घर बाहिर निस्कँदा भटपट भोला/आपत्कालिन भोला लिएर निस्कनुपर्छ ।
- (ङ) घरबाहिर निस्केर कुनै सुरक्षित ठाउँमा बस्नुपर्छ । सुरक्षित ठाउँमा बस्दा पनि समूहमा बस्नुपर्छ ।
- (च) आपत्कालिन उद्धार टोली वा स्वयंसेवकहरूलाई सूचना गर्ने, उद्धार कार्यमा सहयोग गर्ने काम गर्नुपर्छ ।
- (छ) यदि आफू विपद्मा परिएको छ भने हात वा रुमाल हल्लाएर, कराएर, आवाज दिएर उद्धारका लागि मदत माग्नुपर्छ ।
- (ज) घरबाहिर निस्कदा सकेसम्म खाली खुट्टा (नाङ्गो) लिएर ननिस्कने । जुत्ता चप्पल लगाएर निस्कनुपर्छ र फुटेका सिसा, चुँडिएको बिजुलीको तार, चोटपटक लाग्ने अन्य वस्तुबाट जोगिएर हिड्नुपर्छ ।
- (झ) यदि समूहका कुनै व्यक्ति घाइते भएमा तुरुन्त प्राथमिक उपचार गर्ने वा उद्धार टोलीलाई सूचना गरिहाल्नु पर्छ ।

३. विपद्पछिको समस्या :

- (क) बारम्बार विपद् सम्बन्धी सूचनाहरूको जानकारी लिइरहनुपर्छ ।

- (ख) विपद्को अवस्था हटेपछि उद्धार तथा राहत सामग्रीको उचित व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
- (ग) घर फर्कनु परेमा विपद्को अवस्था शान्तभई सकेपछि मात्र फर्कनुपर्छ ।
- (घ) विपद्को समयमा कुनै व्यक्ति हराएका छन् भने तिनीहरूको खोजी गर्नुपर्छ ।
- (ङ) आश्रय स्थल/शिविरमा हुनसक्ने संभावित दुर्घटना, लुटपाट आदिबाट जोगिन सधैं सतर्क रहने ।

अभ्यास

तल सोधिएका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. विपद् व्यवस्थापन भनेको के हो ?
२. तपाईंको समुदायमा अहिलेसम्म कुन कुन किसिमका विपद्हरू देखिए ? आफ्ना अभिभावकसँग सोधेर त्यसको सूची तयार पार्नुहोस् ।
३. कुनै पनि विपद् आउनुभन्दा अघि अपनाउनु पर्ने सावधानीका उपायहरू लेख्नुहोस् ।
४. विपद्को समयमा हतारिनु, आत्तिनु हुँदैन किन ? कारण प्रष्ट पार्नुहोस् ।
५. क्रियाकलाप

तपाईं आफ्नो समुदायमा आइपर्ने निम्न विपद्हरूलाई कसरी व्यवस्थापन गर्नुहुन्छ ? तालिकामा भर्नुहोस् :

विपद्को किसिम	विपद् आउँदाको अवस्थामा	विपद्पछि
आगलागी		
रोगको महामारी		
भूकम्प		

पाठ पढ्नुभन्दा पहिले सोच्नुहोस् र तलका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

१. तपाईं बसेको इलाकामा कहिलेदेखि मानव जाति बस्दै आएका छन् ?
२. तपाईं बसेको इलाका/क्षेत्र/जिल्ला कुन विकास क्षेत्रमा पर्छ ?
३. तपाईं बसेको इलाका पहिले स्वतन्त्र थियो कि कसैको अधीनमा थियो ? सोधखोज गर्नुहोस् ।
४. तपाईं बसेको इलाका नयाँ बस्ती वा पुरानो बस्ती/सहर हो ? आफ्ना अभिभावकसँग सोधेर लेख्नुहोस् ।

तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

नेपाल पहिले बाइसे र चौबिसे राज्यमा विभाजित थियो । ती बाइसे र चौबिसे राज्यमा एक आपसमा मेलमिलाप थिएन । त्यसैले राज्यहरू कमजोर अवस्थामा थिए । ती राज्यहरू कसैको नियन्त्रणमा थिएनन् स्वेच्छाले चलथे । ती राज्यहरू ससाना टुकामा विभाजित थिए । आपसी भैरुगडाले गर्दा ती अत्यन्त कमजोर थिए । त्यसैले गोर्खालीहरूले ती राज्यलाई आफ्नो अधीनमा पारे । गोरखा राज्यको विस्तार भयो । गोर्खालीहरूद्वारा काठमाडौँ विजय

गरेपछि आधुनिक काल सुरु भएको मानिन्छ । यसअघि काठमाडौँ उपत्यकाका राज्यहरू स्वतन्त्र र स्वाधीन थिए । गोर्खालीहरूले राजा पृथ्वीनारायण शाहको नेतृत्वमा अनेकौँ पटकको प्रयासपछि काठमाडौँ उपत्यका विजय गरेका थिए । यसअघि गोर्खालीहरूले बनारसबाट हातहतियार जम्मा गरी नुवाकोटमाथि आक्रमण गरी कब्जा गरेका थिए । पहिलो पटक नुवाकोटमाथि आक्रमण गर्दा गोर्खाली सेना पराजित भएका थिए ।

त्यसबखत नुवाकोट काठमाडौँ अर्न्तगत थियो । त्यसको सुरक्षाको जिम्मा जयन्त रानाले लिएका थिए । यसअघि जयन्त राना नरभूपाल शाहका सेना नायक थिए तर नुवाकोटको पहिलो युद्धमा हार भएको हुनाले यिनी काठमाडौँका राजा जयप्रकाश मल्लका शरणमा गएर नुवाकोटको रक्षा गर्ने अभिभारा लिएका थिए ।

गोर्खालीहरूले अन्तिमपटक नुवाकोटमा आक्रमण गर्दा जयन्त राना काठमाडौँ गएका थिए । यिनले आफ्ना छोरा शङ्खमणि रानालाई नुवाकोटको रक्षा गर्ने अभिभारा सुम्पेका थिए । त्यसै बखत गोर्खालीहरूले नुवाकोटमाथि आक्रमण गरेर शङ्खमणि रानालाई मारेका थिए । नुवाकोटको विजयपछि गोर्खालीहरूले बेलकोटमाथि आक्रमण गरे । त्यसबखत जयन्त राना काठमाडौँबाट बेलकोटमा आएका थिए । बेलकोटको युद्धमा जयन्त राना समालिए र मारिए ।

पृथ्वीनारायण शाहको एकीकरण अभियानमा जनताको ठुलो योगदान रहेको थियो । गोर्खालीहरूमा बिसे नगर्ची, लक्ष्मीनारायण पाँडे, विराज बखेती, गुणनिधि पन्त, रामकृष्ण थापा, रामकृष्ण कुँवर, जसवन्त राना, नन्दुपाध्ये कडरिया, वंशराज पाण्डे, तुलाराम पाँडे, ज्योतिषी कुलानन्द ढकाल, केशरसिंह बस्न्यातले नेपालको एकीकरणमा पसिना बगाएका थिए भने धेरैले त्यसैमा बलिदानसमेत गरेका छन् । काजी कालु पाँडे, शिवराम सिंह बस्न्यात, चौतारिया जहाँगिर शाह, बाघ भिमसेन थापा, जीवरामसिंह बस्न्यातले युद्ध मोर्चामा नलडेका भए निश्चय पनि पृथ्वीनारायण शाहको एकलो प्रयासले नेपालको एकीकरण तथा राज्य विस्तार हुन सक्ने थिएन । त्यसैले यो देश जनताको रगत पसिनाको उपज हो ।

माथिको सामग्रीको अध्ययनको आधारमा तलका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

१. एकीकरण अभियानका सिलसिलामा गरिएका योजनाहरू तथा पूर्व तयारीको बुँदागत रूपमा सूची बनाउनुहोस् ।
२. तपाईंका आमाबुबाले हालको अवस्थामा आउन कुन कुन अप्ठ्याराहरू भोग्नु भएको थियो ? सोधखोज गरी लेख्नुहोस् ।
३. तपाईंको समुदायको विकासका लागि विशेष योगदान दिने व्यक्तिको खोजी गरी एक अनुच्छेद लेख्नुहोस् ।
४. नेपालको एकीकरण र राज्य विस्तारमा भूमिका निर्वाह गर्ने व्यक्तिहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
५. एकीकरण र राज्य विस्तारमा कुन कुन कुरामा भिन्नता पाइन्छ ? शिक्षकसँग सोधखोज गरी लेख्नुहोस् ।
६. तपाईंको समुदायका ज्येष्ठ नागरिकलाई नेपालको राज्य विस्तारको कुनै घटना थाहा हुन सक्छ । त्यस्ता घटनाहरूको वर्णन सुनाउन लगाई टिपोट गर्नुहोस् र समूहमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

A detailed black and white line drawing of a traditional Chinese architectural complex. The scene is dominated by a wide, multi-tiered stone staircase that leads up from the foreground towards a cluster of buildings. The buildings feature traditional Chinese architectural elements, including tiled roofs with upturned eaves, wooden pillars, and balconies. Some buildings have multiple stories. The complex is surrounded by stylized trees and shrubs. In the background, rolling mountains are depicted with simple line work. The overall style is that of a traditional Chinese woodblock print or a modern line-art illustration.

माथिको तस्बिर अध्ययन गरी तल सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

- ## आफूले गरेको काम

--	--	--	--	--	--	--

पहिलो दिन	दोस्रो दिन	तेस्रो दिन	चौथो दिन	पाँचौँ दिन	छैटौँ दिन	सातौँ दिन
(नयाँ पुस्तक किनेको)	खेतीपाती गरेको	सिकाइ	(स्याउ संरक्षण)	(आलु संरक्षण)	(नयाँ कुरा सिकेको)	(सरसफाइ गरेको)

३. तपाईंले एक सातामा गरेको काम जस्तै एकीकरण अभियानमा के के भए ?

अब यसका लागि तलको एकीकरण अभियानका प्रमुख घटनाहरू अध्ययन गर्नुहोस् :
 एकीकरण अभियानका प्रमुख घटनाहरू (यसलाई समयरेखामा पनि देखाउन सकिने छ)

मिति (वि.सं.)	घटना विवरण
१८०० कात्तिक	नुवाकोटमा आक्रमण र पराजय
१८०१ आश्विन १५	नुवाकोट विजय र शङ्खमणि रानाको मृत्यु
१८११ श्रावण	दहचोक, नाल्दुम, महादेव पोखरी विजय
१८१४ जेठ १९	गोरखालीहरूद्वारा कीर्तिपुरमा पहिलो आक्रमणमा कालु पाँडेको मृत्यु
१८१९ भाद्र ९	मकवानपुर विजय
१८१९ आश्विन २२	हरिहरपुर विजय
१८१९ पुस २७	गुरगिन खाँको नेतृत्वमा आएको बङ्गालको नवाब मिरकासिमको फौजको हार
१८२१ भदौ ३०	कीर्तिपुरमाथि दोस्रो असफल आक्रमण
१८२१ चैत्र ३	कीर्तिपुरलाई घेराबन्दी गर्दा कीर्तिपुरद्वारा आत्मसमर्पण
१८२५ आश्विन १३	काठमाडौँमाथि अधिकार
१८२५ आश्विन २४	पाटनमाथि अधिकार
१८२६ कात्तिक २८	कात्तिक २८ मा भक्तपुरमाथि आक्रमण र तिन दिनसम्मको लडाँईपछि मङ्सिर १ मा विजय हासिल ।
१८३० श्रावण ५	कोसीपारी विजयपुरमाथि अधिकार

यसरी नेपालको एकीकरण अभियान अघि बढेको देखिन्छ । राज्य विस्तारका क्रममा विभिन्न किसिमका रणनीति अवलम्बन गरी गोर्खाली सेनाले विजय हासिल गरेको देखियो । नेपालको राज्य विस्तार साम, दाम, दण्ड र भेदको नीति अँगाली अघि बढेको देखिन्छ । राज्य विस्तारका क्रममा रणनीतिक तवरले कामहरू भएका थिए र नेपालको एकीकरण भएकाले विस्तार भएर आज नेपाल रहन गएको छ ।

क्रियाकलाप

- पाठमा दिइएको एकीकरण अभियानका प्रमुख घटनाहरूलाई समय रेखामा देखाउनुहोस् ।
- युद्धमा विविध योजना र रणनीतिहरू बनाई अघि बढ्नुपर्छ, किन ? आफ्ना विचारहरू व्यक्त गर्नुहोस् ।
- तपाईंको समुदायमा वर्ष दिनका प्रमुख घटनाहरू उल्लेख गर्दै साथीलाई एउटा पत्र लेख्नुहोस् ।
- तपाईंको समुदायमा साँध सिमानाका सम्बन्धमा एकआपसमा विवाद उत्पन्न भएको छ भने त्यसको समाधानका लागि के कस्ता उपाय अपनाउनुपर्ला ?

५. लोकतान्त्रिक गणतन्त्र प्राप्तिका क्रममा घेरैले ज्यानको आहुति दिए । उहाँहरूको योगदान बिना आजको उपलब्धि सम्भव थिएन । उहाँहरूको सम्मानका लागि थप के के गर्नुपर्ला ? बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

भिमसेन थापा

बलभद्र कुंवर

अमरसिंह थापा

भक्ति थापा

यी देखाइएका तस्विरहरू नेपाली वीरहरूका हुन् । वि.स. १८७१ देखि १८७३ सम्म नेपाल र अङ्ग्रेजबिचका युद्ध चलेको थियो। त्यसै युद्धमा अङ्ग्रेजहरू विरुद्ध नेपालको तर्फबाट युद्धको विभिन्न ठाउँमा नेतृत्व गरेका थिए। अङ्ग्रेजहरूले भारतलाई जस्तै नेपाललाई पनि आफ्नो कब्जामा राख्न चाहन्थे तर वीर गोर्खालीहरूको योगदान का कारण उनीहरूको इच्छा पुरा हुन सकेन। ३ वर्षको युद्धपछि सन् १८१६ मार्च ३ तारिखमा सन्धि गरियो । हालको भारत विहारको मोतिहारी जिल्लाको सुगौली भन्ने ठाउँमा सन्धि भएकाले यसलाई सुगौली सन्धि नामाकरण गरिएको हो।

यस सन्धिले महाकाली पश्चिम, मेची पूर्व र तराईका केहि भूभागसहित तत्कालिन नेपालको एक तिहाइ भुभाग गुमाउनु पर्यो। यो सन्धि नेपालको पक्षमा नभई अङ्ग्रेजको पक्षमा थियो। त्यसैले नेपालको इतिहासमा सुगौली सन्धि एक दुर्भाग्यपूर्ण घटना हो। यस सन्धि एक दुर्भाग्यपूर्ण घटना हो। यस सन्धि पश्चात् नेपालको राजनीतिक अवस्थामा प्रतिकूल प्रभाव पर्यो। नेपालको राज्य विस्तारको अन्त्य र दरवारी ण्ड्यन्त्रको विकास भएको थियो। दरवारका भाइभारदारमा गुट र उपगुट हुँदा

राजनीतिक अस्थिरता बृद्धि भई राष्ट्रियता कमजोर बन्न पुग्यो। नेपाली जनतामा निराशा बढ्न गयो। वैदेशिक मुख्यतया ब्रिटिस सरकारको हस्तक्षेप नेपालको आन्तरिक मामिलामा ज्यादै बढ्यो। अङ्ग्रेज रेजिडेन्स काठमाडौँमा रहन बस्न पाउने व्यवस्था भयो। सम्भवतः नेपालको इतिहासमा नेपालको सार्वभौमिकता सबैभन्दा कमजोर सुगौली सन्धि पछि भएको थियो।

नेपालको आन्तरिक राजनैतिक अवस्था बेहाल स्थितिमा पुग्यो। नौ वर्षको अवधिमा आठ ओटा मन्त्रिमण्डल गठन विगठन भए। राजनैतिक दाउपेच र शक्तिका लागि चालिएका कदमहरूले मानवीय मूल्य, नैतिकता, सम्बन्धलाई धुजाधुजा पार्ने काम भयो। भाइभारदारहरूको हत्या गर्नु आफ्नो प्रभुत्व जमाउने डरलाग्दो प्रवृत्ति हावी भयो। राजाहरू कमजोर र भारदारहरूको गुट बलियो बन्न गई राजनिति नै उथलपुथल बन्न पुग्यो। आन्तरिक राजनितिलाई मजबुत पार्नुको सट्टा नेपालका तत्कालिन नेतृत्वको अङ्ग्रेजहरूले भारदारहरूको परस्पर विरोधी गुटहरूको मतभिन्नतालाई भन् फराकिलो पार्थे। उनीहरू नेपालमा अशान्ति सिर्जना गरी आफ्ना अभिष्टहरू पुरा गर्न उद्धत रहन्थे। परीणामस्वरूप नेपालमा जहानिया राणा शासनको प्रादुर्भाव हुन पुग्यो।

अभ्यास १

तलका भनाइहरू पढ्नुहोस्। समूहमा छलफल गरी प्रत्येक भनाइका बारेमा वर्णन गर्दै कम्तीमा पाँच वाक्यमा लेख्नुहोस्।

- (क) भिमसेन थापा एक ठुला राष्ट्रभक्त थिए।
- (ख) बलभद्र कुँवर नेपाली वीर सपुत हुन्।
- (ग) सुगौली सन्धिले नेपाली राष्ट्रियता कमजोर पारेको थियो।

अभ्यास २

- (क) सुगौली सन्धि भनेको के हो ?
- (ख) सुगौली सन्धि किन गरिएको हो ?
- (ग) सुगौली सन्धिपछि नेपाली राजनितिमा के कस्तो प्रभाव परेको थियो ? बुँदागत रूपमा उल्लेख गर्नुहोस्।

क्रियाकलाप १

आफ्नो टोल समुदाय, छरछिमेकको अवलोकन भ्रमण गर्नुहोस्। एक आपसमा मिलेर कार्य गर्दा हुने फाइदाहरू र आपसमा विभाजित भई मनमुटाव बढ्दा हुने बेफाइदाहरूको अलग अलग सूची बनाउनुहोस्।

क्रियाकलाप २

नेपालको इतिहास पुस्तक खोजी गरी अध्ययन गर्नुहोस्। निम्न उत्तर पत्ता लगाउनुहोस् र एक प्रतिवेदन तयार पार्नुहोस्।

(क) नेपाल अङ्ग्रेजबिच किन युद्ध भएको थियो ?

(ख) उक्त युद्ध हुँदा नेपालका प्रधानमन्त्री को थिए ?

(ग) सुगौली सन्धि गर्दा नेपालका राजा को थिए ?

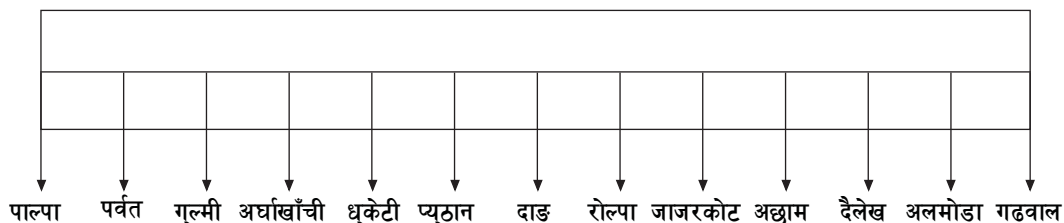
(घ) सुगौली सन्धिपछि कसरी नेपालमा राजनैतिक अस्थिरता बढ्यो ?

१. तल दिइएको वृक्षचित्र हेर्नुहोस् र आधुनिक कालमा भएका राज्य विस्तारका घटनाहरू अध्ययन गर्नुहोस् ।

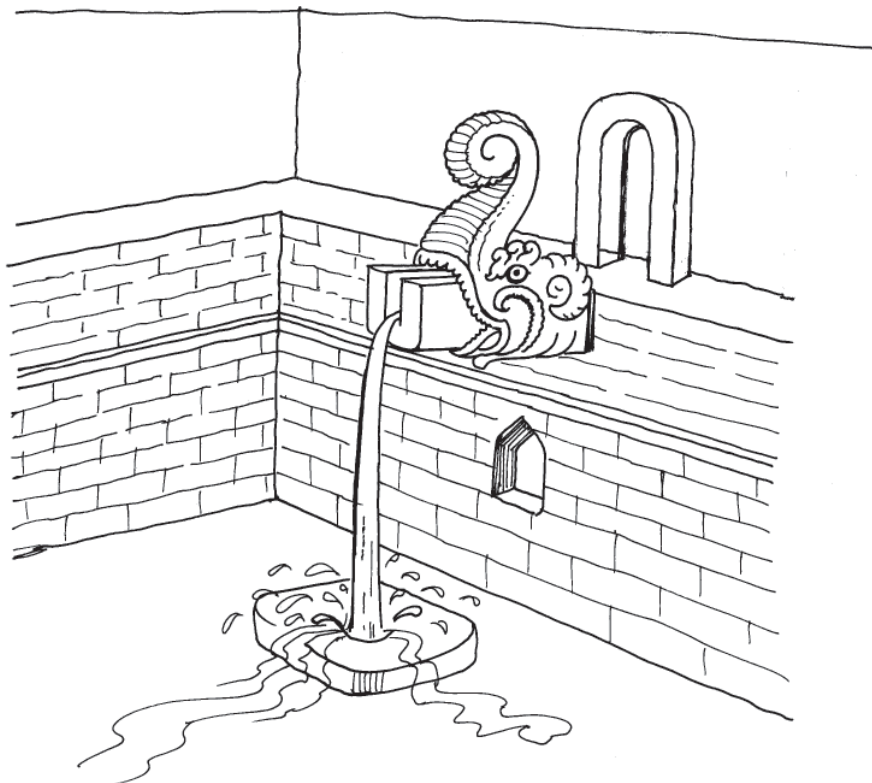

माथिको वृक्षचित्रका आधारमा राजेन्द्रलक्ष्मीको शासन काल (वि.सं.१८३४ देखि १८४२ सम्म) नेपालको एकीकरण (राज्य विस्तार) अभियानमा बलभद्र कुँवर, दामोदर पाण्डे, अमरसिंह थापा, वंशराज पाण्डे आदिको नेतृत्वमा विजय भएका स्थानहरूको सूची बनाउनुहोस् ।

२. बहादुर शाहको नायवी कालमा नेपालमा गाभिएका स्थलहरू तल देखाइएको छ । त्यसको अध्ययन गरी सोधिएका प्रश्नहरूको जवाफ दिनुहोस् :

- (क) समयरेखामा उल्लिखित ठाउँहरू नेपालमा गाभिँदा अमरसिंह थापाको नेतृत्व रहेको थियो । उनको साहसिक कदमलाई आधार बनाई एक अनुच्छेद लेख्नुहोस् ।
- (ख) तपाईंको जीवनमा घटेका स्मरणीय घटनाहरू समेट्दै आफ्ना साथीलाई पत्र लेख्नुहोस् ।
- (ग) तपाईं बसेको इलाका पनि कुनै समय छुट्टै राज्यको रूपमा रहेको हुन सक्छ, त्यस सम्बन्धमा स्थानीय जेष्ठ नागरिकसँग सोधी लेख्नुहोस् ।
- (घ) यदि तपाईं त्यस बेलाको प्रधानसेनापति भएको भए नेपालको राज्य विस्तारमा कस्तो नीति गर्नुहन्थ्यो होला ?

माथिको चित्रको आधारमा तलका प्रश्नहरूको जवाफ दिनुहोस् :

- (क) तपाईंको इलाकामा ढुङ्गेधारा, पाटी, पौवा जस्ता सम्पत्तिहरू छन् कि छैनन् ? छन् भने के कस्ता अवस्थामा छन्, भन्नुहोस् ।
- (ख) पाटी, पौवा, मठ, स्तूप, चर्च, मस्जिद मन्दिरको निर्माण मिति, बनाउने व्यक्ति, त्यसबाट के के फाइदा भएका छन्, पालैपालो भन्नुहोस् ।
- (ग) तपाईं ती वस्तुहरूको संरक्षण कार्यमा संलग्न हुनुभएको छ कि छैन ? यदि छ भने केके काम गर्नुभएको छ ?
- (घ) पहिले बनेका यस्ता वस्तुहरूको संरक्षण गर्न कस कसले के के काम गर्नुपर्छ ? त्यसको योजना बनाउनुहोस् ।

राणा शासन संक्षिप्तमा

श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको कमजोर शासन व्यवस्थाका कारण दरबारमा गुटबन्दी व्याप्त भयो । परिमाणस्वरूप माधवर सिंह थापा , गगनसिंह खवासलगायत धेरै भाइभारदारको हत्या भयो । जङ्गबहादुर कुटनीतिक व्यक्ति थिए । गगन सिंहको हत्यारा पत्ता लगाउन कोतमा भेला भएका भाइभारदारहरूलाई आफ्नै भाइभतिजाहरूको सहयोगले जङ्गबहादुरद्वारा हत्या गरियो जसलाई कोतपर्व (वि.स.१९०३ असोज २ गते) भनी नेपालको इतिहासमा चित्रित छ । यही दिनबाट नै राणा शासनको शुरुवात भएको थियो । पछि त्यही साल कार्तिकमा भण्डारखाल पर्व पश्चात जङ्गबहादुर सर्वशक्तिमान प्रधानमन्त्री मात्र नभएर दुई स्थानको श्री ३ भएका थिए । वि.स. १९३३ मा मृत्युपछि उनका भाइ भतिजाहरू जन्मका आधारमा प्रधानमन्त्री बने । १०४ वर्ष सम्म शासन चलेको त्यस राणा शासनमा भएका केही सुधारका कार्यहरू भएका थिए । ती यस प्रकार छन् :

अब तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

राणाकालका सामाजिक सुधारका कार्यहरू

वर्ष	सामाजिक सुधार
वि.सं. १९१०	पहिलो पटक मुलुकी ऐन प्रकाशित
वि.सं. १९३४	संस्कृत पाठशाला स्थापना र छात्रावासको व्यवस्था
वि.सं.१९४२	वीर अस्पताल, वीर पुस्तकालय र वीर धारा
वि.सं.१९५८	भाषा पाठशालाको स्थापना, गोरखापत्र प्रकाशन
वि.सं.१९७५	त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना
वि.सं.१९७७	सती तथा दास प्रथाको अन्त्य
वि.सं.१९८७	मृत्युदण्डलाई कैदमा परिणत
वि.सं.१९८९	प्राविधिक स्कूलको स्थापना

वि.सं.२००२	कन्या पाठशालाको स्थापना
वि.सं.२००४	वैधानिक कानूनको घोषणा
वि.सं.२००४	प्रौढ शिक्षाको सुरुवात
वि.सं.२००५	शिक्षकहरूको सङ्ख्या र तलबमा वृद्धि सरकारी तथा गैर सरकारी पदहरूको विज्ञापन
वि.सं.२००५	विश्व विद्यालय योजना कमिसन गठन
वि.सं.२००६	स्वास्थ्य फाँट, मनोहरा ग्राम सेविका विद्यालयको स्थापना

राणा शासनका आर्थिक सुधारहरू

- (क) जुद्ध शमसेरले कृषि विद्यालय स्थापना गरे ।
- (ख) उद्योग परिषद् स्थापना गरी धेरै उद्योगहरू खोलिए ।
- (ग) वि.सं. १९९४ कार्तिकमा नेपाल बैङ्क लिमिटेडको स्थापना गरियो ।
- (घ) सत्तरी त्रियुगमा चन्द्र नहर निर्माण भयो ।
- (ङ) कागजी नोट सर्वप्रथम प्रचलनमा ल्याइयो ।

क्रियाकलाप

१. दिइएका राणा प्रधानमन्त्री हरूको नाम उनीहरूले गरेको शासनको रोलक्रमअनुसार लेख्नुहोस् ।

(आवश्यक परे शिक्षकको सहयोग लिनुहोस्)

पद्म शमशेर , मोहन शमशेर , जुद्ध शमशेर , जङ्गबहादुर राणा, वीर शमशेर, भिम शमशेर, देव शमशेर , रणोद्विप सिंह

२. राणा शासन किन जहाँनिया शासन थियो ? कारणहरू लेख्नुहोस्
३. तपाईंको टोल/समुदायमा विगत ३ वर्षमा के कस्ता सुधारहरू भएका छन् ? तलको तालिका टिपोट गरी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

सामाजिक सुधारहरू	आर्थिक सुधारहरू
(क) दाइजो प्रथा उल्लेख्य घटेको	(क) छिमेकी टोलमा बैङ्कको शाखा खोलिएको

४. देव शमशेरले विद्यालय ठुलो सङ्ख्यामा स्थापना गरे, गोरखापत्रको प्रकाशन गर्न लगाए । जम्मा ११४ दिन मात्र उनी प्रधानमन्त्री बने । किन उनलाई हटाइएको होला, छलफल गरी लेख्नुहोस् ।
५. यदि तपाईं राणाकालीन समयको नागरिक हुनुहुन्थ्यो भने के कस्ता राणा विरोधी गतिविधि सञ्चालन गर्नुहुन्थ्यो ? तत्कालिन समयलाई मध्यनजर गर्दै उत्तर लेख्नुहोस् ।
६. “नागरिक स्वतन्त्र र स्वाभिमान रहनाले व्यक्तित्व विकास हुन्छ । ” उदाहरणसहित प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

चित्र अवलोकन गर्नुहोस् र दिइएका प्रश्नहरूको जवाफ दिनुहोस् :

१. माथिका चित्रमा मानिसहरू जम्मा भई भिडभाडमा किन सडकमा आएका होलान् ?
२. आन्दोलनहरू किन हुन्छन् ? आन्दोलनले कुनै एक व्यक्ति मात्र इच्छा चाहना पुरा गर्दछन् त ? किन ?
३. तपाईंको बुबाआमालाई सोधेर दोस्रो जनआन्दोलनको शुरू मिति, अन्त्य मिति एवम् उपलब्धि बारे सूची बनाउनुहोस् ।
४. तपाईंका साथीसँग भएको कुनै एक मनमुटावको घटना स्मरण गर्नुहोस् र समाधान कसरी भयो लेख्नुहोस् ।

दिइएको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

वि.स. २००७ साल फागुन ७ गते जनताको क्रान्तिले १०४ वर्ष लामो राणातन्त्रलाई अन्त्य गरी प्रजातन्त्रको स्थापना भयो । प्रजातन्त्रको स्थापना भए पनि नेपालमा राजनीतिक उतार चढावहरू चल्दै गए । प्रजातन्त्रको घोषणापछि पनि सम्भौताअनुरूप प्रधानमन्त्री मोहन शमशेर ज.व.रा नै भए जसले जनतामा निराशा छाएको थियो । । तसर्थ उसले अन्त्यमा केही महिनापछि राजीनामा दिनुपरेको थियो । उता राजा त्रिभुवनका छोरा महेन्द्र २०११ सालमा त्रिभुवनको मृत्यु पछि राजा भए । मनमा अनावश्यक महत्वाकाङ्क्षाले डेरा जमायो । विस्तारै उनी प्रजातन्त्र विरोधमा षड्यन्त्र रचन थाले । वि.स. २०१५ फागुनमा भएको पहिलो आम निर्वाचन भएपछि दुई तिहाई बहुमत प्राप्त दलका नेता विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला जनताका पहिलो निर्वाचित प्रधानमन्त्री बने । तर डेढ वर्षपनि नपुग्दै राजा महेन्द्रले पुष १, २०१७ मा दलमाथि प्रतिबन्ध लगाई राजनैतिक दलहरूका नेता मन्त्री परिषद्का मन्त्रीहरू सम्पूर्णलाई जेल हाल्ने र पुष २२ बाट पञ्चायती काल रात्रिको सुरुवात गरे । लामो पर्खाई र जनताको वलिदानी पूर्ण सङ्घर्षले स्थापित प्रजातन्त्रको नाटकीय रूपमा अपहरण गर्ने काम भयो ।

२००७ देखि हालसम्मका केही प्रमुख राजनीतिक घटनाक्रमहरू

मिति (वि.स.मा)	घटनाहरू
२००७, साल फागुन ७	राणा शासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापना
२०१७, पुष १	दलहरू माथि प्रतिबन्ध, प्रजातन्त्रको अपहरण
२०६८	भापा विद्रोह, सामन्तीहरूको सभामा
२०६३, जेष्ठ १०	जनमत सङ्ग्रहको घोषण
२०४२, असार ६	देशमा पञ्चायतका विरुद्ध वमकाण्ड
२०४६, चैत्र २६	प्रजातन्त्रको पुनस्थापना
२०५२, फागुन १	शसस्त्र विद्रोहको सुरुवात
२०५८, जेष्ठ १९	राजदरबार हत्याकाण्ड
२०६१, माघ १९	राजा ज्ञानेन्द्रद्वारा प्रत्यक्ष शासन सुरुवात
२०६२, मङ्सिर ७	सात दल र (माओवादी) बिच सम्भौता

२०६३, चैत्र २४	दोस्रो जनआन्दोलन सुरु
२०६३, वैशाख ११	लोकतन्त्रको स्थापना
२०६३, मङ्सिर ५	वृहत शान्ति सम्झौता र युद्धको आधिकारीक रूपमा अन्त्य
२०६४, चैत्र २८	पहिलो संविधान सभाको चुनाव
२०७०, मङ्सिर ४	दोस्रो संविधान सभाको चुनाव
२०७२, असोज ३	नेपालको संविधान घोषणा गरी लागु

राजतैतिक घटनाक्रमको परेको सामाजिक आर्थिक प्रभावहरू

सामाजिक प्रभाव	आर्थिक प्रभाव
<ul style="list-style-type: none"> - जनतामा चेतना एवम् शिक्षाको विस्तार - द्वन्द्वको अन्त्य र शान्ति पुनर्वहाली - पूर्वाधारहरूको तीव्र विकास - सामाजिक सद्भाव, सम्मान, सहकार्यमा उल्लेख्य वृद्धि - पछाडि परेका समुदाय, क्षेत्रलाई आरक्षणको व्यवस्थाले विकास को मूल प्रभावहिकरण गरेको - हरेका प्रकारका निरङ्कुशताको अन्त्य र गणतन्त्रको स्थापना - सामाजिक कुरितिहरू उन्मूलन उन्मुख आदि । 	<ul style="list-style-type: none"> - विभिन्न राष्ट्रहरूसँग दौत्य सम्बन्ध स्थापित र प्रवर्धन - गरिबी न्यूनीकरण - स्वरोजगारी तथा वैदेशिक रोजगारीको तीव्र विकास - कृषि क्षेत्रमा जोठ दिई मूल्य वृद्धि न्यून - राष्ट्रमा उर्जा शक्तिको उत्पादन वृद्धि भई आत्मनिर्भर उन्मुख - वैकिङ्क क्षेत्रमा सुधार भई ग्रामीण तह सम्म पहुँच - गुणस्तरीय जीवनमा सुधार आदि ।

क्रियाकलाप

१. नेपाल सङ्घीय गणतन्त्रात्मक राज्य हो । यसको परिभाषा लेखी नेपाललाई कति प्रदेशमा विभाजन गरिएको छ, लेख्नुहोस् ।
२. तपाईंको समुदायमा विभिन्न प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा सहभागी व्यक्तिहरू हुनुहुन्छ । कुनै एक व्यक्तिलाई भेटेर अनुभव समेटिएको एक लेख तयार पार्नुहोस् ।
३. कुनै एक व्यक्तिलाई एउटा कोठामा बन्दी बनाउनु र खुल्ला राख्नुमा के अन्तर हुन्छ ? सोच्नुहोस् र फरकहरू कापीमा उतार्नुहोस् ।
४. हालसम्मका राजनीतिक उपलब्धिहरू बचाइराख्न नागरिकले के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ, लेख्नुहोस् ।
५. तपाईं जान्ने बुझ्ने र सम्झने उमेरदेखि हालसम्म घटेका महत्त्वपूर्ण घटनाहरू कापीमा लेख्नुहोस् ।

युरोप

माथिको नक्साका आधारमा तलका प्रश्नहरूको जवाफ दिनुहोस् :

१. तपाईंको समुदायमा भएका पुराना वस्तुहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
२. ती पुराना वस्तुहरूको निर्माण मिति, केले बनेको, कसले बनाएको, किन बनाएको होला सोच विचार गरी लेख्नुहोस् ।

अब तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

युनानी सभ्यता : यूनानबाट नै युनानी सभ्यताको नामकरण भएको र आधुनिक युगमा हामी जे जति वस्तु देख्छौं ती सबैको उत्पत्ति युनानी सभ्यताबाट भएको हो भन्ने भनाइ सर हेनरी मेनको रहेको छ । प्राचीन यूनान सयौं नगर राज्यमा बाँडिएको थियो । तीमध्ये स्पार्टा ३,००० वर्गमिल र एथेन्स १०९० वर्ग मिलमा फैलिएको थियो ।

अवस्थिति : युनानी सभ्यताबाट रोम प्रभावित भएकाले यो सहरमा अहिलेको इटालीको राजधानी रहेको छ । पछि यही युनानी सभ्यता रोम हुँदै युरोपमा प्रवेश गरेको हो ।

विकास :

यो सभ्यता आजभन्दा २६०० वर्ष पुरानो हो । पहिले रोममा अफ्रिका, स्पेन, फ्रान्स र यूनानका मानिसहरू बस्दथे । पछि एसियाबाट एट्रस्कन जातिका मानिस त्यहाँ बस्न पुगे । उनीहरूले नै युनानी शब्दमा त्यस देशको नाम इटली राखेका हुन् । प्राचीन यूनान साहित्य, खेलकुद, राजनीति, दर्शन तथा विज्ञानको क्षेत्रमा समृद्ध थियो । प्राचीन यूनानमा सेफो नामकी प्रसिद्ध कवियत्री थिइन् । यसै गरी सुकरात, प्लेटो, अरस्तु, थेल्स जस्ता दार्शनिकहरू पनि यही जन्मेका थिए । सत्य र न्यायका पक्षमा सुकरातले विषपान समेत गरेका थिए । प्राचीन यूनानमा

आर्कमिडिज (प्रसिद्ध गणितज्ञ तथा भौतिक शास्त्री), बीज गणितका जन्मदाता युक्लिड (Euclid) एलोपेथिक चिकित्साशास्त्रका पिता हिपोक्रेटस, भूगोलवेत्ता इराटौसथनिज, खगोल शास्त्री पाइथागोरस आदिको जन्म भएको थियो । पाइथागोरसले पृथ्वी गोलो छ भनी प्रमाणित गरे । आधुनिक ओलम्पिक खेलको उत्पत्ति ७७६ इसापूर्व युनानमा नै भएको थियो ।

क्रियाकलाप

१. युनानी सभ्यतासँग मिल्ने र नमिल्ने नेपालका सभ्यताहरूको खोजी गर्नुहोस् र तिनको सूची बनाउनुहोस् । यसका लागि सहजकर्ताको सहयोग लिनुहोस् ।
२. युनानी सभ्यताका कुन कुन वस्तुहरू आजसम्म छन्, पाठका आधारमा लेख्नुहोस् ।
३. आफ्नो देशका प्रसिद्ध साहित्यकार, वैज्ञानिक, दार्शनिक, राजनीतिज्ञ मध्ये कुनै एकलाई युनानका कुनै एक महान् व्यक्तिसँग तुलना गरी लेख्नुहोस् ।

माथिको नक्सा अध्ययन गर्नुहोस् र तलका प्रश्नहरूको जवाफ दिनुहोस् :

१. रोम कुन देश र महादेशमा पर्दछ ? नक्सामा देखाउनुहोस् ।
२. तपाईं आफू बसेको इलाकामा नक्सामा देखाउन सक्नुहुन्छ ? सक्नुहुन्छ भने देखाउनुहोस् र सक्नुहुन्न भने शिक्षक वा अरू साथीको सहयोग लिनुहोस् । यसका लागि Map reading skill आवश्यक पर्छ । समूहमा छलफल गरी सिक्नुहोस् ।

अब तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

प्राचीन कालमा इटली रोमन साम्राज्यका रूपमा प्रसिद्ध थियो । यो सहर समुद्र किनारदेखि १२ माइल टाढा साइवर नदीको किनारामा छ । ७५३ ईसापूर्वमा रोमलस र रोमस नामका दुई दाजुभाइहरूको नामबाट रोम सहरको नाम रहन गएको विश्वास गरिन्छ ।

रोममा धेरै वर्षसम्म पेट्रिसियन र प्लेवियन नामका दुई जातिहरू बिचमा सङ्घर्ष चलिरह्यो । पेट्रिसियनहरू धनी थिए तर प्लेवियनहरू गरिब थिए । धनीले गरिबहरूलाई केही अधिकार दिएका थिएनन् । उनीहरूबिच लामो सङ्घर्षपछि प्लेवियनहरूले सम्झौता

गरे र केही अधिकार प्राप्त गरे । यस सम्झौतालाई बाइब पाता (Twelve table) भनिन्छ । यसपछि युद्धको अन्त्य भयो र रोमन साम्राज्यको विस्तार हुन थाल्यो ।

रोमनहरूले उत्तरी अफ्रिकाको एउटा शक्तिशाली राज्य कार्थेजमाथि आक्रमण गरे । यस युद्धमा कार्थेजको हार भयो र सम्पूर्ण भूमध्यसागर रोमनहरूको नियन्त्रणमा आयो । त्यसपछि कार्थेज निवासी रोममा दास बनाइए ।

रोमको इतिहासमा जुलियस सिजरको शासनकाल पनि निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यिनको पालामा रोमन साम्राज्य पश्चिममा स्पेनदेखि पूर्वमा युक्रेटस नदी र दक्षिणमा सहारादेखि उत्तरमा बेलायतसम्म फैलिएको थियो । जुलियस सिजरको मृत्युपछि यिनका भतिजा अगस्टस सिजर रोमका शासक भए । यिनको शासन काललाई स्वर्णयुग भनिन्छ । यिनको शासन कालमा Right man in right place को सिद्धान्त अवलम्बन गरियो । अर्थात् योग्य व्यक्तिलाई जिम्मेवारी दिने परम्पराको थालनी भयो ।

पुनर्जागरणको प्रारम्भ इटलीबाट भएको मानिन्छ । पुनर्जागरण कालमा साहित्य, कला, विज्ञान, राजनीति, दर्शन आदि सबै क्षेत्रको विकास भएको थियो । यही समयमा दाँते, फ्रन्सिसको पेट्रार्क, लियोनार्दो दा भिन्ची, माइकल एन्जेलो आदि इटलीका प्रसिद्ध चित्रकारहरू हुन् । लियोनार्दो दा भिन्चीले बनाएको मोनालिसाको चित्रले विश्व प्रसिद्ध पाएको छ ।

मोनालिसा

मूर्तिकलाको क्षेत्रमा इटलीका लौरेन्जो गिबर्टी र डेनाटेलाए विशेष योगदान दिएका छन् । पुनर्जागरणले गर्दा विज्ञानको क्षेत्रमा पनि नयाँ नयाँ चमत्कारको थालनी भयो । इटलीका

प्रसिद्ध वैज्ञानिक ग्यालिलियोले

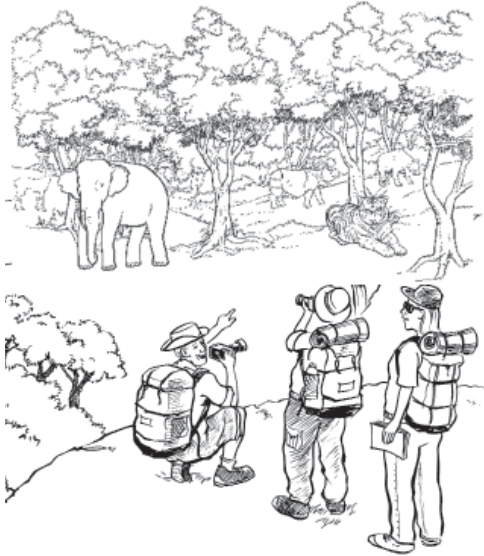
दूरबिनको आविस्कार गरे । यसैगरी उनले पृथ्वी र अन्य ग्रह सूर्यको वरिपरि घुम्छन् भन्ने कुरा अघि सारे । क्रिस्टोफर कोलम्बसले १४९२ इस्वीमा पूर्वी देशको भ्रमण गरे । यिनले अमेरिका पत्ता लगाए । यसरी यस कालमा धेरै विकास भए तैपनि रोमन साम्राज्य लोकतन्त्रको अन्त्य, निरङ्कुश राजतन्त्रको स्थापना, दासप्रथा, अमानवीय दण्ड, सामाजिक भेदभावका दुर्गुणहरूका कारणले रोमन सभ्यताको पतन हुँदै गयो ।

ग्यालिलियो

१. रोम सहरको नामाकरण कसरी गरियो, लेख्नुहोस् ।
२. रोमको सभ्यता सम्बन्धमा समूहमा छलफल गरी त्यसबेला के कस्ता घटनाहरू घटे त्यसको सूची बनाउनुहोस् ।
३. रोमन साम्राज्यका दुर्गुणहरू उल्लेख गरी नेपालको वि.सं. २०५९ असोजदेखि २०६३ वैशाख १० सम्मका घटनासँग तुलना गर्नुहोस् ।
४. किन पेट्रिसियन र प्लेवियनबिच युद्ध भयो ? त्यसको कारण खोज्नुहोस् ।
५. पुनर्जागरण कालमा रोममा कुन कुन क्षेत्रमा विकास भएको थियो ? ती विकासले मानव जीवनमा के कस्तो प्रभाव पारेका छन् ?
६. तपाईंको समुदायमा पुनर्जागरण कालमा भएका मूर्तिकला र चित्रकलाको प्रभाव के कस्तो परेको छ ? पुराना मूर्ति र चित्रहरूको खोजी गरी सूची बनाउनुहोस् ।
७. मध्यकालीन युरोपमा तेरौँदेखि सोरौँ शताब्दीसम्म मानिसमा पुनरुत्थान गर्ने चेतना आयो जसलाई पुनर्जागरण भनिन्छ । तपाईंको समुदायमा यस्तो चेतना आएको छ कि छैन समूहमा छलफल गरी प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।

बुधन चौधरी भन्दछन्- “साथी हो, मेरो घर चितवन जिल्लाको बघौडामा पर्दछ । बघौडा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नजिकै पर्छ । चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नेपालकै प्रसिद्ध राष्ट्रिय निकुञ्ज हो । यो राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र गैंडा, हात्ती, पाटेबाघ, गोहीका साथै विभिन्न जीवजन्तु र चराचुरुङ्गीहरू पाइन्छन् । ती जनावर हेर्न, घुम्न, विदा मनाउन, मनोरञ्जन गर्न, थारू संस्कृतिको अध्ययन गर्न विभिन्न मानिसहरू विभिन्न ठाउँबाट आउँछन् । कोही हाम्रै देशभित्रका विभिन्न ठाउँबाट आउँछन् । कोही विदेशबाट पनि आउँछन् । यस्ता मानिसहरूलाई पर्यटक (Tourist) भनिन्छ । आफ्नै देशका मानिसहरू आफ्नै देशभित्र भ्रमण गर्छन् भने तिनीहरूलाई आन्तरिक पर्यटक भनिन्छ । जस्तै: विराटनगरको मानिस चितवन घुम्न आउँछ भने त्यो आन्तरिक पर्यटक हो । यदि कुनै देशको मानिस अर्को देशमा घुम्न जान्छ भने त्यसलाई बाह्य पर्यटक भनिन्छ । जस्तै: भारत, चिन अथवा बेलायतको मानिस नेपालमा घुम्न आउँछन् भने त्यसलाई बाह्य पर्यटन भनिन्छ । कुनै पनि उद्देश्य लिएर केही समयका लागि घुमफिर गर्नुलाई पर्यटन भनिन्छ । पर्यटकहरूलाई घुमफिर गर्न आउँदा उनीहरूलाई बस्ने, खाने, घुम्ने, हेर्ने ठाउँका साथै अरू पनि सुविधाहरूको आवश्यकता पर्छ, जस्तै: बस्न र खानको लागि होटेल, लज, रेस्टुरेन्ट, रिसोर्टका साथै मनोरञ्जन लिन प्याफ्टिड, प्याराग्लाइडिङ, साइकिलिङ, बन्जिजम्प, गल्फ, पोलो आदि आवश्यक पर्छ । त्यस्तै पर्यटकहरूलाई घुमाउन, बाटो देखाउन, हिमाल चढाउन ट्राभल एजेन्सी र ट्रेकिङ एजेन्सीको आवश्यकता पर्दछ । पर्यटकहरूलाई सेवा पुर्‍याउन सञ्चालन गरिने यस्ता व्यवसायलाई पर्यटन उद्योग भनिन्छ ।

नेपालमा पर्यटन उद्योगको कस्तो सम्भावना छ त ? त्यो पनि म तपाईंहरूलाई बताउँछु । नेपाल भौगोलिक हिसाबले हिमाल, पहाड र तराई प्रदेश मिलेर बनेको छ । हिमालय प्रदेशमा विश्व प्रसिद्ध हिमशिखरहरू छन् । सगरमाथा, कञ्चनजङ्घा, माछापुच्छ्रे

आदि । यी शिखरहरू हेर्न, चढ्न वर्सेनी लाखौं पर्यटकहरू नेपाल आउँछन् । त्यसैगरी नेपालमा प्रशस्त ताल, झरनाहरू, प्राकृतिक गुफाहरू रहेका छन् । ती प्राकृतिक दृश्यहरूले पनि पर्यटकलाई लोभ्याउँछन् । नेपालमा पाइने दुर्लभ र लोप हुन लागेका जीवजन्तु र पंक्षीहरू पनि रहेका छन् त्यस्ता जीवजन्तु र पंक्षीहरू अवलोकन गर्न पनि विदेशी पर्यटकहरू आउने गर्दछन् । धार्मिक तथा सांस्कृतिक हिसाबले पनि नेपाल निकै धनी छ । यी धार्मिक र सांस्कृतिक क्षेत्रको भ्रमण तथा अवलोकन गर्न आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटकहरू देशका विभिन्न ठाउँमा पुग्छन् । त्यसैले नेपालमा पर्यटन उद्योगको निकै ठुलो सम्भावना रहेको छ ।

पर्यटन उद्योगबाट धेरै फाइदालाई बुधन चौधरी यसरी बताउँछन् -

- ✓ पर्यटन उद्योगबाट विदेशी मुद्रा प्राप्त हुन्छ, यसले गर्दा हाम्रो देशको राजश्व बढ्छ ।
- ✓ पर्यटकहरूका लागि विभिन्न वस्तुहरू उत्पादन गर्न घरेलु तथा साना उद्योगको विकास हुन्छ ।
- ✓ देशमा मानिसहरूलाई रोजगारीको अवसर प्राप्त हुन्छ ।
- ✓ देशको कला र संस्कृतिको प्रचार प्रसार हुन्छ र देशको गौरव बढ्छ ।
- ✓ ग्रामीण क्षेत्रको पूर्वाधारको विकास गर्न मदत पुग्छ ।
- ✓ देशको आन्तरिक र बाह्य व्यापार पनि बढ्छ ।

पर्यटन उद्योगको विकास गर्नका लागि बुधन चौधरी निम्न सुझाव दिन्छन्-

१. पर्यटकहरूलाई देशका प्रसिद्ध पर्यटकीय स्थलसम्म पुग्न कठिनाई छ तसर्थ यातायातका साथै सञ्चार सुविधाको विस्तार गर्नुपर्छ ।
२. पर्यटकहरूको सुरक्षाको विशेष व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
३. पर्यटकहरूलाई बस्न र खानका लागि सुविधा सम्पन्न होटलहरूको व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
४. साहसिक तथा मनोरञ्जनात्मक खेलहरूको आयोजना गर्नुपर्छ ।
५. देशका पर्यटकीय स्थलहरूको प्रचार प्रसार र जानकारीलाई व्यापक बनाउनुपर्छ ।
६. पर्यटन व्यवसायका लागि दक्ष जनशक्ति बढाउनुपर्छ ।
७. बढ्दै गइरहेको वातावरण प्रदुषण नियन्त्रण गर्नुपर्छ ।

अभ्यास

१. पर्यटन उद्योग भनेको के हो ?
२. पर्यटक कसलाई भनिन्छ ?
३. आन्तरिक र बाह्य पर्यटक बिच भिन्नता देखाउनुहोस् ।
४. नेपालमा पर्यटन उद्योगको विकास गर्न सकिने आधारहरू के के छन् ?
५. पर्यटन उद्योगबाट कस्ता कस्ता फाइदाहरू हुन्छन् ।
६. बुधन चौधरीले जस्तै पर्यटन उद्योगको विकास गर्न तपाईं के सुझाव दिनुहुन्छ ? लेख्नुहोस् ।

सामुदायिक कार्य

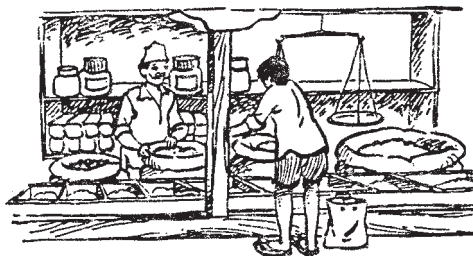
तपाईंको समुदायमा कुनै पर्यटकीय स्थल छ ? यदि छ भने त्यहाँ कुन कुन किसिमका (आन्तरिक अथवा बाह्य) पर्यटक आउँछन् ? कुन उद्देश्य लिएर आउँछन् ? कति दिन बस्छन् ? अध्ययन गरी कक्षामा आफ्ना साथीहरूलाई जानकारी गराउनुहोस् ।

राम पियारी नेपाल टेलिभिजनको समाचार हेर्दै थिइन् । समाचार सकिएपछि टेलिभिजनका कार्यक्रम सञ्चालकले भने- “आदरणीय दर्शकवृन्द, आज हामी नेपालको व्यापार सम्बन्धी कार्यक्रम प्रसारण गर्न गइरहेका छौं । यस कार्यक्रममा हामीले नेपालका प्रसिद्ध अर्थशास्त्री डा. मनोहरलाई उपस्थित गराएका छौं । अब सुनौं उहाँसँगको कुराकानी :

कार्यक्रम सञ्चालक : डाक्टर मनोहर, यहाँलाई कार्यक्रममा स्वागत छ । हाम्रा दर्शकहरूलाई व्यापार भनेको के हो ? बताइदिनुहोस् न ?

डा. मनोहर : धन्यवाद, तपाईंलाई । व्यापार भनेको कुनै पनि उपभोग गरिने उत्पादित वस्तुहरू बजारको माध्यम भएर क्रय (किन्ने काम) र बिक्रय (बेच्ने काम) हुन्छ भने त्यसलाई व्यापार भनिन्छ । व्यापारमा मुद्रा (पैसा)को प्रयोग हुन्छ । मुद्राको प्रयोग गरेर उत्पादित वस्तुहरू किन्ने र बेच्ने कामलाई वस्तु विनिमय पनि भनिन्छ । आजको समयमा व्यापार व्यक्ति व्यक्ति बिच, व्यक्ति र समूह बिच, समूह समूह बिच हुने गर्दछ । तर व्यापार गर्न सजिलो होस् भन्नका लागि हिजो आज ठुला ठुला कम्पनीहरू स्थापना पनि भएका छन् ।

कार्यक्रम सञ्चालक : अर्थशास्त्रीज्यू, व्यापार कति किसिमको हुन्छ, त्यसको बारेमा पनि हाम्रा दर्शकहरूलाई स्पष्ट बताइदिनुहुन्छ कि ?

डा. मनोहर : व्यापार दुई किसिमका हुन्छन् । आन्तरिक व्यापार र बाह्य व्यापार । आन्तरिक व्यापार भन्नाले आफ्नै देशभित्र हुने व्यापारलाई बुझिन्छ । यसलाई घरेलु व्यापार पनि भनिन्छ । जस्तै: इलाममा उत्पादन भएको चिया काठमाडौंको बजारमा बिक्री हुनु, बुटवलमा बनेको चप्पल देशका विभिन्न भागमा बिक्री हुनु आन्तरिक व्यापारको उदाहरण हो । त्यसैगरी एक देश र अर्को देश बिच हुने

व्यापारलाई वैदेशिक व्यापार भनिन्छ । वैदेशिक व्यापारलाई बाह्य व्यापार भनिन्छ । जस्तै: जापानमा बनेको क्यामेरा, घडी आदि नेपालमा बिक्री हुनु, नेपालमा तयार भएको गलैँचा जर्मनीमा बिक्री हुनु वैदेशिक व्यापारको उदाहरण हो ।

कार्यक्रम सञ्चालक : नेपालमा वैदेशिक व्यापारको महत्त्व बताइदिनुहुन्छ ?

डा.मनोहर : अवश्य, अवश्य । नेपाल कृषि प्रधान मुलुक हुनुको साथै यो विकासोन्मुख राष्ट्र पनि हो । उद्योगधन्दाको विकास हुन नसकेको हुनाले आफ्नो देशका लागि आवश्यक पर्ने वस्तुहरू आफैं उत्पादन गर्न सक्दैन । कृषिबाट उत्पादन भएका वस्तुहरूले देशको मागलाई पूरा गर्न सकेको छैन । तसर्थ हामीलाई आवश्यक पर्ने वस्तुहरूलाई अरु देशबाट आयात गरेर आवश्यकता पूरा गर्नु परेको छ । जस्तै : लत्ता कपडाहरू, पेट्रोलियम पदार्थ, इलेक्ट्रोनिक्स सामानहरू, यातायातका साधनहरू, औद्योगिक सामान तथा पार्टपुर्जाहरू, औषधी आदि । वैदेशिक व्यापारको कुरा गर्दा हामीले आफ्नो देशमा उत्पादन भएका वस्तुहरू पनि वैदेशिक व्यापारको रूपमा अन्य मुलुकहरूमा निर्यात गर्छौं । जस्तै: गलैँचा, पस्मीना, तयारी पोशाक, चिया, जडीबुटीहरू, हस्तकलाका सामग्रीहरू, नेपाली कागज, कृषिजन्य उत्पादनहरू आदि । यसले गर्दा नेपालमा उत्पादन हुने विभिन्न स्रोत र साधनको सदुपयोग हुनुका साथै देशलाई विदेशी मुद्रा प्राप्त हुन्छ । देशका मानिसहरू विभिन्न उत्पादन तथा सेवा क्षेत्रमा लाग्ने हुनाले रोजगारीको अवसर सिर्जना हुन्छ । व्यापारका क्षेत्रहरू बढ्दै जान्छन् । दक्ष जनशक्तिको विकास र उन्नत प्रविधिको विकासमा सहयोग पुग्छ । त्यसैले वैदेशिक व्यापारको ठुलो महत्त्व छ । अर्को कुरा नेपाल विश्व व्यापार सङ्गठन (WTO) को सदस्य हो । यसको सदस्य भएको नाताले पनि नेपालले वैदेशिक व्यापारबाट लाभ लिन सक्छन् ।

कार्यक्रम सञ्चालक : वैदेशिक व्यापारको महत्त्व त यहाँले चर्चा गर्नु भयो तर नेपालका लागि वैदेशिक व्यापारका समस्याहरू पनि त होलान् नि हैन र ? ती समस्याहरू चाहिँ के के छन् त ?

डा.मनोहर

हेर्नुहोस्, नेपालका लागि वैदेशिक व्यापार सम्बन्धी थुप्रै समस्याहरू छन्, जुन यस प्रकार छन् -

- नेपाल भूपरिवेष्ठित राष्ट्र भएकाले समुद्रको बाटो भएर व्यापार गर्न सकिएको छैन । समुद्रको बाटो भएर व्यापार गर्दा कम खर्चिलो, आयात निर्यात गर्न सजिलो हुने थियो । हामीलाई यही कठिनाई छ ।
- विदेशमा उत्पादित सामग्रीहरूको मूल्य र गुणस्तरमा नेपाली उत्पादनले प्रतिस्पर्धा गर्न सकिरहेको छैन, त्यसैले यो पनि वैदेशिक व्यापारको समस्या हो ।
- नेपालले जति पनि वस्तुहरू आफ्नो देशबाट निर्यात गर्दछ ती वस्तुहरू कृषिजन्य उत्पादन, कच्चा पदार्थ, अर्ध तयारी वस्तुहरू नै बढी हुने गर्दछन् । यी वस्तुहरू अन्तर्राष्ट्रिय बजार मा सस्तो मूल्यमा बिक्री गर्नुपर्दछ तर नेपालले आयात गर्नुपर्ने वस्तुहरू जस्तै: मेसीनरी वस्तुहरू, इलेक्ट्रोनिक्स वस्तुहरू, यातायातका साधनहरू, विभिन्न औद्योगिक सामग्रीहरू आदि महँगो र बढी मूल्य तिरेर ल्याउनु पर्दछ । यसले गर्दा नेपालले वैदेशिक व्यापार मा धेरै ठुलो व्यापार घाटा व्यहोरिरहनु परेको छ ।

कार्यक्रम सञ्चालक : यसको समाधान गर्ने कुनै उपाय छैन त ?

डा.मनोहर : यसको समाधान गर्न निम्न उपायहरू अपनाउनुपर्छ -

- गुणस्तरीय वस्तुहरू उत्पादन गर्नुपर्छ ।
- नेपाली परम्परागत सिपमा आधारित वस्तु तथा सामानको उत्पादन गर्ने गर्नुपर्छ ।
- सरकारले व्यापारका लागि सरल कर नीति लागु गर्ने र बजार विस्तार गर्न आवश्यक नीति तयार गर्नुपर्छ ।
- भूपरिवेष्ठित राष्ट्रले पाउने सुविधा र सहूलियतका लागि थप प्रयास गर्नुपर्छ ।
- श्रमिकहरूको दक्षता बढाउन थप तालिम र शिक्षाको व्यवस्था गर्ने गर्नुपर्छ ।
- नेपालको तिन तिरको खुला सीमालाई व्यवस्थित बनाउनुपर्छ ।
- विश्व बजारमा कस्ता वस्तु तथा सामानहरूको माग रहेको छ, त्यसको अध्ययन गरी वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्ने काम गर्नुपर्छ ।

कार्यक्रम सञ्चालक : नेपालको वर्तमान व्यापारको अवस्था कस्तो छ ?

डा. मनोहर : नेपालको अहिलेको अवस्था व्यापारको घाटा देखिन्छ । नेपालले निर्यात गर्ने भन्दा आयात गर्ने वस्तु बढी मूल्यको भएको हुनाले व्यापार घाटा बढेको हो । यसलाई तलको तथ्याङ्कले पनि देखाउँछ ।

नेपालको वैदेशिक व्यापार

देश	निर्यात (प्रतिशतमा) सन् २०१२/१३	आयात (प्रतिशतमा) सन् २०१२/१३
एशिया	७८.८	९२.६
अफ्रिका	०.२	०.४
अमेरिका	८.५	३.१
युरोपियन युनियन	१०.०	२.२
युरोप	१.९	१.२

स्रोत : के.त.वि., २०१३

अभ्यास

१. व्यापार भनेको के हो ?
२. आन्तरिक व्यापार र बाह्य व्यापार बिच फरक देखाउनुहोस् ।
३. व्यापारबाट हुने फाइदालाई पाँच बुँदामा लेख्नुहोस् ।
४. तपाईं नेपालको वैदेशिक व्यापारमा सुधार ल्याई व्यापार घाटा कम गर्न के के सुझाव दिनुहुन्छ ? आफ्ना सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

५. तपाईंको कक्षाको कुनै एक साथीले आफूले प्रयोग गर्ने घरायसी सामानको तालिका यसरी प्रस्तुत गरिन् :

टोकला चिया	क्यामेरा	टिभी	राइस कुकर	चामल	तेल
इलाममा बने को (आन्तरिक व्यापारबाट प्राप्त)	जापानमा बने को (बाह्य व्यापारबाट प्राप्त)	कोरियामा बने को (बाह्य व्यापारबाट प्राप्त)	चीनमा बनेको (बाह्य व्यापारबाट प्राप्त)	तराईमा उत्पादन भएको (आन्तरिक व्यापारबाट प्राप्त)	पर्सामा बनेको (आन्तरिक व्यापारबाट प्राप्त)

तपाईं पनि आफूले प्रयोग गर्ने सामानको सूची तयार गरी आन्तरिक वा बाह्य व्यापार बाट प्राप्त भएको छुट्याएर देखाउनुहोस् ।

म मुद्रा हुन् । मलाई कसैले पैसा र कसैले रुपैयाँ पनि भन्दछन् । अङ्ग्रेजी भाषामा चाहिँ मलाई Currency अथवा Money भनिन्छ । विश्वका विभिन्न देशहरूमा मलाई विभिन्न नाम राखिदिएका छन् । कसैले मलाई डलर, कसैले एन/यन, कसैले युरो आदि । अमेरिकामा मलाई डलर नामले चिन्दछन् । जापानमा यन भनेर बोलाउँछन् । युरोप महादेशमा चाहिँ त्यसका देशहरू मिलेर साझा रूपमा युरो भनेर नाम राखिदिएका छन् ।

प्राचीन समयमा जब मेरो जन्म भएकै थिएन, त्यस समयमा मानिसहरू एक आपसमा सामानहरू साटासाट गरेर मेरो खाँचो पुरा गर्दथे । उदाहरणको लागि धेरै अन्न उत्पादन गर्नेले अन्न दिएर आफूलाई चाहिएको वस्तु अरुबाट लिन्थे । यस्तो प्रथालाई वस्तुविनियम भनिन्थ्यो । यस्तो प्रथाबाट मानिसहरूलाई आफ्नो व्यवहार चलाउन गाह्रो हुँदै गयो । पछि विस्तारै मानिसहरूले आफूलाई सजिलो हुने उपायहरूको खोजी गर्दै जान थाले । यसै क्रममा जनावर, जनावर का छाला, कछुवा र सिपीका खोलका टुक्रा आदि मेरो नाममा प्रयोग हुन्थ्यो । पछि विभिन्न धातुहरू प्रयोग गरी मेरो निर्माण गर्न थाले । मैले मेरो इतिहास खोज्दै जाँदा इसापूर्व सातौँ सताब्दीमा टर्की भन्ने देशमा सुन र चाँदीको सिक्का बनाई मेरो प्रयोग भएको पाएँ । त्यसै समयतिर चिनमा हरिणको छाला र कागजबाट निर्माण गरेर मेरो प्रयोग हुँदोरहेछ । युरोप महादेशमा चाहिँ पूनरजागरण कालको समयदेखि मेरो प्रयोग हुन थालेछ । त्यस समयसम्म पनि बैङ्कले मलाई बनाउँदैनथ्यो । ई.सं. १६६१ मा सबभन्दा पहिले युरोप महादेशभित्रै पर्ने

स्विडेन भन्ने देशमा बैङ्कबाट मेरो निर्माण गरेर प्रयोग गर्न थालिएछ ।

नेपालमा मेरो जन्म कहाँ र कहिलेदेखि भयो त भनी इतिहास खोज्दा आजको कपिलवस्तु जिल्लामा पर्ने तिरौराकोटमा भएको देखिन्छ । पछि लिच्छवी राजा मानदेवले मेरो निर्माण गरेर चलनचल्तीमा ल्याए र मेरो नाम “मानाङ्क” भनेर पनि राखिदिए । पछि काठमाडौँका राजा महिन्द्र मल्लले पनि मेरो निर्माण गर्न लगाएर मलाई “महेन्द्रमल्ली” नाम राखिदिए । त्यतिबेलासम्म मलाई धातुका सिक्काकै रूपमा प्रयोग गर्थे । राजा त्रिभुवनका पालामा आएर मलाई कागजबाट पनि बनाउन थाले । कागजबाट बनाएपछि मानिसहरूले मलाई “नोट” भन्न थाले । अहिले म सिक्का र नोट दुवै रूपमा चलनचल्तीमा छु ।

म तपाईंहरूको भरपर्दो साथी हुँ । तपाईंहरूको जीवनस्तर बढाउन म सधैं मदत गर्दछु । तर मलाई तपाईंहरूले प्राप्त गर्न कुनै पनि राम्रो पेसा अपनाउनु पर्दछ । कुनै व्यापार वा व्यवसाय गर्नु पर्दछ । सेवा क्षेत्रमा लागे पनि हुन्छ । कुनै मजदुरी वा श्रम क्षेत्रमा संलग्न भए पनि हुन्छ । वैदेशिक रोजगारी र वैदेशिक व्यापारबाट पनि तपाईंहरूले मलाई प्राप्त गर्नु हुने छ ।

मेरो अनुरोध

- मलाई जथाभावी कच्चाकक्चुक पारेर नराख्नुहोस् । राम्रोसँग पट्याएर मात्र राख्नुहोस् ।
- मलाई स्टिच लगाउने, कोर्ने, लेख्ने नगरिदिनुहोस् ।
- तेल, रङ्ग, अबिर, मसी लागेको हातले मलाई समात्दा मेरो रूप, रङ्ग बिग्रन्छ । म फोहोरी देखिन्छु । मलाई त्यस्तो नबनाई दिनुहोस् । सफा रहन दिनुहोस् ।
- मलाई पट्याएर दाँत, कान कोट्याउने बानी नगर्नुहोस् ।

बैङ्क (Bank)

प्राचीन कालमा मानिसहरूले मलाई धातुका भाँडा, माटोका भाँडाहरूमा राखेर घरभित्र, जमिनमुनि लुकाएर राख्थे । मलाई सुरक्षित राख्न आजको जस्तो बैङ्कहरूको चलन थिएन । ईसापूर्व चौथो शताब्दीमा ग्रीक र रोमनहरूले मलाई पुजारीको जिम्मा लगाएर मन्दिरहरूमा राख्थे । त्यस समयमा पुजारीहरू पनि इमान्दार हुन्थे । त्यसैले पुजारीप्रति विश्वास गरेर र मन्दिरमा चोरी पनि नहुने भएकाले मानिसहरू आफ्नो धन सम्पत्ति र मलाई मन्दिरमा राख्थे । पुजारीले पनि मानिसहरूले ल्याएको त्यो धन सम्पत्तिको लगत (हिसाब

किताब) राख्ने गर्दथे अनि आफूलाई चाहिएपछि फिर्ता लैजाने गर्दथे । यसरी बैङ्कको सुरुवात भयो । आधुनिक बैङ्कको सुरुवात सन् १७७६ देखि बेलायतबाट सुरु भएको हो ।

नेपालमा वि.सं. १९९४ मा नेपाल बैङ्क लिमिटेडको स्थापना भएको पहिलो बैङ्क हो । नेपाल राष्ट्र बैङ्कको स्थापना वि.सं. २०१३ सालमा भएको हो । अहिले नेपालमा विभिन्न किसिमका बैङ्कहरू स्थापना भएका छन् । कृषि विकास बैङ्क, वाणिज्य बैङ्क, सहकारी बैङ्क, विकास बैङ्क आदि । यी बैङ्कहरूले मलाई सुरक्षित राख्छन् । जथाभावी रूपले बैङ्कबाट मलाई फिक्न नपाउन् भनेर चेकबाट, धितो राखेर मात्र फिक्न पाउने व्यवस्था गरेका छन् । हिजोआज वैज्ञानिक तरिका अपनाएर ATM (Automated Teller Machine) र Credit Card (क्रेडिट कार्ड) मलाई बैङ्कबाट फिक्न सकिन्छ । बैङ्कहरूबाट धेरै फाइदा लिन सकिन्छ । केही फाइदाहरू यस प्रकार छन् :

१. बैङ्कमा राखेको सम्पत्ति सुरक्षित हुन्छ ।
२. बैङ्कमा पैसा राख्दा ब्याज पनि पाइन्छ ।
३. बैङ्कले आवश्यक पर्दा हामीलाई विभिन्न कामको लागि ऋण पनि दिन्छ ।
४. हामीले लिएको ऋण एकै पटक तिर्न नसक्दा अलि अलि गरेर तिर्न पनि पाइन्छ ।
५. एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सुरक्षित साथ पैसा पठाउन र फिक्न पाइन्छ ।
६. बैङ्कबाट आफूलाई आवश्यक परेको विदेशी मुद्रा साट्न पनि सकिन्छ, आदि ।

अभ्यास

१. मुद्रा भनेको के हो ?
२. वस्तु विनिमय भन्नाले के बुझिन्छ ?
३. मुद्रा/पैसा कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ ?
४. तपाईं मुद्रा/नोटको सुरक्षा कसरी गर्नुहुन्छ ?
५. पाठमा दिइएका बाहेक बैङ्कका अरु फाइदाहरू के के हुन सक्छन् ? सोधखोज गरेर पत्ता लगाउनुहोस् ।
६. तपाईंले अहिलेसम्म कुन कुन दरका नोटहरू कुन कुन काममा प्रयोग गर्नुभएको छ ? तलको जस्तै तालिका बनाई लेख्नुहोस्

नोटको दर	कामको किसिम

शिलुका बुबा उखु खेती गर्नु हुन्छ । आफूले उत्पादन गरेको उखु चिनी उद्योगमा बेच्नु हुन्छ । आफ्नो गाउँपालिका र जिल्लाका अरू पनि किसानहरूले उखु उत्पादन गर्छन् । अन्य जिल्लाका किसानहरूले पनि उखु खेती गरेका छन् । ती सबैले आफूले उत्पादन गरेको उखु पनि त्यही चिनी कारखानामा बेच्छन् । यसरी किसानहरूबाट उत्पादन भएको उखु धेरै भएपछि कारखानाले आफ्नो चिनी उत्पादन गर्ने क्षमताभन्दा उखु बढी भएको भन्दै मूल्य घटाउँछ । उखु खेती गदा लाग्ने श्रम, प्राविधिक खर्च, ढुवानी खर्च, मल आदि सबैको लागतको आधारमा मूल्य निर्धारण गरिन्छ ।

सरस्वतीको घर इलाममा छ । उनको परिवार अलैंची खेती गर्दछ । पोहोर साल जिल्लाभरिकै किसानहरूले लगाएको अलैंचीको खेतीमा रोग लागेर उत्पादन ह्वात्तै घट्यो तर सरस्वतीको परिवारको अलैंची खेतीमा समस्या देखिएन । उत्पादन राम्रो भयो । बजारमा अलैंचीको माग बढ्यो त्यसैले सरस्वतीको परिवारले राम्रो मूल्य लिएर अलैंची बिक्री गरे । अलैंची उत्पादन गर्दा लागेको खर्चभन्दा बिक्री गर्दा आएको रकम बढी भएकोले उनको परिवारलाई नाफा भयो ।

माथिको उदाहरणहरूको अध्ययनबाट के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने कुनै पनि उत्पादक (व्यक्ति, फर्म अथवा उद्योग) ले आफ्नो उत्पादन गर्न श्रम र पुँजी लगाएका हुन्छन् । उनीहरूलाई आफ्नो उत्पादन सञ्चालन गर्न भूमी (जमीन) पनि चाहिन्छ । त्यसैगरी आफ्नो उत्पादन गर्न उत्पादकले कच्चा पदार्थ, कामदारका लागि ज्याला, बैङ्कहरूबाट ऋण लिएर भएको त्यसको ब्याज आदि तिर्नु पर्दछ । त्यसैगरी सरकारले त्यस्ता उत्पादनहरूमा कर लगाएको हुन्छ । त्यो पनि उत्पादकले तिर्नु पर्दछ । ती सबैलाई लागत भनिन्छ । आफ्नो लागतलाई ध्यानमा राखेर उत्पादकले आफुलाई नाफा हुने गरी उत्पादित वस्तुको मूल्य निर्धारण गर्दछ ।

यदि विभिन्न उत्पादकहरूले एकै किसिमको वस्तु उत्पादन गरेर धेरै परिमाणमा बजारमा ल्याउँछन् भने त्यस्तो अवस्थामा मागभन्दा आपूर्ति बढी हुन्छ । यस अवस्थामा उत्पादकहरू बिच मूल्य घटाउने प्रतिस्पर्धा हुन्छ र वस्तुको मूल्य पनि कम हुन्छ । तपाईंहरूले कहिले काहीँ बजारमा उपभोग्य वस्तुको मूल्य केही कम भएको सुन्नु भएको होला । मूल्य घट्नुको कारण यही नै हो । तर कुनै उत्पादनमा कुनै उत्पादकको आफ्नो एकाधिकार पनि हुनसक्छ । यस्तो अवस्थामा उसले आफ्नो उत्पादनमा केही कमी ल्याइदिन्छ । यसले गर्दा बजारमा त्यस उत्पादनको माग बढ्न जान्छ र मूल्य वृद्धि हुन्छ । मूल्य बढ्दै हुँदा वस्तुको माग कम हुनजान्छ र मूल्य कम हुँदा वस्तुको माग बढ्ने गर्दछ । यदि वस्तुको उत्पादन

कम भई मूल्य वृद्धि भएको रहेछ भने उत्पादकले आफ्नो उत्पादन बढाउँछ । प्रतिस्पर्धाको बजारमा यसरी र आपूर्ति भइरहने क्रममा वस्तुको निश्चित मूल्य निर्धारण हुनपुग्छ ।

अभ्यास

१. उपभोग्य वस्तु भनेको के हो ? यसको मूल्य कसरी निर्धारण हुन्छ ?
२. मूल्य वृद्धि भनेको के हो ? हाम्रो बजारमा वस्तुको मूल्य वृद्धि कसरी हुन्छ ? कारणहरू खोज्नुहोस् ।
३. तपाईंले प्रयोग गर्ने कुनै पाँच ओटा उपभोग्य वस्तुको अहिलेको मूल्य र दुई वर्ष अघिको मूल्य तुलना गर्नुहोस् र त्यसका कारणहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।
४. यदि तपाईं र तपाईंको परिवारले कुनै वस्तु उत्पादन गरी बजारमा बिक्री गर्नु भएको भए त्यसको मूल्य पहिले र अहिलेमा कति रकमको फरकमा बिक्री गर्नु भयो र किन ?
५. तपाईंले प्रयोग गर्दै आउनु भएका वस्तुहरूमध्ये कुनै तिन ओटा वस्तुको तालिकामा दिइएबमोजिम भरेर देखाउनुहोस् ।

वस्तुको नाम	बनेको मिति	वस्तुको मूल्य	तौल	म्याद सकिने मिति

तलको कथा पढ्नुहोस् :

शिवनगर मोरङमा जोगीहरूको बस्ती छ । केही वर्ष अघिसम्म जोगीहरूको मुख्य कार्य फेरी लगाउनु र फेरी लगाएर ल्याएको सीदाबाट दैनिकी चलेको थियो । जोगीहरूको परिवारमा जनसङ्ख्या बढ्दै गयो, नयाँ पुस्ताको फेरी लगाउने कार्यप्रति त्यति जागरुकता भएन । यसप्रकार शिवनगर बस्तीमा दैनिकी चलाउनसमेत कठिन बन्दै गयो । यसै बीच स्थानीय युवाहरूले सामुदायिक क्लब गठन गरे र खुत्रुके बचत कार्यक्रम क्लबको अवधारणा ल्याए । सबै सदस्यहरूले अनिवार्य रूपमा रु. १०० उक्त कार्यक्रममा बचत गर्नुपर्ने नियम बनाइयो । गाउँका अन्य मानिसहरूलाई पनि स्वेच्छिक रूपमा न्यूनतम रु. ५० बचत गर्न प्रोत्साहन गरे । एक महिनामै करिब रु. २५,०००/- जम्मा भएछ । बचत भएको रकम मध्येबाट रु. १०,०००/- तरकारी खेती गर्न ऋण सापटी दिइयो ।

क्लबका सदस्यहरूले स्थानीय विकास बैङ्कमा बाँकी रकम राखी खाता खोले र बैङ्कबाट ऋण लिएर ५ कठ्ठा जग्गामा तरकारी, जडीबुटीको खेती गरे । क्लबको आम्दानी बढ्दै गयो, हिसाब किताब राख्न कठिन हुँदै गयो । स्थानीय साक्षरता कार्यक्रम गर्ने सहयोगी कार्यकर्ताले सहकारी खोल्न प्रेरित गरे । स्थानीय समुदायले शिवनगर बचत तथा ऋण सहकारी संस्था खोले । शिवनगर क्लबको खुत्रुके कार्यक्रम सहकारी खातामा परिणत भयो । सहकारीले व्यवसाय सञ्चालन गर्न, खेती गर्न लगायतका स्वरोजगारमूलक कार्यहरूमा लगानी बढाउँदै गयो । स्थानीय मानिसहरू आफ्नो व्यवसायबाट प्राप्त आम्दानी दैनिक तथा मासिक बचत पनि गर्दै गए । गाउँका युवाहरू विभिन्न व्यवसायमा संलग्न भए । गाउँको उत्पादनमा वृद्धि भयो र जीवनमा परिवर्तन आयो ।

क्रियाकलाप

- (क) प्रस्तुत कथा पढी बचत, लगानी र पूँजी निर्माणका चरणहरू तालिकामा देखाउनुहोस् ।
- (ख) शिवनगरका गाउँमा भउको परिवर्तन जस्तै तपाईंको समुदायमा कुनै यस्तै कार्य भएको छ भने कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
- (ग) बचत, लगानी तथा पूँजी निर्माणमा तपाईंले गर्न सक्ने कार्यहरूको सूची बनाउनुहोस् ।

रोजगारी भनेको विभिन्न आयमूलक कार्यमा संलग्न हुनु हो । अर्थात् मानिसले जुन कार्यमा संलग्न भइ नगद वा जिन्सीका रूपमा आमदानी (दैनिक, हप्ता, मासिक) गर्छ भने त्यो रोजगारीको अवस्था हो । रोजगारीमा निश्चित उमेर समूहका मानिसलाई मात्र लिइन्छ । खासगरी १५ देखि ५९ वर्ष उमेर समूहका मानिसलाई रोजगारी उमेर समूह वा क्रियाशील उमेर समूह मानिन्छ । रोजगारीको उमेर समूह देशअनुसार फरक हुन सक्छ ।

रोजगारी मानिसको जीविकोपार्जनको आधारशीला हो । कुनै पनि देशमा अर्थतन्त्रका पक्षहरू जस्तै : कृषि, उद्योग, व्यापार, सेवा आदि क्षेत्रमा क्रियाशील मानिसको संलग्नता र स्तरको आधारमा त्यस देशको रोजगारीका अवस्था विश्लेषण गरिन्छ ।

रोजगारीलाई स्वेदश र वैदेशिक रोजगारमा विभाजन गरेर पनि विश्लेषण गरिन्छ । कतिपय मानिसहरू आफ्नै काम गरेर आय आर्जन गर्छन् भने त्यस्तो कार्यलाई स्वरोजगार भनिन्छ ।

नेपालमा विभिन्न क्षेत्रमा रोजगारीको अवस्था

क्र.स.	विवरण	प्रतिशत
१.	रोजगारको जनसङ्ख्या	७८.३
२.	कृषिमा संलग्न जनसङ्ख्या	७६.३
३.	गैरकृषिमा संलग्न जनसङ्ख्या	२३.७

स्रोत : नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण, २००८

नेपालमा रोजगारीका समस्याहरू

- जनशक्ति उत्पादन, परिचालन एवम् व्यवस्थापन सम्बन्धी स्पष्ट नीति र योजना नहुनु,
- समसामयिक सिप र प्रविधिमा आधारित जनशक्ति उत्पादन नहुनु
- श्रम बजारमा वर्सेनी थपिने श्रमशक्तिले रोजगारीका अवसर नपाउनु
- वैदेशिक रोजगारी प्रभावकारी ढङ्गबाट व्यवस्थित नहुनु ।

क्रियाकलाप

१. तपाईंले समुदायमा रोजगार, बेरोजगार व्यक्तिहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन गरी स्तम्भचित्रमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. 'रोजगार र देश विकास' शीर्षकमा एक वक्तृत्वको नमुना तयार पार्नुहोस् ।
३. रोजगारीको परिचय लेख्नुहोस् र नेपालमा रोजगारका कुनै तिन समस्या लेख्नुहोस् ।

विश्वको नक्सा

सोचेर उत्तर दिनुहोस् :

१. तपाईंका छिमेकीहरूको नाम बताउनुहोस् । यसैगरी छिमेकी गापा/नपाको नाम लेख्नुहोस् ।
२. छिमेकीसँगको सम्बन्ध के केमा हुन्छ ? के केमा विवाद हुन्छ ? कसरी मिलाइन्छ ? कसले मिलाउँछ ?
३. नेपालका छिमेकी देशहरूको नाम लेख्नुहोस् । विश्वको नक्सामा जापान, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका र बेलायत देखाउनुहोस् ।

अब तलको सामग्री अध्ययन गर्नुहोस् :

नेपालको धेरैसँग दौत्य सम्बन्ध रहेको छ । हाल (सन् २०१७ सम्म) नेपालको दौत्य सम्बन्ध १४४ राष्ट्रसँग छ । नेपाल मित्रराष्ट्रसँग राष्ट्रसङ्घको वडापत्र (चार्टर), असंलग्नता, पञ्चशीलको सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यताका आधारमा कूटनीतिक सम्बन्ध राख्छ । एक देश र अर्को देशसँगको सम्बन्धले त्यस देशको भौगोलिक अवस्थिति, हावापानी, बालीनाली, जनसङ्ख्या, विकास निर्माण, त्यस देशले गरेको उन्नति आदि बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ । यस्तो सम्बन्धले नेपाललाई पनि फाइदा भएको छ । नेपाली कला र संस्कृतिको विकासमा सहयोग प्राप्त भएको छ । विकास निर्माणमा, सूचना र सञ्चार, यातायात, विद्युत्, खानेपानी, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि क्षेत्रमा मित्रराष्ट्रहरूले सहयोग उपलब्ध गराउँछन् । सहयोग अनुदान र ऋणका रूपमा पनि प्राप्त हुन्छ भने वित्तीय र वस्तुगत सहायता पनि प्राप्त हुन्छ । यसबाट देशको विकास कार्य अघि बढाउन सहयोग पुग्छ । आर्थिक, सामाजिक,

राजनीतिक र सांस्कृतिक विकासमा मित्रराष्ट्रहरूबाट सहयोग प्राप्त भएको छ भने नेपालले पनि अन्य राष्ट्रलाई आफ्नो स्रोत र साधनले भ्यासम्म सहयोग उपलब्ध गराएको छ ।

मित्रराष्ट्रहरूले नेपाललाई पुर्‍याएको सहयोगका केही उदाहरण तल दिएका छन् :

क्र. स.	राष्ट्र	सहयोगका क्षेत्र	दौत्य सम्बन्ध भएको
१.	चिन	यातायात, उद्योग, जलविद्युत् आदि क्षेत्र । जस्तो : बाँसबारी छाला जुत्ता कारखाना, अरनिको राजमार्ग, निजामती अस्पताल, भक्तपुर र हरिसिद्धि ईटा टायल कारखाना, भृकुटी कागज कारखाना, वीरेन्द्र अन्तर्राष्ट्रिय सम्मलेलन केन्द्र, राष्ट्रिय सभा गृह, सुनकोसी जल विद्युत् आयोजना आदि ।	वि.सं. २०१२, (१० अगष्ट १९५५)
२.	जापान	गोङ्गबु बसपार्क, काठमाडौँ, पोखरा रेडियो स्टेसन केन्द्र, कास्की र दाङको वागवानी विकास केन्द्र, बनेपा-सिन्धुली-बर्दिवास राजमार्ग आदि ।	वि.सं २०१३ (सन् १९५६)
३.	फ्रान्स	ग्रामीण विकास, साना जलविद्युत् आयोजना र आर्थिक एवम् प्राविधिक सहयोग	वि.सं. २००६, (१९४९ अप्रिल २०)
४.	जर्मनी	कृषि, स्वास्थ्य क्षेत्र, फोहोरमैला व्यवस्थापन, वनजङ्गल संरक्षण आदि ।	वि.सं. २०१५, ४ (अप्रिल १९५८)
५.	संयुक्त राज्य अमेरिका	कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, यातायात, सञ्चार, उद्योग आदि ।	वि.सं. २००४, (२५ अप्रिल १९४७)

क्र.सं.	राष्ट्र	सहयोगका क्षेत्र	दौत्य सम्बन्ध भएको
६.	बेलायत	बुढानिलकण्ठ स्कुल, धरान धनकुटा राजमार्ग, महेन्द्र राजमार्ग (नारायणगढ बुटवल) रेडियो नेपालको क्षमता विस्तार आदि ।	वि.सं. १९९१, (सन् १९३४)

क्रियाकलाप :

१. अरू देशसँगको सम्बन्धबाट कुन कुन पक्षको जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ?
२. नेपाली कला र संस्कृतिको विकासमा मित्र राष्ट्रहरूसँगको सम्बन्धले कसरी सहयोग पुऱ्याउँछ ?
३. तलको तालिकामा चिन, जापान, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका र बेलायतले पुऱ्याएका सहयोगका क्षेत्र उल्लेख गर्नुहोस् । यसका लागि पाठ २ अध्ययन गर्नुहोस् ।

क्र.सं.	देश	सहयोगका क्षेत्र
१.	चिन	
२.	जापान	
३.	फ्रान्स	
४.	जर्मनी	
५.	अमेरिका	
६.	बेलायत	

४. तपाईंको गाउँपालिका/नपामा पनि कही कतैबाट सहयोग उपलब्ध भएको हुन सक्छ, त्यसको खोजी गरी लेख्नुहोस् ।

तलको तस्बिर हेर :

भाइबहिनी हो, यो अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति स्थापना कार्यरत संस्था संयुक्त राष्ट्रको कार्यहरू हुन् ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापना २४ अक्टोबर १९४५ मा भएको हो । नेपालले १४ डिसेम्बर १९५५ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्यता लिएको हो । नेपालको वर्तमान संविधानमा नेपालको परराष्ट्र नीति राष्ट्र सङ्घको वडापत्रमा आधारित हुने पनि उल्लेख भएको छ । नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य भएदेखि नै राष्ट्रसङ्घ तथा यसका विशिष्टकृत संस्थाहरूले नेपालमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेका छन् ।

नेपालको आर्थिक, सामाजिक विकास एवम् शान्ति तथा मानव अधिकार र संरक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन् ।

तिमीहरूले सुनेको हुनुपर्छ :

विश्व खाद्य सङ्गठन (FAO) अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO), संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालकोष (UNICEF) संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय जनसङ्ख्या कोष (UNFPA) लगायतका विशिष्टकृत संस्थाले विभिन्न कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएका छन् । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ तथा विशिष्टकृत संस्थाका यस्ता गतिविधिहरूले नेपालको आर्थिक, सामाजिक विकास विस्तारमा सहयोग पुगेको छ ।

नेपाल सरकारको अनुरोधमा नेपाल शान्ति प्रक्रिया व्यवस्थापन हतियार व्यवस्थापन तथा संविधान सभाको निर्वाचन पर्यवेक्षक जस्ता कार्यमा राष्ट्र सङ्घीय नियोग (अनमिन) ले महत्त्वपूर्ण योगदान पुर्याएको थियो ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्यता प्राप्त भएदेखि तिमीहरूलाई थाहा होला, नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति स्थापना गर्ने कार्यमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका गतिविधिमा सहभागी हुँदै आएको नेपाली सेना तथा नेपाल प्रहरी विभिन्न देशमा शान्ति सेनाको रूपमा कार्यरत छन् । नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घ तथा यसका विशिष्टिकृत संस्थाले आयोजना गर्ने सम्मेलनमा सहभागी हुँदै आएको छ । यस्ता सम्मेलनबाट पारित गरेका वा जारी गरेका महासन्धि तथा घोषणामा हस्ताक्षर गरी आफ्नो प्रतिवद्धता जाहेर गरेको छ । निःशस्त्रीकरण, आतङ्कवादको अन्त्यलगायत सबै प्रकारका शान्ति सुव्यवस्था विरोधी राष्ट्रसङ्घका प्रयासमा नेपालको पूर्ण सहमति वा सहभागिता रहेको छ ।

आर्थिक, सामाजिक विकास तथा मानव अधिकारको पूर्ण प्रत्याभूतिका लागि राष्ट्रसङ्घका विशिष्टिकृत संस्थाहरूले सारेका योजना तथा कार्यक्रमहरूमा नेपालको प्रतिवद्धता र सहभागिता रहेको छ । नेपालले भूपरिवेष्ठित, अल्पविकसित तथा विकासोन्मुख देशका समस्या समाधानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ध्यान आकृष्ट गराउँदै आएको छ ।

नेपाल सन् १९६९-७० र १९८८-८९ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, सुरक्षा परिषदको अस्थायी सदस्य भएको थियो । यस अवधिमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरू सुल्झाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो ।

क्रियाकलाप

१. अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न संयुक्त राष्ट्रसङ्घको प्रयासमा नेपालको योगदान उल्लेख गर्नुहोस् ।
२. नेपालको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घका कुनै पाँच विशिष्टिकृत संस्थाहरूको नाम र कार्य तालिकामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
३. नेपाल र संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सम्बन्धमा रेडियो, टेलिभिजन वा अन्य सञ्चार माध्यममा प्रकाशित विभिन्न समाचारहरू सङ्कलन गर्नुहोस् ।

वि.स. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापनासँगै नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा आफ्नो पहिचान, स्वाधीनता स्थापित गर्न र देश विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग जुटाउन आवश्यक थियो । यस प्रकार, नेपालले विभिन्न देश तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थासित दैत्य तथा कूटनीतिक सम्बन्ध कायम गर्न जोड दिएको थियो ।

नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध मुलतः असंलग्न परराष्ट्र नीति, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको वडापत्रमा आधारित छ । नेपाल कुनै पनि राजनीतिक वा वैचारिक तथा सामाजिक गुणमा नलागी सबै मुलुकसँग समान र समदुरीमा कूटनीतिक सम्बन्ध स्थापित गर्छ । नेपाल सन् १९६१ देखि असंलग्नताको आन्दोलन र यसका सबै सम्मेलनमा भाग लिन आएको छ । असंलग्न आन्दोलनको संस्थापक सदस्यको हैसियतमा नेपालले विकासोन्मुख राष्ट्रको हकहित, निशस्त्रीकरणमा जोड दिएको छ । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा खेलेको भूमिका प्रशंसनीय छ ।

नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य भएकाले राष्ट्रसङ्घअर्न्तगत रही विभिन्न मुलुकमा शान्ति कायम गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीको टोलीले शान्ति सेनाका रूपमा अरूसँग मिलेर विश्वका धेरै मुलुकमा शान्ति कायम गर्न सघाउ पुऱ्याएको छ । त्यस्ता मुलुकमा पूर्वी टिमोर, लेबनान, कोसोभो, कुवेत आदि पर्छन् । त्यसै गरी अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुदले पनि शान्ति स्थापना गर्नमा मदत पुऱ्याएको छ । विश्वमा आपसी समझदारी, सम्बन्ध र सहयोगका क्षेत्र विस्तार गरी मित्र राष्ट्र र नेपालबिचको आपसी सम्बन्ध सुदृढ हुँदै गएको छ । यसबाट नेपालसँग दैत्य सम्बन्ध कायम गर्ने राष्ट्रको सङ्ख्या दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको छ ।

नेपालको दक्षिण एसियाली सहयोग सङ्गठन (SAARC, BIMSTIEC) लगायत अन्य क्षेत्रीय सङ्घ/सङ्गठनमा सक्रिय रूपमा संलग्न रहेको छ । यसबाट समान प्रकृतिका समस्याको पहिचान, तिनको समाधानमा सहयोग पुगेको छ । विभिन्न राष्ट्रहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ/संस्थाले नेपालको आर्थिक, सामाजिक विकासमा पुऱ्याएको योगदान, नेपालमा प्राकृतिक विपदमा पुऱ्याएको सौहार्दपूर्ण सहयोग छ । यसरी अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा नेपालको विशिष्ट योगदान रहेको छ ।

१. नेपालले कस्तो परराष्ट्र नीति अँगालेको छ ? यसबाट नेपाललाई के के फाइदा भएको छ ?
२. शान्ति सेनाका रूपमा नेपालले विश्वका कुन कुन मुलुकमा शान्ति स्थापना कार्यमा सहयोग पुऱ्याएको छ ? ती देशहरू विश्वको नक्सामा देखाउनुहोस् । ती देशहरू पाठ दुईमा दिइएका छन्, अध्ययन गर्नुहोस् ।
३. दुई छिमेकीबिच जग्गाको सिमाना मिचेको विषयमा विवाद उत्पन्न भएको छ, यदि तपाईंलाई मध्यस्थकर्ता बनाइयो भने ती दुई बिचको विवादलाई कसरी साम्य पार्नुहुन्छ ? तरिकाहरू उल्लेख गर्दै समाचार बनाउनुहोस् ।
४. 'असंलग्न आन्दोलन र नेपाल' शीर्षकमा एक अनुच्छेद तयार पार्नुहोस् ।
५. नेपालले तल दिइएका क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानको लछफल गर्नुहोस् :
(क) संयुक्त राष्ट्रसङ्घ र शान्ति सेना (ख) सार्क (SAARC)

भारतस्थित नेपाली दुतावासको भवन

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध कायम गर्नु, सम्बन्ध विकास एवम् विस्तार गर्नु र आपसी सहयोग बढाउनु हरेक देशको आवश्यकता भइसकेको छ । औपचारिक दौत्य सम्बन्ध भएका देशहरूले एक अर्काको देशमा कार्यालय स्थापना गर्छन् । त्यसरी स्थापन गरिएका कार्यालयहरूलाई कूटनीतिक नियोग भनिन्छ ।

एक देशको भौगोलिक निकटता , आर्थिक सम्बन्ध तथा आवश्यकताअनुसार अर्को देशमा राजदुतावास, महावाणिज्य दुतावास वा काउन्सेल स्थापना गरिएको हुन्छ । हाम्रो देशले दौत्य सम्बन्ध भएका विभिन्न राष्ट्रहरूमा राजदुतावास, महावाणिज्य दुतावास स्थापना गरेको छ । यसैगरि संयुक्त राष्ट्र वा अन्य मित्र राष्ट्रहरूले नेपालमा आफ्ना दुतावास स्थापना गरेका छन् । ती सबै निकायहरू कूटनीतिक नियोग हुन् ।

राजदुतावासले प्रमुख रूपमा राजदुत नियुक्त भएका हुन्छन् । नेपालको संविधानअनुसार राजदुतको नियुक्ति सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट हुन्छ । कूटनीतिक नियोगमा अन्य कर्मचारीहरू कार्यरत रहन्छन् । जसको व्यवस्थापन परराष्ट्र मन्त्रालयले गर्दछ । हाम्रो देश वा अन्य मित्रराष्ट्रहरूले एक अर्कोबिच औपचारिक सूचनाको आदान प्रदान राजदुतावास वा आफ्ना कूटनीतिकमार्फत गर्छन् ।

कूटनीतिक नियोगका कार्यहरू

- एक अर्को देशका नागरिक भ्रमण वा प्रवेश गर्न अनुमति दिनु वा प्रवेशाज्ञा (VISA) जारी गर्नु
- कूटनीतिक नियोग अवस्थित देशमा रहेका आफ्ना नागरिकलाई आवश्यक सहयोग गर्नु, सुरक्षा प्रदान गर्नु सम्बन्धित सरकारको समन्वय गर्नु
- दुई देशहरू बिचमा हुने सन्धि, सम्झौता वा अन्य छलफल / सम्मेलनको समन्वय गर्नु
- राष्ट्र प्रमुख, सरकार प्रमुख वा उच्च पदस्थ व्यक्तिहरूको भ्रमण व्यवस्थापन तथा समन्वय गर्नु

यस प्रकार कूटनीतिक नियोगका दुई देशको अपसी सम्बन्धका कडी हुन् । राजदूत तथा कूटनीतिक नियोगमा कार्यरत अन्य कर्मचारीले अर्को देशमा रहँदा कूटनीतिक मूल्य , मान्यता तथा मर्यादामा रहेर कार्य गर्नुपर्छ । अन्यथा अर्को देशको सवैभौम तथा स्वाभिमानमा असर पर्छ र दुई देश बिचको सम्बन्ध बिग्रन सक्छ ।

क्रियाकलाप

१. कूटनीतिक नियोगको परिचय दिनुहोस् ।
२. 'कूटनीतिक मर्यादा' लाई परिभाषित गर्नुहोस् ।
३. कूटनीतिक नियोगले गर्ने कार्यहरूको सूची बनाउनुहोस् ।

तलका समाचार पढनुहोस्

नौलो प्रजनन् प्रविधि सफल

अमेरिकामा वैज्ञानिकहरूले तिन जना मानिसको आनुवंशिक मिश्रण गर्ने नौलो प्रविधिमाफत विश्व मै पहिलो शिशुको जन्म भएको जनाएका छन् । माइटो कोड्रियल डोनेसन प्रविधि अर्थात आमाबुबा तथा एक डिम्बदाताको आनुवंशिक अवस्थाबाट जोगाएर उक्त शिशुको जन्म गराउन सफल भएका छन् । यो प्रविधि एक जोर्डनी दम्पतीमा गरिएको थियो । यी शिशु जन्मनु अघि ती जोर्डनी दम्पतिले जन्माएका दुई शिशुको मृत्यु भएको थियो भने चार ओटा गर्भ तुहिएका थिए । यी सबको कारण आमामा भएको आनुवंशीक खराबी रहेको थियो । यो प्रविधिको परीक्षण मेक्सिकोमा भएको थियो ।

राष्ट्रसङ्घको नवौँ महासचिवमा गुटेरेस

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको नवौँ महासचिवमा पोर्चुगलका पूर्वप्रधानमन्त्री एन्टोनियो गुटेरेस निर्वाचित भएका छन् । गुटेरेस फिजिक्स र इलोकिट्रिकल इन्जिनियरिङ्मा ग्राजुएट हुन् । उनी सन् १९९५ देखि सन् २००२ सम्म पोर्चुगलको प्रधानमन्त्री भएका थिए । सन् २००५ देखि २०१५ सम्म संयुक्त राष्ट्रसङ्घको शरणार्थी उच्च आयुक्तको जिम्मेवारी समालेका थिए । उनको पुराना नाम Antonio Manuel De Oliveria Guterres (एन्टोनियो म्यानुल डे ओलिभिएरा गुटेरेस) हो ।

जनसाङ्ख्यिकी: जनसाङ्ख्यिकीलाई अङ्ग्रेजीमा Demography भनिन्छ। Demography दुई शब्दहरू Demography बनेको हो। Demos को अर्थ मान्छे वा जनता, Graphien को अर्थ अध्ययन गर्ने शास्त्र वा विधि हो। यसरी जनसाङ्ख्यिकी भन्नाले मानव अर्थात जनसङ्ख्या सम्बन्धी अध्ययन गर्ने शास्त्र हो। जनसङ्ख्याको आकार, प्रादेशिक वितरण, बनावट तथा जनसङ्ख्या परिवर्तनहरूको गणितीय र तथ्याङ्कीय रूपले अध्ययन गर्ने शास्त्र नै जनसाङ्ख्यिकी (Demography) हो। बेलायतका विद्वान जोन ग्रान्टलाई यस विषयका पिता भनिन्छ। यस सम्बन्धी शिक्षाको विकास सन् १९६०-७० को अवधिमा भएको थियो ।

जनसाङ्ख्यिक प्रक्रिया (Demographic process) : मानिस जन्मन्छ, बसाइँ सराइ गर्दछ, अन्त्यमा मृत्यु हुन्छ । यी शास्वत र निरन्तर चलिरहने प्रक्रियाहरू हुन्। मानिस सदैव सुख र शान्ति जीवन यापन, मरण र बसाइँ सराइ सदैव लागि परिरहेको हुन्छ । प्रजनन, मरण र बसाइँ सराइ जनसाङ्ख्यिक प्रक्रियाहरू हुन्। कुनै क्षेत्रको जनसङ्ख्यामा आउने परिवर्तनलाई यिनै प्रक्रियाले निर्धारण गर्दछ। जनसङ्ख्याको घटबढ यिनै प्रक्रियाले गर्दा हुन्छ । प्रजननले मुख्यतया जनसङ्ख्या वृद्धिलाई जनाउँछ भने मरणले मृत्यु भई जनसङ्ख्या घट्न जाने प्रक्रियालाई जनाउँछ। यसैगरी बसाइँ सराइले बसाइँ सरेर जाने वा आउने कारणबाट जनसङ्ख्या परिवर्तन हुने स्थितिलाई जनाउँछ। त्यसैले जनसाङ्ख्यिक प्रक्रियाहरूले जनसङ्ख्याको आकार, बनावट एवम् वितरणमा प्रभाव पारेका हुन्छन्।

जनसाङ्ख्यिक तत्त्वहरू (Demographic Factors) : जनसङ्ख्याको आकार अर्थात मानिसहरूको सङ्ख्यामा परिवर्तन आइरहन्छ । व्यक्तिको जन्म तथा मानिसहरूको एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँ सराइ गरी आउँदा जनसङ्ख्या स्वतः बढेको हुन्छ । त्यसैगरी मृत्यु भएर वा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँ सरेर जाँदा त्यो ठाउँको वा देशको जनसङ्ख्या घट्छ । त्यसैले जनसङ्ख्या परिवर्तन हुनुमा जन्म, मृत्यु, बसाइँ सराइले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । जन्म, मृत्यु र बसाइँ सराइ जनसाङ्ख्यिक तत्त्वहरू हुन्। यिनिहरूको आकारमा परिवर्तन मुख्यतया जन्म, मृत्यु र बसाइँ सराइमा निर्भर हुन्छ ।

जानी राखौं है त !

जनसाङ्ख्यिक तत्त्व, प्रक्रिया र मापन

तत्त्व	प्रक्रिया	मापन
जन्म	प्रजनन	जन्मदर
मृत्यु	भरण	मृत्युदर
बसाइँ सराइ	बसाइँ सराइ	बसाइँ सराइ दर

अभ्यास

तलका प्रश्नहरूको उत्तर लेख्नुहोस् :

- (क) जनसाङ्ख्यिकी भनेको के हो ?
- (ख) जनसाङ्ख्यिक तत्त्वहरू के के हुन्, लेख्नुहोस् ।
- (ग) जनसाङ्ख्यिकी शिक्षाका पिता भनेर कसलाई चिनिन्छ ?
- (घ) जनसङ्ख्या शिक्षा कुन अवधिबाट विकास भएको हो ?
- (ङ) जनसाङ्ख्यिक प्रक्रिया भन्नाले के बुझिन्छ ?

क्रियाकलाप

१. तपाईँ बसोबास रहेको स्थानमा विगत एक वर्षमा के कति जनसङ्ख्या घटबढ भयो ? जन्म, मृत्यु र बसाइँ सराइ भएको तथ्याङ्कका आधारमा पुष्टि गर्नुहोस्।
२. तपाईँको समुदायमा समाज सेवीसँग अन्तरक्रिया गरी जनसङ्ख्या शिक्षा अन्तर्गत अन्य के कस्ता विषय वस्तु अध्ययन अध्यापन गर्न आवश्यक हुन्छ ? त्यसबारे सुझाव सङ्कलन गरी प्रतिवेदन तयार पार्नुहोस् ।

कुनै पनि देश वा तोकिएको निश्चित ठाउँ र समयमा बसोबास गर्ने सम्पूर्ण मानिसको सङ्ख्यालाई जनसङ्ख्या भनिन्छ। जनसङ्ख्या यति नै हुनुपर्दछ भन्ने कुनै सर्वमान्य गणितीय नियम छैन। तथापि सामान्यतया उत्पादन दरको वृद्धिदरभन्दा जनसङ्ख्या वृद्धिदर बढी भयो भने यसलाई समस्याका रूपमा लिइन्छ। विकासशिल देशमा जनसङ्ख्याको तीव्र वृद्धिबाट ग्रसित भएको देखिन्छ। जनसङ्ख्या स्थिर रहँदैन, यसको सङ्ख्यामा घटबढ भइरहन्छ। २०६८ को जन गणनाअनुसार नेपालमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत रहेको छ। तराई र सहरी क्षेत्रमा मानिसहरूको तीव्र बसाइँ सराइले जनसङ्ख्याको वितरणमा प्रभाव पारेको छ। जन्म, बसाइँ सराइ र मृत्यु जनसङ्ख्याका निर्धारक तत्त्वहरू हुन्।

जनसङ्ख्या परिवर्तनका निर्धारकहरू

- (क) प्रजनन वा प्रजनन दर: जनसङ्ख्याका निर्धारक तत्त्व मध्ये एक प्रजनन हो। प्रजनन भन्नाले सन्तानोत्पादन कार्य भन्ने बुझिन्छ। जनसङ्ख्याको संरचना, विवाहको उमेर, शिक्षा, पेसा, धार्मिक स्थिति, आहार, स्वास्थ्य आदिले प्रजनन दरलाई प्रभाव पारेको हुन्छ। प्रजनन प्रक्रिया १५-४९ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूमा मानिएको छ। जुन देशमा प्रजनन क्षमता बढी भएका महिला हुन्छन् त्यहाँ जन्मने शिशु सङ्ख्या पनि बढी हुन्छ। कोरा जन्मदर, सामान्य प्रजनन दर, उमेर विशिष्ट प्रजनन दर, कुल प्रजनन दर प्रजनन दर वा जन्मदर निकाल्ने तरिकाहरू हुन्।
- (ख) मरण वा मृत्युदर : कुनै ठाउँ वा देशको जनसङ्ख्यामा परिवर्तन ल्याउन मरणको पनि उत्तिकै भूमिका हुन्छ। तसर्थ मरण वा मृत्युदर जनसङ्ख्या परिवर्तनको एक निर्धारक हो। मृत्यु वा मरणले जनसङ्ख्या घटाइरहेको हुन्छ। जनसङ्ख्या बनोट, स्वस्थ उपचारको सुविधा, पेसा, कामको प्रकृति, बसोबास क्षेत्र, कुपोषण, रोग आदि मरणलाई प्रभावपार्ने तत्त्वहरू हुन्। मृत्युको मापन कोरा मृत्युदर, शिशु मृत्युदर, उमेर विशिष्ट मृत्युदरबाट गरिन्छ।
- (ग) बसाइँ सराइ : कुनै स्थान वा देशको जनसङ्ख्या परिवर्तन गर्ने निर्धारक तत्त्वहरू मध्ये बसाइँ सराइ पनि महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो। विभिन्न कारणहरूले मानिस आफ्नो स्थायी बसोबास छोडेर नयाँ ठाउँमा जान्छन्। यही एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा सर्ने प्रक्रियालाई बसाइँ सराइ भनिन्छ। बसाइँ सराइलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू आकर्षण र बिकर्षण

हुन्। बसाइँ सराइ गरी आउने प्रक्रिया आप्रवास र जाने प्रक्रियालाई उत्प्रवास भनिन्छ । ती दुवै प्रक्रियाले जनसङ्ख्याको आकार र बनावटलाई परिवर्तन गरेका हुन्छन् । बसाइँ सराइका मापकहरूमा आप्रवास दर, उत्प्रवास दर, खास बसाइँ सराइ दर र कुल बसाइँ सराइदर हुन्।

अभ्यास

तलका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

- (क) जनसङ्ख्या भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ?
- (ख) प्रजनन दर कसरी जनसङ्ख्या परिवर्तनको निर्धारक तत्त्व हो ?
- (ग) प्रजनन दरलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू के के छन् ?
- (घ) बसाइँ सराइका मापकहरू के के हुन् ? बुँदामा लेख्नुहोस् ।
- (ङ) विकसित राष्ट्रहरूमा अल्पविकसित र विकासशिल राष्ट्रहरूमा भन्दा मृत्युदर कम हुन्छ। किन, कारणहरू दिनुहोस्।

क्रियाकलापहरू

१. तपाईँको टोल समुदायमा जनसङ्ख्या परिवर्तनको स्थिति के कस्तो छ, जन्म दर आशा गरिएअनुसार किन घट्न सकेको छैन ? समुदायका जानकार व्यक्तिसँग सोधेर कारणहरू पत्ता लगाउनुहोस् ।
२. नेपालमा हिमाल तथा पहाडबाट तराई क्षेत्रमा र गाउँबाट सहरी क्षेत्रमा बढ्दो बसाइँ सराइ हुनुका आकर्षण र विकर्षण तत्त्वहरू के के हुन् ? स्वअध्ययन गरी लेख्नुहोस्।

अघिल्लो पाठका उदाहरणबाट जन्म, मृत्यु र बसाइँ सराई कुनै पनि ठाउँको जनसङ्ख्याका निर्धारक तत्त्वहरू हुन् भन्ने बुझिन्छ । यी तत्त्वहरूको सङ्ख्या र दरको गणना वा मापनको ठूलो महत्त्व हुन्छ । यी तत्त्वहरूको मापन नै जनसाङ्ख्यिकीय मापन हो ।

जनसाङ्ख्यिकीय मापनमा मध्यावधि वा मध्यवर्षको जनसङ्ख्या (Mid year population) को प्रयोग गरिन्छ । यसमा कुनै वर्षको सुरुमा भएको जनसङ्ख्या र त्यसै वर्षको अन्त्यमा हुने जनसङ्ख्या जोडेर आउने जनसङ्ख्यालाई दुईले भाग गरेर मध्यावधि जनसङ्ख्या निकालिन्छ ।

$$\text{मध्यावधि वा मध्यवर्षको जनसङ्ख्या} = \frac{\text{वर्ष वा अवधिको सुरुको जनसङ्ख्या} + \text{वर्षको अन्त्यको जनसङ्ख्या}}{2}$$

वथनाहा गाउँको वि.स. २०७३ को सुरुको जनसङ्ख्या ५,००० थियो । त्यस वर्षको अन्त्यमा सो जनसङ्ख्या ५,०३५ पुग्यो । यसअनुसार यो गाउँ मध्य वर्षको जनसङ्ख्या = $\frac{५००० + ५०३५}{२}$ ५,०१७.५ भयो ।

(क) प्रजनन दर (Fertility Rate)

भुलनादेवी
राजवंशीको उमेर ५०
वर्ष भयो । उनले छ
सन्तान जन्माइन् ।

मानिसरा वि. क.
३० वर्षकी भइन् ।
उनले तिन जना सन्तान
जन्मेपछि स्थायी
बन्ध्याकरण गरिन् ।

फातिमा खातुनको
उमेर ४५ वर्ष भयो ।
उनका चार जना
सन्तान छन् ।

सलिना बस्नेत
३५ वर्षकी भइन् । दुई
जना सन्तान जन्मेपछि
उनका श्रीमानले स्थायी
बन्ध्याकरण गरे ।

डिमा याङ्जीले एउटा
सन्तान जन्मेपछि हिमाल
चढ्दा दुर्घटना भएर उनका
श्रीमानको मृत्यु भयो ।
उनले फेरि विवाह
गरिनन् ।

सिर्जना बुढामगरको
विवाह भएको सात वर्ष
भयो । हालसम्म उनका
सन्तान जन्मिएका
छैनन् ।

उल्लिखित महिलाहरूले जन्माएका सन्तानको सङ्ख्या फरक फरक छ । केही महिलाहरूले पुनः सन्तान जन्माउन सक्ने सम्भावना छ तर अन्यले सन्तान जन्माउन सक्ने सम्भावना छैन । सामान्यतया महिलाहरूको सन्तान जन्माउने उमेर १५ देखि ४९ वर्षसम्म हो । यस उमेर अवधिबाहेक अर्थात् १५ वर्षभन्दा मुनि र ४९ वर्षभन्दा माथिका महिलाहरूले समेत बच्चा जन्माएको पाइन्छ । तर यसलाई अपवादमा राख्ने गरिन्छ । महिलाको उमेरको यस अवधिलाई प्रजनन अवधि भन्छन् । यदि कुनै महिलाले १५ वर्षको उमेरमा विवाह गरिन् भने ४९ वर्षको उमेरसम्ममा कति सन्तान जन्माउलिन् ? दुई वर्षमा एउटाको दरले जन्म दिने हो भने १७ जना बच्चा जन्मिन सक्ने भयो । तर वास्तविक जीवनमा सबै महिलाले यति धेरै र उतिताकै सङ्ख्यामा सन्तान जन्माएको पाइँदैन । जन्मेका सबै बच्चाहरू जीवितै जन्मिन्छन् भन्ने पनि छैन । यसरी कुनै एक महिलाले आफ्नो सन्तान जन्माउन सक्ने उमेर अवधिमार्गी जीवित रूपमा जन्माएको बच्चाको वास्तविक सङ्ख्यालाई प्रजनन (Fertility) भनिन्छ ।

(अ) प्रजननमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

बथनाहा गाउँका महिलाहरू आजभन्दा दस वर्ष पहिले धेरै बच्चा जन्माउँथे । तर अहिले त्यस गाउँका महिलाहरू पहिलेको तुलनामा कम सन्तान जन्माउँछन् । त्यस गाउँका मानिसहरूको पेसा, रहनसहन र व्यवहारमा ठूलो परिवर्तन आएको छ । यसको असर त्यहाँका महिलाले जन्माउने सन्तानको सङ्ख्यामा समेत पर्न गएको छ । उनीहरूको प्रजनन सम्बन्धी व्यवहारमा परिवर्तन आएको छ ।

पहिलेको अवस्था

बथनाहा गाउँका मानिसहरू सानो उमेरमै विवाह गर्थे । छिट्टै बच्चा जन्माउन सुरु गर्थे । उनीहरू सन्तानलाई ईश्वरका वरदान सम्झन्थे । मानिसको आर्थिक अवस्था राम्रो थिएन । धेरै सन्तान भए सबैले मिलेर धेरै कमाउलान भन्ने भावना थियो । यस कारण मानिसहरू धेरै सन्तानको चाहना राख्दथे । जीवन सरल थियो । मानिसका आवश्यकताहरू सीमित थिए । सन्तानको शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन, इच्छा र आवश्यकता पुरा गर्न धेरै लगानी गर्नु पर्दैनथ्यो । बाल मृत्युदर बढी भएकाले थोरै सन्तान भएमा तिनीहरूको मृत्यु हुन सक्ने र आफु सन्तानविहीन भएर पछि दुःख पाइने हो कि भन्ने त्रास थियो ।

त्यस बेला धेरै मानिसहरू अशिक्षित थिए । उनीहरूलाई प्रजनन स्वास्थ्य, गर्भनिरोध, सुत्केरी अवस्था र शिशुको हेरचाह सम्बन्धी राम्रो ज्ञान थिएन । यस्ता सेवा र साधनहरूको कमी त छुँदै थियो, यसबारे सूचना र जानकारी दिने माध्यमहरूको समेत कमी थियो । उनीहरू गर्भ निरोधका साधनहरू प्रयोग गर्दैनथे । दुई बच्चाको जन्मअन्तर कम थियो । गर्भपतन गराउनु धार्मिक, सामाजिक र कानुनी दृष्टिले अपराध कार्य मानिन्थ्यो । गर्भवती र सुत्केरी महिलाको हेरचाह राम्रोसँग हुँदैनथ्यो । परम्परागत तरिकाले मानिसको जीवन चलेको थियो ।

अहिलेको अवस्था

बथनाहा गाउँमा अहिले परिवर्तन आएको छ । त्यहाँका मानिसको प्रजनन व्यवहारमा धेरै परिवर्तन देखिएका छन् । त्यहाँ अहिले विवाह गर्ने उमेर बढ्दै गएको छ । विवाहपछि उनीहरू केही वर्ष पखैर मात्र बच्चा जन्माउन सुरु गर्छन् । उनीहरूको आर्थिक अवस्थामा सुधार हुँदै आएको छ । मानिसहरू शिक्षित हुँदै गएका छन् । औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाका साथै सूचना र सञ्चारका विभिन्न साधनहरूबाट प्रजनन सम्बन्धी सूचना र जानकारी प्रसारण हुने गरेका छन् ।

समाजको विकाससँगै आफ्ना सन्तानको शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन र अन्य आवश्यकता पुरा गर्न धेरै खर्च गर्नुपर्ने भएको छ । रोजगारी पाउन कठिन हुँदै गएको छ । बालमृत्यु दर घट्दै गएकाले आफ्ना सन्तानहरूको मृत्युको त्रासको कारण बढी सन्तान जन्माउने चाहना घटेको छ । अस्थायी गर्भ निरोधक साधनहरूको प्रयोगको दर बढेकाले दुई सन्तानबिच जन्मान्तर राख्ने दम्पतीको सङ्ख्या बढेको छ । स्थायी बन्ध्याकरण गर्नेहरूको सङ्ख्या बढेको छ । दुई सन्तान ईश्वरका वरदान भन्ने मान्यता स्थापित हुँदै आएको छ । आमा र गर्भमा रहेको बच्चाको स्वास्थ्यमा असर पर्ने भएमा र गर्भवती आमाले चाहेमा १२ हप्ता सम्मको गर्भपतन गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था भएपछि स्वीकृति प्राप्त संस्था वा स्वास्थ्य कार्यकर्ताबाट सुरक्षित गर्भपतन गर्ने दरमा वृद्धि भएको छ । मानिसको जीवनस्तरमा सुधार हुँदै गएको छ ।

क्रियाकलाप

तपाईंको समुदायका महिलाहरूमध्ये धेरै सन्तानको चाहना गर्ने र थोरै सन्तान चाहने महिलाहरूको सङ्ख्या के कति छ, टिपोट गर्नुहोस् । उनीहरूले धेरै वा थोरै सङ्ख्यामा सन्तान जन्माउने चाहना राख्नुका कारणहरू तल उल्लेख गर्नुहोस् :

धेरै सन्तानको चाहना राख्नुका कारणहरू	थोरै सन्तानको चाहना गर्नुका कारणहरू
.....
.....
.....
.....
.....

(आ) कोरा जन्मदर (Crude Birth Rate)

प्रजनन दरको गणनामा कोरा जन्मदर, उमेरअनुसारको प्रजनन दर र कुल प्रजनन दरको गणनालाई मुख्य रूपमा लिने गरिन्छ । बथनाहा गाउँमा वि.सं. २०७३ सालमा जम्मा ३०० जीवित शिशुको जन्म भयो । त्यस गाउँको सो साल मध्यावधि वा मध्यवर्षको जनसङ्ख्या ५०१७.५ हो । यसरी त्यो गाउँको सो सालको कोरा जन्मदर निकाल्न जन्मेका शिशुको जम्मा सङ्ख्यालाई त्यहाँको जनसङ्ख्याले भाग गरिन्छ । यसरी गणना गर्दा सजिलाका लागि प्रति एक हजार जनसङ्ख्यामा कति शिशु जन्मिए छन् भनी गणना गर्ने गरिन्छ ।

कुनै एक वर्षमा जन्मेका शिशुहरूको जनसङ्ख्यालाई त्यसै वर्षको मध्यमा हुन आउने कुल जनसङ्ख्याले भाग गर्दा आउने भागफललाई कोरा जन्मदर (CBR) भनिन्छ । कोरा जन्मदर प्रतिहजारमा मापन गरिन्छ ।

सूत्र :

$$\text{कोरा जन्मदर} = \frac{\text{कुनै वर्ष जन्मेका शिशुहरूको सङ्ख्या}}{\text{त्यस वर्षको मध्यमा भएको जनसङ्ख्या}} \times 1000$$

यसअनुसार बथनाहा गाउँको वि. सं. २०७३ सालको कोरा जन्मदर = $(300 \times 1000) / 5017.5 = 59.79$ प्रतिहजार भयो । यसबाट सो गाउँमा वि.सं. २०६३ सालमा प्रति हजार जनसङ्ख्यामा ५९.७९ का दरले शिशुहरू जन्मेका रहेछन् भन्ने बुझिन्छ ।

(इ) उमेरअनुसारको प्रजनन दर (Age Specific Fertility Rate)

बथनाहा गाउँमा वि. सं. २०७३ सालको मध्यवर्षमा १५ देखि ४९ वर्ष उमेर समूहमा जम्मा १९७० महिला थिए । उनीहरूको उमेर समूहअनुसारको जनसङ्ख्या र उनीहरूले जन्माएका शिशुहरूको सङ्ख्या तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ :

उमेर समूह	महिलाको सङ्ख्या (क)	जीवित जन्मेका शिशु सङ्ख्या (ख)	उमेरअनुसारको प्रजनन दर (प्रति हजार) (ASFR) = क/ख x १०००
१५ - १९	२७५	२१	७६
२० - २४	३१५	६९	२१९
२५ - २९	३५६	८१	२२८
३० - ३४	२७५	५१	१७३
३५ - ३९	२९५	३६	१२२
४० - ४४	२५६	२४	९४
४५ - ४९	१९८	१८	९१
जम्मा	१९७०	३००	१००३

माथि दिइएको तालिकाअनुसार उमेरअनुसारको प्रजनन दर निकाल्न कुनै एउटा उमेर समूहका महिलाहरूले एक वर्ष वा निश्चित समयावधिमा जन्माएका शिशुका सङ्ख्यालाई सो उमेर समूहका महिलाको मध्यवर्षको सङ्ख्याले भाग गरी १००० ले गुणन गर्नुपर्छ ।

प्रजनन क्षमता भएका १५ देखि ४९ वर्ष उमेरका महिलाहरूमध्ये कुनै खास उमेर समूहका महिलाहरूले कुनै खास वर्षमा जन्माएका शिशुहरूको सङ्ख्यालाई त्यसै उमेर समूहका महिलाहरूको मध्यवर्षको जनसङ्ख्याले भाग गरी आएको भागफल नै उमेरअनुसारको प्रजनन दर (Age Specific Fertility Rate - ASFR) हो । यसरी आएको भागफललाई प्रतिहजार महिलाले जन्माएका शिशुअनुसार मापन गरिन्छ ।

$$\text{सूत्र : } \text{उमेर समूहअनुसारको प्रजनन दर} = \frac{\text{एक वर्षमा खास प्रजनन उमेर समूहका महिलाहरूको जनसङ्ख्याबाट जीवित जन्मेका शिशुहरूको सङ्ख्या}}{\text{त्यही उमेर वा उमेर समूहमा पर्ने त्यही सालको मध्य वर्षको महिलाको सङ्ख्या}} \times १०००$$

(ई) कुल प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR)

बथनाहा गाउँमा रहेका बच्चा जन्माउन सक्ने उमेर (१५-४९ वर्ष) समूहका महिलामध्ये केहीले बच्चा जन्माउन छाडिसके । केही महिलाहरूले अझै बच्चा जन्माउने सम्भावना छ । यस्तो अवस्थामा प्रत्येक महिलाले आफ्नो पुरै प्रजनन अवधि (१५-४९ वर्ष) मा सरदर कति बच्चा जन्माउलिन् ? यसको गणना गर्न कुल प्रजनन दर निकालिन्छ । यसका लागि पहिले उमेर विशिष्ट प्रजनन दरको गणना गर्नुपर्छ । उमेर विशिष्ट प्रजनन दरको सबै उमेर समूहको योगफललाई उमेर समूहको अन्तराल (Age Interval) ले गुणन गर्नुपर्छ । यसबाट प्रति १००० महिलाको कुल प्रजनन दर निस्कन्छ । यसरी आएको परिणामलाई १००० ले भाग गरेपछि प्रतिमहिलाको कुल प्रजनन दर निस्कन्छ ।

एक जना महिलाले आफ्नो पुरै प्रजनन अवधिभर जन्माउने शिशुहरूको कुल सङ्ख्यालाई कुल प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR) भन्छन् ।)

$$\text{सूत्र : प्रजनन दर (TFR) = } \frac{\text{उमेर विशिष्ट प्रजनन दरको योग} \times \text{उमेर समूहको अन्तराल}}{१०००}$$

बथनाहा गाउँको महिलाहरूको उमेरअनुसारको प्रजनन दर र कुल प्रजनन दर निम्नानुसार देखाइएको छ :

उमेर समूह	उमेरअनुसारको प्रजनन दर
१५ - १९	७६
२० - २४	२१९
२५ - २९	२२८
३० - ३४	१७३
३५ - ३९	१२२
४० - ४४	९४
४५ - ४९	९१
जम्मा	१००३

$$\begin{aligned}\text{कुल प्रजनन दर} &= \text{उमेर विशिष्ट प्रजनन दरको योग} \times \text{उमेरको अन्तराल} \\ &= १००३ \times ५ = ५०१५ \text{ प्रति एक हजार महिला} \\ &= ५०१५ = ५.०२ \text{ प्रतिमहिला} \\ &\quad १०००\end{aligned}$$

(ख) मृत्यु दर (Death Rate)

तल दिइएका चित्रहरू अध्ययन गर्नुहोस् र मानिसको मृत्यु हुनाका कारणहरू टिपोट गर्नुहोस् । यसबाहेक आफूले देखे सुनेका आधारमा मृत्यु हुने कारणहरूको सूची बनाएर दुवै सूचीलाई दाँज्नुहोस् र तलका कुराहरू पनि पढ्नुहोस् :

जीवित प्राणीका विभिन्न लक्षणहरू हुन्छन् । रक्त सञ्चार, श्वासप्रश्वास शारीरिक, वृद्धि र विकास, चाल आदि मानिसलगायत विभिन्न जीवित प्राणीका लक्षणहरू हुन् । जीवित प्राणीका जीवित लक्षणहरू सधैंका लागि लोप भएको अवस्था नै मृत्यु हो । मृत्यु हुनाका लागि जन्म लिएको हुनैपर्छ । जीवित जन्म हुनुअघि भएको मृत्युलाई गर्भ मृत्यु (Foetal Death) भन्दछन् । यसलाई मृत्युको रूपमा गणना गरिंदैन । मृत्यु जनसङ्ख्याको स्थितिमा परिवर्तन ल्याउने महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो ।

(अ) मृत्युको मापन (Measuring Mortality)

(१) कोरा मृत्युदर (Crude Death Rate)

बथनाहा गाउँमा वि.सं. २०७३ सालमा शिशुदेखि बुढाबुढीसम्म गरी २०० जना मानिसहरूको मृत्यु भएको रहेछ । त्यहाँको सो सालको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या ५०३५ थियो । त्यहाँ एक वर्षभित्र प्रति १००० जनसङ्ख्यामध्ये मृत्यु भएका सङ्ख्या नै कोरा मृत्युदर हो । यसअनुसार बथनाहा गाउँको वि. सं. २०७३ सालको कोरा मृत्युदर ३९.७ रहेछ ।

सूत्र :

$$\text{कोरा मृत्युदर} = \frac{\text{कुनै एक वर्षमा मर्नेहरूको सङ्ख्या}}{\text{त्यस वर्षको मध्य समयको जनसङ्ख्या}} \times १०००$$

$$\text{अर्थात् } २०० \times १०० / ५०३५ = ३९.७ \text{ प्रतिहजार}$$

(२) उमेरअनुसारको मृत्यु दर (Age Specific Death Rate)

बथनाहा गाउँमा वि. सं. २०७३ सालमा मृत्यु भएका २०० व्यक्तिहरू विभिन्न उमेर समूहका थिए । ५ देखि ९ वर्षको उमेर समूहका ६०० जना व्यक्तिहरूमध्ये २४ जनाको मृत्यु भएको रहेछ । यस हिसाबले सो उमेर समूहमा प्रति १००० कति जनाको मृत्यु भएको रहेछ भन्ने कुराको गणना नै उमेरअनुसारको मृत्यु दर हो । मानिसको मृत्यु हुने दर उमेरअनुसार फरक फरक हुने गर्छ । जन्मदेखि पाँच वर्षसम्म र वृद्ध अवस्थामा मानिसको मृत्यु हुने दर बढी हुन्छ, किन होला ?

कुनै ठाउँ वा क्षेत्रमा एक वर्षभित्र खास उमेर समूहका मर्ने व्यक्तिहरूको सङ्ख्यालाई उमेरअनुसारको मृत्यु दर (Age Specific Death Rate) भनिन्छ ।

तलको सूत्रको प्रयोग गरी उमेरअनुसारको मृत्यु दर निकालिन्छ :

सूत्र :

$$\text{उमेरअनुसारको मृत्युदर} = \frac{\text{एक वर्षभित्रमा कुनै उमेर समूहका मर्ने मानिसहरूको सङ्ख्या}}{\text{उही उमेर समूहको मध्य वर्षको कुल जनसङ्ख्या}} \times १०००$$

बथनाहा गाउँको ५-९ वर्ष उमेर समूहका ६०० व्यक्तिहरूमध्ये मृत्यु हुने २४ जना रहेछन् । यसलाई माथिको कोठाभित्र दिइएको सूत्र प्रयोग गर्दा :

$\frac{24}{600} \times 1000 = 40$ जना प्रति १००० जनामा मृत्यु भएको देखिन्छ । यो नै ५-९ उमेर अनुसारको मृत्युदर भयो ।

(३) शिशु मृत्यु दर (Infant Mortality Rate):

कुनै ठाउँ वा क्षेत्रमा कुनै एक वर्षमा जीवित जन्मेका शिशुहरूको कुल सङ्ख्यामध्ये सो वर्षमा मृत्यु भएका एक वर्षमुनिका शिशुहरूको सङ्ख्या नै शिशु मृत्यु दर हो । यसको गणना प्रति १००० जीवित जन्मेका शिशुमध्ये मृत्यु भएका शिशुको सङ्ख्याको रूपमा शिशु मृत्यु दरको गणना गरिन्छ ।

बथनाहा गाउँमा वि. सं. २०७३ सालमा ३०० जीवित शिशुहरू जन्मेका थिए । सो सालभरिमा जन्मेदेखि एक वर्ष उमेर सम्मका २१ शिशुहरूको मृत्यु भयो । त्यस गाउँको शिशु मृत्यु दरको गणना एक वर्षभरिमा मृत्यु भएका शिशुहरूको सङ्ख्यालाई सो सालभरिमा जन्मिएका शिशुहरूले भाग गरी १००० ले गुणन गरेर गरिन्छ ।

यसअनुसार बथनाहा गाउँको २०७३ सालको शिशु मृत्यु दर $\frac{21}{300} \times 1000 = 70$ प्रतिहजार हुने भयो ।

सूत्र :

$$\text{शिशु मृत्यु दर} = \frac{\text{कुनै एक वर्षमा एक वर्षभित्र मृत्यु भएका शिशुहरूको जम्मा सङ्ख्या}}{\text{उक्त सालमा जीवित जन्मेका शिशुहरूको कुल सङ्ख्या}} \times 1000$$

(ग) बसाई सराइ (Migration)

(अ) बसाई सराइका कारणहरू

उद्गम स्थल

बेरोजगारी

जनसङ्ख्या वृद्धि

जमिनको उर्वर शक्ति
कम हुनु

बाढी, पहिरो, भुइँचालो
आदि प्राकृतिक प्रकोप

यातायात, मनोरञ्जन
आदि सुविधाको कमी

स्वास्थ्य सेवा र शिक्षाको
कमी

सुरक्षाको कमी

गन्तव्य स्थल

रोजगारीको अवसर

उर्वर जमिन

यातायात सुविधा

शिक्षा र स्वास्थ्य
सुविधा

शान्ति - सुरक्षा

राम्रो हावापानी

वैवाहिक सम्बन्ध
(महिलाको)

प्रश्नहरू

(क) मानिसहरू कता गइरहेका छन् ?

(ख) मानिसहरू कस्ता ठाउँ छोडेर बसाई सर्दा रहेछन् ?

(ग) मानिसहरू कस्ता ठाउँमा बसाई सरेर जाँदा रहेछन् ?

(घ) बसाई सरेर जाने ठाउँका हिसाबले बसाई सराइ कति प्रकारको हुन्छ ?

(ङ) के भएको भए मानिसहरूले आफू बस्दै आएको ठाउँ छोडेर नयाँ ठाउँमा बसाई
सर्दै थिए होलान् ?

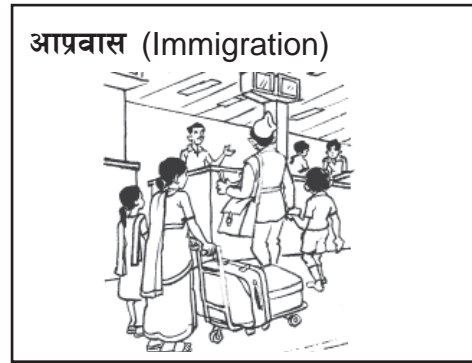
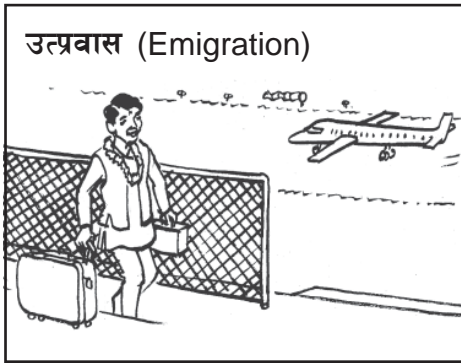
(आ) स्थान १ : उद्गम स्थान (ताप्लेजुङ)

स्थान २ : गन्तव्य स्थान (विराटनगर)

देश १ : उद्गम स्थान

देश २ : गन्तव्य स्थान

ग्याल्जेन लामाको परिवार सोलुखुम्बु छोडेर भापामा बसाइँ सय्यो । फतिमा सिद्धिकीको परिवार बाँके छोडेर बर्दियामा बस्न लाग्यो । उमाको परिवार बैतडी छोडेर दिपायलमा बस्न थाल्यो । ललिता तुलाधरको परिवार नेपाल छोडेर अमेरिकामा बसाइँ सय्यो । यसरी स्थायी रूपमा आफू बस्दै आएको स्थान छोडेर अन्यत्र गई बसोवास गर्नुलाई बसाइँ सराइ (Migration) भनिन्छ । एउटै देशभित्रको एक स्थानबाट अर्को स्थानमा भएको बसाइँ सराइलाई आन्तरिक बसाइँ सराइ (Internal Migration) भनिन्छ । यहाँ ग्याल्जेन, फतिमा र उमाको बसाइँ सराइ आन्तरिक बसाइँ सराइ हो । तर ललिताको बसाइँ सराइ भने अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँ सराइ हो । उनी एक देशबाट अर्को देशमा बसाइँ सरेकी हुन् । यसैलाई अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँ सराइ (International Migration) भनिन्छ । आन्तरिक बसाइँ सराइमा उद्गम स्थल छोडी जाने स्थानान्तरित व्यक्ति (Migrant) लाई बाह्य स्थानान्तरित व्यक्ति (Out Migrant) भनिन्छ । यहाँ ग्याल्जेनको परिवार सोलुखुम्बुका लागि बाह्य स्थानान्तरित व्यक्ति भए र भापाका लागि भित्री स्थानान्तरित व्यक्ति (In-Migrant) भए । ग्याल्जेनका लागि भापा गन्तव्य (Destination) भयो र गन्तव्य स्थानमा भित्रिने व्यक्ति नै भित्री स्थानान्तरित व्यक्ति हो । ललिता तुलाधरको परिवार नेपाल

छोडेर अमेरिकामा गएर बसोवास गरेकामा नेपालका लागि उत्प्रवासी (Emigrants) भयो भने अमेरिकाका लागि आप्रवासी भयो । यसरी कुनै देशमा विदेशबाट बसाइँ सरेर आउनुलाई आप्रवास (Immigration) र स्वदेशबाट बसाइँ सरेर जानुलाई उत्प्रवास (Emigration) भनिन्छ ।

(१) खास बसाइँ सराइ दर (Net Migration Rate)

बथनाहा गाउँमा वि. सं. २०७३ सालमा २५ घर परिवारबाट जम्मा १२५ जना मानिसहरू गाउँ छोडेर बसाइँ सरेका थिए । १० घर परिवारका जम्मा ६० जना मानिसहरू अन्यत्रबाट बसाइँ सरेर त्यहाँ आए । त्यहाँको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या ५,०३५ थियो । त्यहाँको खास बसाइँ सराइ दरको गणना गर्न भित्री स्थानान्तरित हुने मानिसहरूको सङ्ख्या बाहिर स्थानान्तरित हुने मानिसहरूको सङ्ख्याको अन्तरलाई मध्यवर्षको जनसङ्ख्याले भाग गरेर १००० ले गुणन गर्नुपर्छ ।

भित्री स्थानान्तरित र बाह्य स्थानान्तरित वा आप्रवास र उत्प्रवासबाट हुने मानिसहरूको सङ्ख्याको अन्तरलाई खास बसाइँ सराइ (Net Migration) भनिन्छ ।

$$\text{सूत्र :} \quad \text{खास बसाइँ सराइ दर} = \frac{\text{भित्री स्थानान्तरितको सङ्ख्या} - \text{बाह्य स्थानान्तरितको सङ्ख्या}}{\text{मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times १०००$$

$$\text{वा} \quad \frac{\text{आप्रवास} - \text{उत्प्रवास}}{\text{मध्य वर्षको जनसङ्ख्या}} \times १०००$$

यसअनुसार बथनाहा गाउँको वि. सं. २०७३ सालको खास बसाइँ सराइ दर = $\frac{६०-१२५}{५०३५} \times १००० = १२.९१$ प्रतिहजार भयो । अर्थात् बथनाहामा एक वर्षमा प्रति १००० जनसङ्ख्यामा १२.९१ जना मानिसहरू बसाइँ सरेर बाहिर गएछन् ।

(२) कुल बसाइँ सराइ दर (Gross Migration Rate)

यसै गरी कुल बसाइँ सराइ दरको गणना गर्न भित्री स्थानान्तरित हुने मानिसहरूको सङ्ख्या वा आप्रवासबाट आउनेको सङ्ख्या र बाह्य स्थानान्तरित हुनेको सङ्ख्याको योगफललाई मध्यवर्षको जनसङ्ख्याले भाग गरेर १००० ले गुणन गरिन्छ ।

आप्रवास र उत्प्रवास या भित्री स्थानान्तरित र बाह्य स्थानान्तरित मानिसहरूको जम्मा सङ्ख्यालाई कुल बसाइँ सराइ (Gross Migration) भनिन्छ । कुल बसाइँ सराइ निकाल्ने सूत्र -

$$\text{कुल बसाइँ सराइ दर} = \frac{\text{भित्री स्थानान्तरित मानिसको जम्मा सङ्ख्या} + \text{बाह्य स्थानान्तरित मानिसको जम्मा सङ्ख्या}}{\text{मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times 1000$$

वा
$$\frac{\text{आप्रवास} + \text{उत्प्रवास}}{\text{मध्यवर्षको जनसङ्ख्या}} \times 1000$$

यसअनुसार बथनाहा गाउँको उक्त वर्षको कुल बसाइँ सराइ

$$\text{दर} = \frac{60 + 124}{1038} \times 1000 = 36.98 \text{ प्रतिहजार भयो ।}$$

अभ्यास

१. तलका समस्याहरू समाधान गर्नुहोस् :

- (क) कुनै एक वर्षमा ललितपुर सहरको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या १,१५,९५२ थियो । त्यसै वर्ष उक्त सहरमा जीवित जन्मेका शिशुहरूको सङ्ख्या ३,५४२ थियो भने कोरा जन्मदर कति थियो ? (उत्तर : कोरा जन्मदर ३०.५५ प्रतिहजार)
- (ख) कुनै एक वर्षमा नेपालगञ्ज सहरको जनसङ्ख्या ४७,६९५ थियो । त्यसै वर्ष उक्त सहरमा जीवित जन्मेका शिशुहरूको सङ्ख्या ९९६ थियो भने कोरा जन्मदर कति थियो ? (उत्तर : कोरा जन्मदर २०.८८ प्रतिहजार)
- (ग) वि. सं. २०६२ सालमा कुनै सहरको जनसङ्ख्या १,६४,०५५ थियो । त्यसै वर्ष उक्त सहरमा जीवित जन्मेका शिशुहरूको सङ्ख्या १८३० थियो । भने कोरा जन्मदर कति थियो ? (उत्तर : कोरा जन्मदर ११.२ प्रतिहजार)
- (घ) वि. सं. २०७० सालमा कुनै सहरको जनसङ्ख्या ४५,६५५ थियो । त्यसै वर्ष उक्त गाउँमा १,८५० शिशुहरू जन्मिए र ६२५ को मृत्यु भयो भने कोरा जन्मदर र कोरा मृत्युदर निकाल ।
(उत्तर : कोरा जन्मदर ४०.५२ र कोरा मृत्यु दर १३.६९ प्रतिहजार)

(ड) कुनै सालमा कुनै सहरमा २५ देखि २९ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूको सङ्ख्या ४८,४०० थियो । ती महिलाहरूको उक्त सालमा ६५० जीवित बच्चा जन्मिए भने उमेर समूहअनुसार प्रजनन दर कति थियो ?

(उत्तर : उमेर समूहअनुसारको प्रजनन दर १३ प्रतिहजार)

(च) कुनै सहरको वि. सं. २०५० सालमा २० देखि २४ वर्ष सम्मका महिलाहरूको सङ्ख्या ८२,५२४ थियो । उक्त सहरमा ती महिलाहरूले १४,२३६ जीवित बच्चा जन्माए भने उमेर समूहअनुसारको प्रजनन दर कति थियो ?

(उत्तर : उमेर समूहअनुसारको प्रजनन दर १७२ प्रतिहजार)

(छ) तल दिइएको तथ्याङ्कका आधारमा कुल प्रजनन दर निकाल्नुहोस् :

उमेर समूह	उमेरअनुसारको प्रजनन दर
१५ - १९	९५
२० - २४	२८६
२५ - २९	२७२
३० - ३४	२१२
३५ - ३९	१५१
४० - ४४	७७
४५ - ४९	२८
जम्मा :	१,१२१

(उत्तर : ५.६१ शिशु प्रतिमहिला)

(ज) वि. सं. २०६४ सालको कुनै सहरको मध्यवर्षको जनसङ्ख्या ६,५४,३२० थियो । त्यसै सालमा उक्त सहरमा ९,८४० को मृत्यु भयो भने कोरा मृत्यु दर कति थियो ।

(उत्तर : कोरा मृत्यु दर १५.०० प्रतिहजार)

(झ) वि. सं. २०६२ सालमा कुनै जिल्लामा ३४४० जनाको मृत्यु भयो । त्यसै सालमा उक्त जिल्लाको मध्यावधि जनसङ्ख्या ५,४०,४३० थियो भने कोरा मृत्यु दर कति थियो ?

(उत्तर : कोरा मृत्यु दर ६.३७ प्रतिहजार)

(ज) वि. सं. २०६० सालको मध्य समयमा एउटा सहरमा १५ देखि १९ वर्ष समूहमा पर्ने मानिसको सङ्ख्या ५६,५०० थियो । त्यस सालमा त्यो सहरमा उक्त उमेर समूहका ४३० जना मानिसहरू मरे भने त्यो सहरको उमेर समूहअनुसार मृत्यु दर कति थियो । (उत्तर : उमेरअनुसारको मृत्यु दर ७.६१ प्रतिहजार)

(ट) कुनै सालमा १० देखि १४ वर्ष उमेर समूहका ४,००,४०० जनसङ्ख्या भएको देशमा त्यही उमेर समूहका ६,४२४ मानिसहरू त्यही वर्षमा मरे भने उमेरअनुसारको मृत्यु दर कति हुन्छ ?

(उत्तर : उमेर समूहअनुसारको मृत्यु दर १६.०४ प्रतिहजार)

(ट) तल दिइएको तथ्याङ्कका अध्ययन गरी हिमाली, पहाडी र तराई क्षेत्रको छुट्टा छुट्टै कुल प्रजनन दर निकाल्नुहोस् । ती क्षेत्रको कुल प्रजनन दरको तुलना गर्नुहोस् ।

भौगोलिक क्षेत्रअनुसारको प्रजनन दर

उमेर समूह	हिमाली	पहाडी	तराई
१५ – १९	७६.३	८३.३	११७.६
२० – २४	२९१.४	२८७.५	२९८.७
२५ – २९	३१६.६	२८२.५	२६५.९
३० – ३४	२८०.३	२२९.३	१९२.५
३५ – ३९	२१२.०	१७०.४	१२९.१
४० – ४४	१११.६	८६.५	६७.०
४५ – ४९	३८.२	२८.६	२५.३

(उत्तर : कुल प्रजनन दर हिमाली ६.६, पहाडी ५.८ र तराई ५.५)

२. निम्न लिखित क्रियाकलापहरू गर्नुहोस् :

(क) आफ्नो गाउँ वा टोलका २० ओटा घर परिवारको कुनै एक वर्षको निम्ननुसारको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुहोस् :

(अ) जम्मा जनसङ्ख्या

(आ) लिङ्गअनुसारको जनसङ्ख्या

- (इ) उमेर समूहअनुसारको जनसङ्ख्या
- (ई) प्रजनन अवधिका महिलाहरूको उमेर समूहअनुसारको जनसङ्ख्या
- (उ) एक वर्षभित्र जन्मेका शिशुहरूको सङ्ख्या
- (ऊ) एक वर्षभित्र मृत्यु भएका शिशुहरूको सङ्ख्या
- (ए) एक वर्षभित्र मृत्यु भएका मानिसहरूको सङ्ख्या
- (ऐ) वर्षको सुरु र अन्त्यमा भएको जनसङ्ख्या
- (ख) माथिको तथ्याङ्कका आधारमा निम्न लिखित मापनहरूको गणना गर्नुहोस् :
- (क) मध्यवर्षको जनसङ्ख्या (ख) कोरा जन्म दर
- (ग) उमेरअनुसारको प्रजनन दर (घ) कुल प्रजनन दर
- (ङ) कुल मृत्यु दर (च) उमेरअनुसारको मृत्युदर
- (छ) शिशु मृत्युदर
- (ग) विभिन्न स्रोतबाट नेपालको हालको जनसङ्ख्या सम्बन्धी निम्न लिखित तथ्याङ्क र सूचाङ्कहरू सङ्कलन गरी कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् :
- (क) कुल जनसङ्ख्या (ख) लिङ्गअनुसारको जनसङ्ख्या
- (ग) उमेरअनुसारको जनसङ्ख्या (घ) कुल प्रजनन दर
- (ङ) शिशु मृत्यु दर (च) मातृ मृत्यु दर आदि ।
३. तलका भनाइहरू बेठिक भए ठिक बनाएर लेख्नुहोस् :
- (क) जन्मले जनसङ्ख्या घटाउँछ ।
- (ख) मृत्युले जनसङ्ख्या बढाउँछ ।
- (ग) महिलाको प्रजनन अवधि १५ देखि ३५ वर्ष मानिएको छ ।
- (घ) एक ठाउँबाट केही समयका लागि अर्को ठाउँमा सर्नुलाई बसाइँ सराइ भनिन्छ ।
४. खाली ठाउँमा मिल्दो शब्द राख्नुहोस् :
- (क) जनसङ्ख्यामा परिवर्तन ल्याउने तिन ओटा तत्त्वहरू र हुन् ।

(ख) एक जना महिलाले आफ्नो प्रजनन अवधिमा जन्माएका शिशुहरूको जम्मा जनसङ्ख्यालाईभनिन्छ ।

(ग) शिशु मृत्यु दर बढी भएमा जनसङ्ख्यासम्भावना हुन्छ ।

(घ) कुनै अर्को देशमा बसाइँ सर्ने व्यक्तिलाईर अर्को देशबाट बसाइँ सरेर आउने व्यक्तिलाईभन्दछन् ।

(ङ) जीवित रूपमा शिशुको जन्म हुनुभन्दा अगाडि नै भएको मृत्युलाईभनिन्छ ।

५. सङ्क्षेपमा वर्णन गर्नुहोस् :

(क) प्रजनन दर

(ख) बसाइँ सराइ

(ग) उमेरअनुसारको मृत्यु दर

(घ) कुल प्रजनन दर

(ङ) मध्यवर्षको जनसङ्ख्या

६. उत्तर लेख्नुहोस् :

(क) जनसाङ्ख्यिकीय मापन भनेको के हो ?

(ख) खास बसाइँ सराइ दर कसरी निकालिन्छ ?

(ग) प्रजनन दरमा फरक पर्ने तत्त्वहरू के के हुन् ?

(घ) के के कारणले मानिसको मृत्यु हुने गर्छ ?

(ङ) बसाइँ सराइ किन गरिन्छ ?

(घ) के के कारणले मान्छेको मृत्यु हुन्छ ?

(ङ) बसाइँ सराइ किन गरिन्छ ?

जनसङ्ख्या बोनोट उमेर, जात/जाति, पेसा, मातृभाषा साक्षरता, बसोबास क्षेत्र आदिको संयोजन हो । जनसङ्ख्या बोनोटमा विभिन्न तत्त्वहरूको प्रभाव पारेको हुन्छ । नेपालको जनसङ्ख्या बोनोटलाई सारक्षता र पेसाको आधारमा देहाएको तालिकामा प्रष्ट हुन सकिन्छ :

साक्षरताको स्थिति (प्रतिशतमा)

लिङ्ग	नेपाल				सहरी क्षेत्र			ग्रामीण दर		
	२०३८	२०४८	२०५८	२०६८	२०३८	२०४८	२०५८	२०३८	२०४८	२०५८
दुवै लिङ्ग	२३.३	३९.६	५४.१	६५.९	५६.०	६४.४	७१.९	२१.३	३६.८	५१.०
पुरुष	३४	५४.४	६५.५	७५.१	६६.०	७७.४	८१.२	३२	५१.९	६२.६
महिला	१२.०	२५.०	४२.८	५७.४	४४.०	५४.३	६१.९	१०.३	२२.०	३९.६

स्रोत : राष्ट्रिय जन गणना, २०५८

जनसङ्ख्या र पेशा

पेसाको आधारमा कुनै क्षेत्र वा राष्ट्रको जनसङ्ख्या बोनोटको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । पेसाको आधारमा नेपालको जनसङ्ख्या बोनोट यसरी तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

पेसा	ग्रामीण क्षेत्र			सहरी क्षेत्र		
	२०३८	२०४८	२०५८	२०३८	२०४८	२०५८
कृषि	९१.३७	८१.१०	५९.६१	६३.७	२३.८०	३८.१६
गैरकृषि	६.३५	१८.६२	४०.४७	२६.४	७५.६	६१.७४
पेसा नखुलेको	२.२८	०.२८	०.०८	९.९	०.६	०.१०

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग २०५० र २०६०

क्रियाकलाप

१. तपाईं बसोबास गरेको समुदायको जनसङ्ख्या सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुहोस् र साक्षर पुरुष र महिलाको सङ्ख्या छुट्याउनुहोस् ।
२. जनसङ्ख्या बनोट भनेको के हो ? नीति/निर्माणमा जनसङ्ख्या बनोटको महत्त्व उल्लेख गर्नुहोस् ।
३. तपाईंको समुदायमा विभिन्न पेसामा संलग्न मानिसको विवरण तयार पार्नुहोस् र वृत्त चित्रमा देखाउनुहोस् ।
४. नेपालमा पेसागत आधारमा जनसङ्ख्या बनोटको प्रवृत्ति उल्लेख गर्नुहोस् ।

जनसङ्ख्या वितरण भन्नाले विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनसङ्ख्यालाई बुझिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा जनसङ्ख्या वितरण भन्नाले भौगोलिक क्षेत्र, प्रदेश, जिल्ला र ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनसङ्ख्या हो ।

नेपालमा नगरपालिकाको सङ्ख्या बढ्दो छ, अधिकांश ग्रामीण इलाकामा सहरीकरण भएकाले सहरी जनसङ्ख्या बढ्दो छ ।

नेपालको जनसङ्ख्या वितरण (% मा)

वर्ष	भौगोलिक क्षेत्र			ग्रामीण	सहर
	हिमाल	पहाड	तराई		
२०४८	७.८	४५.५	४६.७	९०.४९	९.५१
२०५८	७.३	४४.४	४८.४	८५.८	१४.२
२०६८	६.७३	४३	५०.३७	८२.९३	१७.७

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

माथिको तथ्याङ्कले नेपालमा सहरी क्षेत्रको जनसङ्ख्या वृद्धि भइरहेको देखिन्छ । त्यसैगरी, हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रबाट सुगम तथा तराई क्षेत्रमा जनसङ्ख्याको चाप बढेको देखाउँछ ।

विकास क्षेत्रअनुसार नेपालको जनसङ्ख्या वितरण

नेपालको पाँच विकास क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा बढी मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको छ । वि.सं. २०६८ को तथ्याङ्कअनुसार मध्यमाञ्चलमा कुल जनसङ्ख्याको ३६.४५% मानिसको बसोबास छ । सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र (९.६३ %) मा रहेको छ । वि.सं. २०६८ जनगणनाअनुसार पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनसङ्ख्या घटिरहेको देखिन्छ । अधिल्लो जनगणना तुलनामा वि.सं. २०६८ को जनगणनाअनुसार २६ जिल्लामा जनसङ्ख्या घटेको देखिएको छ ।

प्रस्तावित ७ प्रदेशमध्ये प्रदेश-१ मा १७% , प्रदेश -२ मा २०%, प्रदेश - ३ मा २१%, प्रदेश -४ मा ९%, प्रदेश - ५ मा १८%, प्रदेश- ६ मा ५% र प्रदेश - ७ मा १०% जनसङ्ख्या रहेको छ ।

क्रियाकलाप

१. नेपालको सहरी तथा सुगम क्षेत्रमा जनसङ्ख्या बढी हुनुका कारणहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।
२. प्रदेशहरूका आधारमा नेपालको जनसङ्ख्या वितरणको स्थिति विश्लेषण गर्नुहोस् ।
३. तपाईंको गाउँपालिका वा नगरपालिको जनसङ्ख्या वितरणको स्थिति विश्लेषण गर्नुहोस् ।
४. नेपालको भौगोलिक क्षेत्रको जनसङ्ख्या वितरण स्तम्भ चित्र (Bar graph) मा देखाउनुहोस् ।

‘बसाइँ सराइ

जनसङ्ख्या वितरणको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो अर्थात् मानिस स्वेच्छिक रूपमा वा बाध्यात्मक परिस्थिति एक ठाउँबाट अर्को स्थानमा बसोबास गर्नु बसाइँ सराइ हो । सामान्यतया मानिस स्वेच्छिक भन्दा पनि परिस्थिति वश वा आकर्षक तत्त्वले गर्दा बसाइँ सराइ गर्छ । बसाइँ सराइको प्रकृति दुई किसिमको हुन्छ - आन्तरिक बसाइँ सराइ र बाह्य बसाइँ सराइ ।

आन्तरिक बसाइँ सराइ

आन्तरिक बसाइँ सराइ एकै देश भित्रका एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँ सर्ने प्रक्रिया हो । ग्रामीण इलाकाबाट सहर क्षेत्रमा बसाइँ सर्नु, एक भौगोलिक क्षेत्रमा बसाइँ सर्नु आन्तरिक बसाइँ सराइ हो ।

आर्थिक सामाजिक सुविधाले उपलब्धता, भौतिक पूर्वाधारको विकासका कारण आन्तरिक बसाइँ सराइ बढेको छ । वि.सं. २०६८ सालको जन गणनाअनुसार ग्रामीण, हिमाली तथा पहाडी क्षेत्रबाट सहरी तथा तराइ क्षेत्र अत्याधिक जनसङ्ख्या बढेको छ । यसको प्रमुख कारण मानवीय आवश्यकताको परिपूर्ति तथा भौतिक पूर्वाधारको विकास हो ।

बाह्य बसाइँ सराइ

बाह्य बसाइँ सराइ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको बसाइँ सराइ हो । अर्थात् कुनै व्यक्ति आफ्नो देश छोडेर अर्को देशमा बसोबास गर्ने प्रक्रिया हो । साधरणतया, अध्ययन, रोजगारी, व्यापार वा अन्य कारणले बाह्य बसाइँ सराइको प्रवृत्ति बढेको छ ।

क्रियाकलाप

१. बाह्य तथा आन्तरिक बसाइँ सराइका कारणहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
२. तपाईंको गाउँ वा सहरबाट कति व्यक्ति अन्य मुलुकमा बसाइँ सराइ गरेका छन् ? उनीहरू बसाइँ सराइका कारणहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।
३. बाह्य बसाइँ सराइ र आन्तरिक बसाइँ सराइ बिचभिन्नता तालिकामा देखाउनुहोस् ।

रमेश धिमाल आधारभूत तहका विद्यार्थी हुन् । उनका बाबुले उनलाई विश्वको जनसङ्ख्याको अवस्थामा केही तथ्याङ्कलाई चार्ट पेपरमा उतारेर कक्षाकोठामा टाँसेका छन् ।

- सन् १ मा विश्वको कुल जनसङ्ख्या लगभग २५ करोड रहेको अनुमान छ ।

- सन् २०११ मा विश्वको कुल जनसङ्ख्या ७ अर्ब नाघिसकेको छ ।

विभिन्न अवधिमा विश्वको जनसङ्ख्या

अवधि	१८००	१९३०	१९६०	१९७२	१९७७	१९९९	२०११
एक अर्ब थपिन लागेको समय (वर्षमा)	सम्पूर्ण	१३०	३०	१४	१३	१२	१२
जनसङ्ख्या	१	२	३	४	५	६	७

स्रोत : पपुलेसन रेफरेन्स ब्यूरो २०११

विश्वमा जनसङ्ख्या वितरणको स्थिति, २०११

क्षेत्र	जनसङ्ख्या (दस लाखमा)	जन्मदर (हजार मा)	मृत्युदर (हजार मा)	वृद्धिदर (प्रतिशतमा)	दोब्बर हुन लाग्ने समय
विश्व	६९८७	२०	८	१.२	५८
विकसित क्षेत्र	१२४२	११	१०	०.२	३५०
अल्पविकसित क्षेत्र	५७४५	२२	८	१.४	५०
अफ्रिका	२०५१	३६	१२	२.४	२९
उत्तर अमेरिका	३४६	१२	८	०.५	१४०
ल्याटिन अमेरिका र क्यारिबियन	५९६	१८	६	१.२	५८
एसिया	४२१६	१८	६	१.१	६४
युरोप	७४०	-	११	११	०
ओसेनिया	३७	-	१८	७	१.२

जनसङ्ख्याको वृद्धि सत्रौँ सताब्दीबाट भएको देखिन्छ । जनसङ्ख्याविद् कोलिन क्लार्कले सन् १९०० मा विश्वको जनसङ्ख्या ३.५ अर्ब अनुमान गरेका थिए । त्यसैगरी अर्का जनसङ्ख्याविद् नोटेस्टाइनले सन् २००० मा विश्वको जनसङ्ख्या ३.३ अर्ब अनुमान गरेका थिए तर दुवै विज्ञले अनुमान गरेको जनसङ्ख्या समयभन्दा पहिल्यै पुरा भयो ।

क्रियाकलाप

१. पाठमा उल्लिखित तथ्याङ्क, तपाईंले सङ्कलन गर्नुभएको विश्वको जनसङ्ख्या विवरणलाई आधार मानी विकसित, अल्पविकसित तथा अति अल्पविकसित क्षेत्रको जनसङ्ख्या विवरण तुलना गर्नुहोस् ।
२. तपाईंको समुदाय (वार्ड, गाउँपालिका वा नगरपालिका) को तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नुहोस् । सङ्कलित जनसङ्ख्या वृद्धिको अवधि विश्लेषण गर्नुहोस् ।
३. विश्वमा एक अर्ब जनसङ्ख्या थपिन लाग्ने समय कसरी परिवर्तन हुँदै आएको छ ? स्पष्ट पार्नुहोस् ।

महिला चेतना समूहको आयोजनामा आज जनसङ्ख्या वृद्धि र व्यवस्थापनका उपयहरूका सम्बन्धमा एउटा छलफल तथा अन्तरक्रिया कार्यक्रमको आयोजना हुन गइरहेको छ । त्यस कार्यक्रममा जनसङ्ख्या शिक्षिका विशेषज्ञ प्राध्यापक सुवेदीलाई पनि बोलाइएको छ । पहिले कार्यक्रममा उपस्थित सहभागीहरूले जनसङ्ख्या वृद्धिका सम्बन्धमा र त्यसको व्यवस्थापन गर्ने उपायहरूका सम्बन्धमा र त्यसको व्यवस्थापन गर्ने उपायहरू का सम्बन्धमा आफ्नो आफ्नो जिज्ञासा र विचारहरू राख्ने र त्यसपछि प्राध्यापक सुवेदीबाट ती विचार र जिज्ञासाहरूका सम्बन्धमा प्रष्ट पार्ने कार्यक्रम तयार भयो । कार्यक्रमबमोजिम सबैले आआफ्नो जिज्ञासा र विचारहरू राखी सकेपछि प्राध्यापक सुवेदीले आफ्नो भनाइ राख्न शुरू गर्नुभयो - “उपस्थित महिला तथा सज्जन वृन्द” जनसङ्ख्या गतिशील हुन्छ । यो घट्ने र बढ्ने भइरहन्छ , जनसङ्ख्या तीव्र गतिमा अथवा छिटो छिटो बढ्न थाल्यो भने त्यसलाई जनसङ्ख्या वृद्धि भनिन्छ । जनसङ्ख्या स्थिति पत्ता लगाउन जनगणना गरिन्छ । नेपालमा वि.सं. १९६८ बाट जनगणना भएको हो । यो जनगणना हरेक १०-१० वर्षमा गर्ने प्रचलन छ । सय वर्षको अवधिमा नेपालमा जनसङ्ख्याको वृद्धि यस प्रकार रहेको देखिन्छ ।

वर्ष (वि.सं)	वृद्धिदर	वर्ष (वि.सं)	वृद्धिदर	वर्ष (वि.सं)	वृद्धिदर
१९६८	-	१९७७	-०.२	१९८७	-०.७
१९९८	१.१६	२००९/११	२.३३	२०१८	१.६४
२०२८	२.०७	२०३८	२.६६	२०४८	२.१
२०५८	२.२४	२०६८	१.३५		

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

नेपालमा जनसङ्ख्याको वृद्धिलाई हेर्दा जनगणना सुरू भएपछि ३० वर्षको अवधिमा जनसङ्ख्या घटेको देखिन्छ । यस्तो हुनुको प्रमुख कारणहरूमा नेपाली युवाहरू पहिलो विश्व युद्धको लागि ब्रिटिस गोरखा सैनिकमा भर्ति हुन जानु, नेपालमा विभिन्न रोगको महामारी फैलिनु र जनगणना गर्ने वैज्ञानिक तरिका अपनाउन नसक्दा पनि वास्तविक र सही जनगणना हुन सकेन र जनसङ्ख्या वृद्धि घटेको देखिन्छ ।

तर त्यसपछि विशेषगरी २०२८ देखि २०५८ सम्म जनसङ्ख्या वृद्धिदर बढेको देखिन्छ । जनसङ्ख्या वृद्धिको मुख्य कारणहरू यस प्रकार छन् ।

१. कम उमेरमा विवाह : नेपालमा अझै पनि कम उमेरमा विवाह गर्ने प्रचलन रहदै आएको छ । १५-१९ वर्ष भित्रमा विवाह गर्नेहरू ४८.९ प्रतिशत छन् । त्यसकारण उपयुक्त उमेरमा सन्तान जन्माउने प्रचलनले जनसङ्ख्या बढेको हो ।
२. चेतनाको कमी : अझै पनि हाम्रो साक्षरता ६६ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ । अझ महिलाको साक्षरता ५६.४ प्रतिशत मात्र रहन पुगेको छ । यसले हाम्रो सामाजिक चेतनाको स्तर अझै पछाडी छ, कुन समयमा विवाह गर्ने, कुन समयमा सन्तान जन्माउने, कतिको फरकमा जन्माउने भन्ने चेतनाको कमी छ र जनसङ्ख्या वृद्धि भइरहेको छ ।
३. अन्धविश्वास : मानिसहरू अझै पनि सन्तान जन्माउनुलाई भाग्य र ईश्वरको आशिर्वाद मान्ने प्रचलन छ । त्यसैले विवाह पश्चात् छिट्टै सन्तान जन्माउने कार्यमा दम्पतीहरू वाध्य हुन्छन् । यसले गर्दा जनसङ्ख्या वृद्धि हुने गर्दछ ।
४. धार्मिक तथा सामाजिक मान्यता : छोरा छोरीको विवाहपश्चात् छिट्टै नाती नातिनीको मुख हेर्न पाए पुग्य मिल्छ भन्ने धार्मिक तथा सामाजिक मान्यताले गर्दा मानिसहरू परिवार नियोजन र त्यसका साधनहरूको प्रयोग गर्न चाहँदैनन् । यसले पनि साधनहरूको प्रयोग गर्न चाँहदैनन् । यसले पनि जनसङ्ख्या वृद्धि भएको छ ।
५. बढ्दो बसाइँ सराइ : बसाइँ सराइ पनि जनसङ्ख्या वृद्धिको प्रमुख कारण बसाइँ सराई पनि हो । बसाइँ सराइ भई आउने ठाउँमा मानिसको सङ्ख्या बढ्ने हुनाले जनसङ्ख्या बढ्ने हुनाले जनसङ्ख्या बढ्न पुग्छ ।
६. जन्मान्तरमा कमी : पहिलो सन्तान र दोस्रो सन्तान जन्मने बिचको समयको अन्तरलाई जन्मान्तर भनिन्छ । यो जमान्तरको अवधि कम हुने भएकाले नै हाम्रो समाजमा जनसङ्ख्या वृद्धि पुगेको हो ।
७. शिशु मृत्युदर र बाल मृत्युदर बढी हुनु : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा प्रकाशित “STATICAL POCKET BOOK - 2012 ” का अनुसार शिशु मृत्युदर प्रतिहजार ४६ र बालमृत्युदर प्रतिहजार ५४ रहेको देखिन्छ । आफ्ना बाल बालिकाहरू मर्ने वा बाँच्ने

कुनै टुङ्गो नलाग्ने हुनाले बाबुआमाले धेरै छोरा छोरी जन्माउँछन् ।

८. प्राकृतिक स्रोत साधनको समान वितरण नहुनु : प्राकृतिक स्रोत र साधनका साथै विकासको प्रतिफल सबै जनतामा पुग्न नसक्दा गरिबी बढ्दै जान्छ । गरिब र धनी बिचको अन्तर पनि फराकिलो हुँदै जाने हुनाले जनसङ्ख्या बढ्न पुग्छ ।
९. महिलाहरू विकासमा पछि पर्नु : देशको सामाजिक विकासमा राजनीतिक विकासमा, आर्थिक विकासमा महिलाहरू अझै अगाडि बढ्न सकेका छैनन् । परिवारको सङ्ख्या निर्धारण गर्न, परिवारको आर्थिक स्रोतको निर्णय लिन, प्रजनन सम्बन्धी निर्णय लिन पछि पेरका कारणले जनसङ्ख्या वृद्धि हुन छोडेको छैन ।

जनसङ्ख्या वृद्धिका कारणहरू चर्चा गरिसकेपछि अब जनसङ्ख्या व्यवस्थापन गर्ने उपायहरू पनि चर्चा गर्नुपर्छ :

१. उपयुक्त उमेरमा विवाह गर्ने : जनसङ्ख्या व्यवस्थापन गर्ने राम्रो उपाय उपयुक्त उमेरमा विवाह गर्ने र गर्भधारण गर्ने हो । उपयुक्त उमेर भन्नाले पुरुषहरूका लागि २५ वर्ष र महिलाहरूका लागि २० वर्ष मानिसको छ । हुनत कानुनी रूपमा अभिभावकहरूको मञ्जुरी भएमा १८ वर्षमै विवाह गर्न सकिने व्यवस्था भए तापनि शारीरिक र मानसिक रूपले परिपक्व नभई विवाह गर्दा गर्भावस्थामा विभिन्न समस्याहरू आउन सक्छन् । त्यसैले उपयुक्त उमेरमा विवाह गर्नुपर्छ । उपयुक्त उमेरमा विवाह गर्दा गर्भ तुहिने सम्भावना कम हुन्छ । बच्चा जन्मदा आमालाई कम खतरा हुन्छ र स्वस्थ, निरोगी शिशुको जन्म हुन्छ ।
२. महिला शिक्षामा जोड : गर्भधारण गर्ने, बच्चा जन्माउने, बच्चाको पालन पोषण गर्नेदेखि लिएर घर परिवारका सम्पूर्ण कामहरू महिलाहरूले गर्नु पर्ने भएकाले महिला शिक्षामा जोड दिनुपर्छ । एउटी आमा शिक्षित भएमा सम्पूर्ण परिवार शिक्षित हुन्छ भन्ने भनाइतर्फ ध्यान दिनुपर्छ । तर साक्षरताको अवस्था हेर्ने हो भने महिलाहरू ५७.४ प्रतिशत मात्र साक्षर छन् । यसर्थ पनि महिला शिक्षामा जोडा दिनुपर्छ र जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्छ ।
३. बसाइँ सराइलाई निरुत्साहित गर्ने : आज देशमा एक प्रदेशबाट अर्को प्रदेशमा र ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरी क्षेत्रमा बसाइँ सराइ गर्ने क्रम तिब्र छ । बढ्दो बसाइँ सराइले गर्दा बसाइँ सराइ भई आउने ठाउँमा जनसङ्ख्याको चाप बढ्ने, वातावरण

प्रदुषण, खाद्यान्नको आपूर्तिमा कमी, बसोबासको समस्या आदि देखापर्ने हुनाले जनसङ्ख्या व्यवस्थापन गर्न मद्दत पुग्छ ।

५. प्राकृतिक स्रोत र साधनमा सबैको पहुँच : देशको आर्थिक विकाशतर्फ प्राकृतिक स्रोत र साधनको जरुरत पर्छ । त्यसको प्रतिफल पनि सबै क्षेत्र र जातिका समुदायले उपभोग गर्न पाउने गरी न्यायोचित रूपले वितरण गर्न सक्नुपर्छ । यसले पनि बढ्दो जनसङ्ख्या व्यवस्थापन गर्न सहयोग पुग्छ ।
६. स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गर्ने : बाल मृत्युदर, शिशु मृत्युदर तथा मातृ मृत्युदर समेतलाई घटाउन स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गर्नुपर्छ । बालमृत्युदर र शिशु मृत्युदरमा कमी आउनाले जन्मदर पनि घट्न जान्छ परिणाम स्वरूप जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा सहयोग पुग्छ ।
७. महिला शसक्तीकरणमा जोड दिने : महिलाहरूलाई आर्थिक क्षेत्रमा निर्णय गर्ने अधिकार दिनुका साथै राजनीतिक तथा सामाजिक क्षेत्रको अधिकारमा पनि सक्रिय सहभागिता र निर्णय गर्ने निकायमा पुग्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । यसले एकतातर्फ लैङ्गीक विभेदको अन्त्य गर्दै लैङ्गीक समानता कायम गर्न र जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा थप मद्दत पुग्छ ।

(प्राध्यापक सुवेदीले आफ्नो भनाई टुङ्ग्याउनु भयो ।)

क्रियाकलाप

१. खाली ठाउँमा मिल्ने शब्द भर्नुहोस् :

(क) नेपालमा वि.स. देखि जनगणनाको सुरुवात भएको थियो ।

(ख) नेपालमा..... प्रतिशत महिलाहरू साक्षर छन् ।

(ग) पहिलो र दोस्रो सन्तान जन्मने समयको अन्तरलाई भनिन्छ ।

(घ) कम उमेरमा गरिने विवाहले जनसङ्ख्या ।

(ङ) विवाहको उपयुक्त उमेर भनेको महिलाहरूको लागि वर्ष र पुरुषहरूका लागि..... वर्ष हो ।

२. ठिक भए ठिक र बेठिक भए बेठिक लेख्नुहोस् :

(क) अन्ध विश्वास र रूढीबादी परम्पराले पनि जनसङ्ख्या वृद्धि गराउन भूमिका खेलेरहेको हुन्छ । ☐

(ख) नेपालमा प्रत्येक वर्ष १० र १० वर्षमा जनगणना भइरहेको हुन्छ । ☐

(ग) कम उमेरमा विवाह गर्दा जनसङ्ख्या वृद्धि रोक्न सकिन्छ । ☐

(घ) पहिले जनगणनानुसार नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर २.५ प्रतिशत थियो । ☐

(ङ) महिला शसक्तीकरण भनेको महिलाहरूलाई हक, अधिकार र दायित्व प्रति सक्रिय र जागरूक बनाउनु हो । ☐

३. तलको तालिका पूरा गर्नुहोस् :

जनसङ्ख्या वृद्धि हुने कारणहरू	जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका उपायहरू

गोगनपानी गाउँको भूवनेश्वरी गाउँकै विद्यालयको आधारभूत तहमा पढ्छिन् । सामाजिक अध्ययन गर्ने क्रममा आज उनले कक्षामा जनसङ्ख्या व्यवस्थापन तथा गुणस्तरीय जीवनको बारेमा बताउनु पर्ने भएकाले तयारी गरिरहेकी छिन् । उनले कक्षा सुरू भइसकेपछि आफूले तयारी गरेको विषय यसरी प्रस्तुत गरिन्- “आदरणीय सामाजिक विषयका गुरु तथा साथीहरू ! वास्तवमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापन भन्नाले देशको प्राकृतिक स्रोत र साधनले धान्न सक्ने गरी जनसङ्ख्या उत्पादन हुनु जनसङ्ख्याको व्यवस्थापन हो । जनसङ्ख्या र प्राकृतिक स्रोत बिच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । मानिसले आफ्नो हरेक आवश्यकताहरू प्राकृतिक स्रोतहरूबाटै पुरा गर्दछ । जस्तै : खाद्यान्न उत्पादन गर्न उर्वर जमिन चाहिन्छ । उर्वर जमीनको अभावमा खाद्यान्न उत्पादन नै गर्न सकिदैन अनि बढ्दो जनसङ्ख्यालाई कसरी खुवाउने ? उर्वरा जमिन र खाद्यान्नको अभावमा जनसङ्ख्या बढी भयो कि भएन त ? अर्को उदाहरण पनि हेरौं न, हामीलाई पिउनेको लागि स्वच्छ पिउने पानी, कृषिमा सिँचाई गर्न पानी र जलविद्युत उत्पादन गर्न पानी चाहिन्छ । यदि बढ्दो जनसङ्ख्या सँगै पिउने पानीको स्रोत उपलब्ध भएन भने त्यो जनसङ्ख्या बढी हुन जान्छ । जब जनसङ्ख्या वृद्धि हुँदै जान्छ तब हाम्रा आवश्यकताहरू पूरा गर्न कठिन हुनै जान्छ र हामी गुणस्तरीय जीवन बिताउन सक्दैनौं ।

आफ्ना आधारभूत आवश्यकता पूरा हुनुका साथै सामाजिक तथा मानसिक रूपमा सन्तुष्ट जीवन बिताउनु नै गुणस्तरीय जीवन हो ।

गुणस्तरीय जीवन कायम गर्न विभिन्न तत्त्वहरूले प्रभाव पारिरहेका हुन्छन् । ती तत्त्वहरू यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

१. शिक्षा (Education)

शिक्षा ज्ञानको स्रोत हो । चेतना, आविष्कार, ज्ञान र विज्ञानको स्रोत नै शिक्षा हो । यसले मानिसलाई सभ्य, शिक्षित र रोजगार प्राप्तिका लागि सक्षम बनाउँछ । देशको लागि जनशक्ति निर्माणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । शिक्षा प्राप्त गरेको मानिसले नै आफ्ना आवश्यकता पूरा गर्न सक्छ र गुणस्तरीय जीवन बिताउँछ ।

२. स्वास्थ्य (Health)

स्वास्थ्य नै धन हो, भन्ने हामी सबैलाई थाहा छ । स्वस्थ्य र निरोगी व्यक्तिले मात्र आफ्नो जीवनलाई गुणस्तरीय बनाउन सक्छ । किनभने स्वस्थ्य व्यक्ति मात्र सधैं हँसिलो, स्फूर्ति, जाँगरिलो हुन्छ । त्यस्तो व्यक्तिले मात्र परिवार, समाज र राष्ट्रलाई आवश्यक योगदान दिन सक्छ । स्वस्थ्य व्यक्तिले मात्र जुनसुकै श्रम गर्न सक्छ र आम्दानी गरी गुणस्तरीय जीवन बिताउन सक्छ । स्वास्थ्यको कुरा गर्दा व्यक्तिगत स्वास्थ्य, पारिवारिक स्वास्थ्य, रोग विरुद्धको उपचार परिवारको आकारसमेतलाई ध्यान दिनुपर्छ । अनि मात्र गुणस्तरीय जीवन बिताउन सकिन्छ ।

३. पोषण (Nutrition)

मानिसको शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक विकासमा पोषणयुक्त आहारले पनि प्रभाव पार्दछ । शरीरको वृद्धि गर्न र शक्ति प्राप्त गर्न कार्बोहाइड्रेड, मानसिक एवम् बौद्धिक विकासका लागि प्रोटीन, रोगसँग लड्ने क्षमताको विकास गर्न भिटामिनयुक्त खाना खानुपर्छ । पोषणयुक्त भोजनले शारीरिक दुर्बलता र रोगबाट सुरक्षित राख्ने हुनाले गुणस्तरीय जीवनका लागि पोषणयुक्त भोजनको आवश्यकता पर्छ ।

४. परिवारको आकार (Size of Family)

परिवारको आकारले पनि गुणस्तरीय जीवन कायम राख्न पददत्त गर्दछ । यदि सानो परिवार छ भने त्यो परिवारको आवश्यकता पूरा गर्न सजिलो हुन्छ । तर ठुलो परिवारको आवश्यकता पूरा गर्न कठिन हुन्छ । त्यसैले गुणस्तरीय जीवन यापन गर्नको लागि परिवारको आकार पनि सानो हुनुपर्छ ।

५. रोजगारी (Employment)

परिवारको आवश्यकता पूरा गर्न र जीवनस्तर माथि उठाउन परिवारका सदस्यहरूले रोजगारी गर्नुपर्दछ । रोजगारीबाट आम्दानी हुन्छ । आम्दानीले मानिसको जीवनस्तर बढाउँछ र गुणस्तरीय जीवन यापनमा सहयोग पुग्छ ।

६. बचत (Saving)

रोजगारीबाट प्राप्त भएको सबै आम्दानी खर्च नगरी त्यसको केही भाग नियमित

रूपले वचत गर्दै जानुपर्छ । थोरै थोरै वचत गर्दै जाँदा पनि पछि गएर धेरै हुन्छ । यसरी वचत गरेर राखेको रकम जरूरी र भैपरी आउने काममा खर्च गर्नुपर्छ, जस्तै: बिरामी पर्दा, छोरा छोरीको विवाह आदि ।

७. सुरक्षा (Security)

माथि उल्लेख गरिएका सबै तत्त्वहरू जस्तै सुरक्षा पनि महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । आफ्नो परिवार, आफ्नो धन, सम्पत्ति सबै सुरक्षित छ भन्ने लागेमा सन्तुष्टि प्राप्त हुन्छ । सुरक्षाको अभावमा चोरी, ठगी, लुटपाट हुने सम्भावनाले डर, त्रास पैदा हुन्छ र सुरक्षित जीवनको कल्पना गर्न सकिँदैन । यसले गर्दा गुणस्तरीय जीवनको पनि कल्पना गर्न सकिँदैन ।

जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र गुणस्तरीय जीवनका सम्बन्धमा मैले जानेका विषयवस्तु प्रस्तुत गरें धन्यवाद ।

क्रियाकलाप

१. जनसङ्ख्या वृद्धिले गुणस्तरीय जीवन कायम गर्न कसरी गारो हुन्छ ? आफ्नो विचार लेख ।
२. गुणस्तरीय जीवन भनेको के हो ? जीवनलाई गुणस्तरीय बनाउन के के गर्नुपर्छ ?
३. शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषणले कसरी गुणस्तरीय जीवन कायम गर्न मदत गर्छ, स्पष्ट पार्नुहोस् ।
४. बचत र सुरक्षा पति गुणस्तरीय जीवनको तत्त्व हो, कसरी ?
५. छोटकरीमा टिप्पणीले लेख्नुहोस् :
(क) जनसङ्ख्या वृद्धि (ख) प्राकृतिक स्रोत, साधन (ग) रोजगारी
६. गुणस्तरीय जीवन भल्कने कुनै चित्रसहितको पोस्टर तयार पार्नुहोस् ।

जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकाय र सङ्घसंस्थाको भूमिका

नेपालमा उपलब्ध साधन स्रोतहरू, नीतिहरूको परिचालन, बढ्दो जनसङ्ख्या आदिलाई हेर्दा जनसङ्ख्याको व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक भैसकेको छ । यसका लागि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू क्रियाशील रहँदै आएका छन् । तिनीहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सम्बन्धि कामहरू गरिरहेका छन् । जस्तै : स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकी, स्वास्थ्य केन्द्र, तथा अस्पतालहरूले परिवार नियोजन सम्बन्धि सेवाहरू, उपचार सम्बन्धी सेवाहरू आदि उपलब्ध गराउँदै आइरहेका छन् । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विद्यालय तहमा जनसङ्ख्या शिक्षा सम्बन्धी पाठ्यक्रम, पाठ्य पुस्तक, पाठ्य सामग्री तथा अन्य समसामयिक सन्दर्भ पुस्तिकाहरू समेत प्रकाशित गरी जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएको छ ।

त्यस्तै स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले विभिन्न निकायहरूसँग समन्वय राखी जनसङ्ख्या सम्बन्धी नीति गर्ने काम गर्दछ ।

सन् १९८० देखि नेपालमा जनसङ्ख्या शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ ।

यसलाई अझ प्रभावकारी बनाउन, विभिन्न कार्यक्रमहरू तयार गर्न शिक्षा मन्त्रालय भित्रै एक जना जनसङ्ख्या शिक्षा समन्वयकर्ताका कार्यालयको व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट नेपाल सरकार र दातृ निकाय बिच समन्वय गर्ने कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्ने, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने कामहरूसमेत भइरहेको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाहरू

१. रेडक्रस सोसाइटी, स्काउट, युनिसेफ (UNICEF) आदिले विभिन्न किसिमका स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुका साथै बाल स्वास्थ्य, मातृ स्वास्थ्य तथा शिशु स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दछन् । महिला शिक्षा, महिला शसक्तीकरणमा समेत सहयोग पुर्याउँदै जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा मदत पुर्याइरहेका छन् ।

२. WHO (WORLD HEALTH ORGANIZATION)

विश्वमा स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित सेवा र सुविधा उपलब्ध गराउने संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महत्त्वपूर्ण बिसिष्टिकृत संस्था हो । यसको स्थापना सन् १९४८ मा भएको थियो र यसको कार्यालय स्वीट्जरलैन्डको जेनेभा शहरमा छ ।

- स्वास्थ्य सेवा र सुविधाको विभिन्न राष्ट्रमा व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्नु
- स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विभिन्न सूचना र प्रविधिहरू उपलब्ध गराउनु र
- स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी वा निर्देशन दिनु यसरी WHO ले पनि आफ्ना कार्यक्रमहरूमार्फत जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउँछ ।

३. UNFPA (United Nations for Population Activities) (संयुक्त राष्ट्र जनसङ्ख्या कोष)

यो अन्तर्राष्ट्रियस्तरको संस्थाको स्थापना सन् १९६९ मा भएको थियो । यसको प्रधान कार्यालय अमेरिकाको न्युयोर्क शहरमा छ । यसले गरिब तथा अल्पविकसित राष्ट्रको जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउदै आएको छ । यसले मुख्य गरी तिन कार्यहरू गर्दछ :

- महिलाहरूका लागि परिवार नियोजन सेवा, नवजात शिशुहरूको स्वास्थ्य सेवा तथा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सेवाहरू उपलब्ध गराउनु ।
- विश्वका अल्प विकसित वा कम विकसित राष्ट्रहरू तथा त्यहाँका मानिसहरूको जीवनस्तर बढाउन र जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउनु ।
- जनसङ्ख्या र दिगो विकासको अवधारणालाई विश्वव्यापी रूपमा सफल बनाउन क्रियाशील रहने ।

यस संस्थाले प्रत्येक वर्ष मानव विकास प्रतिवेदन निकालेर विभिन्न देशको विकासको अवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सहयोग पुर्याएको छ ।

१. जोडा मिलाउनुहोस् :

(क) स्काउट	(अ) सन् १९४८ मा स्थापना भएको
(ख) WHO	(आ) दोस्रो विश्वयुद्ध पछि १९६६ मा स्थापना भएको
(ग) UNFPA	(इ) बेलायतमा स्थापना भएको संस्था
(घ) UNICEF	(ई) सन् १९६९ मा स्थापना भई न्युयोर्कमा प्रधान कार्यालय भएको ।

२. तलका प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस् :

- (क) विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन (WHO) ले स्वास्थ्य सम्बन्धी कुन कुन काम गर्दछ,
(ख) संयुक्त राष्ट्र जनसङ्ख्या काषले गर्ने कुनै तिन ओटा कामहरू लेख्नुहोस् ।

३ . संयुक्त राष्ट्रसङ्घ विश्वस्वास्थ्य सङ्गठन (WHO) र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ जनसङ्ख्या कोषबिच तिन ओटा फरक देखाऊ ।

४. नेपालको जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा सहयोग पुर्याउने राष्ट्रिय निकायको सूची बनाई कुनै एउटाको भूमिका वर्णन गर्नुहोस् ।